

JULIAN
BARNES

nimicul de temut

BABEL

colecție coordonată de Dana Ionescu

BABEL

JULIAN BARNES s-a născut în Leicester, Anglia, în 1946. A studiat la City of London School între 1957 și 1964, apoi la Magdalen College, Oxford, absolvind (cu onoruri) în 1968 secția de limbi moderne. După încheierea studiilor, a lucrat ca lexicograf pentru *Oxford English Dictionary* timp de trei ani. Din 1977, a devenit redactor literar și a semnat recenzii în *New Statesmen* și *New Review*. Între 1979 și 1986 a realizat cronici de televiziune, mai întâi pentru *New Statesmen* și apoi pentru *Observer*.

Opera lui Julian Barnes numără peste cincisprezece volume de proză, povestiri scurte și eseuri, cariera sa literară fiind încununată de numeroase premii și distincții: Somerset Maugham Award pentru *Metroland* (1981), Geoffrey Faber Memorial Prize (1985), Prix Médicis pentru *Papagalul lui Flaubert* (1986), E.M. Forster Award (decernat de American Academy and Institute of Arts and Letters, 1986), Gutenberg Prize (1987), Grinzane Cavour Prize (1988), Prix Femina pentru *Trois* (1992). A fost de trei ori finalist la Booker Prize: în 1984 pentru *Papagalul lui Flaubert*, în 1998 pentru *Anglia, Anglia* și în 2005 pentru *Arthur & George*. Statul francez i-a acordat în 1988 titlul de Chevalier des Arts et des Lettres, în 1995 a fost numit Officier de l'Ordre des Arts et des Lettres, iar în 2004 a primit titlul de Commandeur de l'Ordre des Arts et des Lettres. De asemenea, în 1993 a primit Shakespeare Prize acordat de fundația FVS, iar în 2004 a primit

Premiul Statului Austriac pentru Literatură Europeană. În prezent locuiește la Londra.

În 2011, i-a fost decernat Man Booker Prize pentru romanul *Sentimentul unui sfârșit* (Editura Nemira, 2013).

JULIAN
BARNES
nimicul de temut

Ediția a II-a

traducere din limba engleză

MIHAI MOROIU

NEMIRA

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BARNES, JULIAN

Nimicul de temut / Julian Barnes ; trad.: Mihai Moroiu. - Ed. a 2-a.

- București: Nemira Publishing House, 2014

ISBN print: 978-606-579-928-8

ISBN epub: 978-606-758-217-8

ISBN mobi: 978-606-758-206-2

I. Moroiu, Mihai (trad.)

821.111-31=135.1

Julian Barnes

NOTHING TO BE FRIGHTENED OF

© Julian Barnes, 2008

© Nemira, 2009, 2014

Coperta: Dana MOROIU, Corneliu ALEXANDRESCU

Fotografie copertă: Julian Barnes, © Gulliver

Redactor: Dana MOROIU

Tehnoredactor: Corneliu ALEXANDRESCU

Tehnoredactor ebooks: Mihai Eftimescu

Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului, este strict interzisă și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

Cuprins

- [Despre autor](#)
- [Nimicul de temut](#)
- [Note](#)

Pentru Pat

Nu cred în Dumnezeu, dar îi simt lipsa. Așa răspund când mi se pune întrebarea. L-am întrebat pe fratele meu, care a predat filozofie la Oxford, Geneva și Sorbona, ce crede despre o asemenea afirmație, fără să-i dezvălui că îmi aparține. Mi-a răspuns printr-un singur cuvânt: „Siropos.“

Persoana de la care trebuie să încep este bunica din partea mamei, Nellie Louisa Scoltock, născută Machin. A fost profesoară în Shropshire până s-a măritat cu bunicul, Bert Scoltock. Nu Bertram, nu Albert, Bert și nimic în plus: așa a fost botezat, așa i s-a zis în timpul vieții, așa a fost incinerat. Director de școală cu o anumită înclinație pentru activitățile mecanice: mai întâi a avut motocicletă cu ataș, apoi un Lanchester, iar, la pensie, a condus un Triumph Roadster, puțin prea provocator-sportiv, cu banchetă pentru trei persoane în față și două locuri mici în spate, utilizabile doar cu capota ridicată. Când i-am cunoscut eu, bunicii mei se mutaseră în sud, ca să fie aproape de singurul lor copil. Bunica mergea la Women's Institute ¹, pune murături și conserve la sticlă, jumulea și frigea găinile și găștele crescute de bunicul. Era minionă, aparent ferită de păreri dogmatice și avea încheieturi umflate, de om bătrân; oricum îi trebuia săpun ca să-și scoată verigheta. Garderoba lor era plină de haine tricotate în casă, bunicul preferând modelele cu opturi, mai masculine. Aveau întâlniri regulate la pedichiurist și făceau parte din acea generație sfătuită de dentiști să-și extragă toți dinții, deodată. Un ritual normal de trecere, pe atunci: dintr-un singur salt, de la o dentiție șubredă

și ruinită la o garnitură de porțelan, la clămpănit și nesiguranță, la situațiile jenante în societate și la paharul cu spumă de pe noptieră.

Trecerea de la dinți la proteză ni s-a părut, fratelui meu și mie, un eveniment nu numai grav, dar și obscen. Însă viața bunicii mele cunoscuse o altă schimbare enormă, la care nimeni nu făcea aluzie în prezența ei. Nellie Louisa Machin, fiică a unui muncitor într-o uzină chimică, fusese crescută în spiritul Bisericii Metodiste, în vreme ce familia Scoltock ținea de Biserica Anglicană. La un moment dat, la sfârșitul adolescenței, bunica își pierduse deodată credința și, în stilul temperat al istoriilor de familie, își găsisese un substitut: socialismul. Nu am idee cât de puternică fusese credința ei religioasă sau care erau opiniile politice din familia ei; tot ce știu este că a candidat odată la un loc în consiliul local, ca socialistă, și a fost înfrântă. Până să o cunosc eu, în anii cincizeci, progresase, devenise comunistă. Se număra probabil printre puținii pensionari abonați la *Daily Worker* ai suburbiilor din Buckinghamshire și – după cum ne convingeam reciproc, frate-meu și cu mine – redirectiona fondurile domestice făcând donații Fondului de luptă al ziarului.

La sfârșitul anilor cincizeci, s-a produs schisma chino-sovietică, iar comuniștii din lumea întreagă au fost nevoiți să aleagă între Moscova și Beijing. Pentru majoritatea credincioșilor europeni, decizia nu a fost dificilă; nici pentru *Daily Worker*, care primea atât fonduri, cât și directive de la Moscova. Bunica mea, care nu călătorise în viața ei în străinătate și trăia într-un distins cartier de bungalouri, a hotărât, din motive rămase nemărturisite, să-și lege soarta de cea a chinezilor. Am întâmpinat misterioasa decizie cu satisfacția profitului personal, de vreme ce, pe lângă *Worker*, primea acum și *China Reconstructs*, o revistă

eretică, sosită cu poșta direct din îndepărtatul continent. Bunica îmi păstra timbrele de pe plicurile de culoarea biscuiților. Majoritatea păreau să omagieze realizările industriale – poduri, baraje de hidrocentrale, camioane ieșind de pe liniile de asamblare – sau, altfel, reprezentau diverse rase de porumbei zburând pașnic.

Fratele meu nu intra în competiție pentru aceste ofrande, deoarece cu câțiva ani în urmă se petrecuse în casa noastră o schismă a colecțiilor de timbre. Luase hotărârea să se specializeze în Imperiul Britanic. Ca să-mi afirm personalitatea, am anunțat că mă voi ocupa, prin urmare, de o categorie pe care am intitulat-o, logic, după cum mi se părea mie, Restul lumii. Criteriul unic fiind exact ceea ce nu colecționa fratele meu. Nu-mi mai aduc aminte dacă pasul respectiv fusese agresiv, defensiv sau pur și simplu pragmatic. Tot ceea ce știu este că în clubul filateliștilor din școală, abia trecuți de vârsta pantalonilor scurți, au avut loc uneori schimburi de replici surprinzătoare. „Așa, Barnesy, tu ce colecționezi?” „Restul lumii.”

Bunicul era utilizator de briantină Brylcreem, iar covorașul de pe fotoliul său Parker Knoll – un model cu spătar înalt și aripi de care se putea rezema când îl fura somnul – nu avea doar funcție decorativă. Părul său încărunțise înainte de al bunicii; purta mustață tăiată scurt, militărește, pipă cu tub metalic și o pungă de tutun care-i umfla buzunarul puloverului. Și o proteză auditivă butucănoasă, o altă caracteristică a lumii adulților – ori, mai degrabă, a celuilalt capăt al lumii adulților – de care fratelui meu și mie ne plăcea să ne amuzăm. „Ce-ai zis?” ne strigam unul altuia, în registru satiric, cu mâinile pâlne la ureche. Așteptam amândoi cu bucurie momentul neprețuit când stomacul bunicii ghiorăia suficient de puternic ca bunicul să fie trezit din surzenie și să

se intereseze: „Sună telefonul, Ma?“ După un mormăit stânjenit, reveneau la ziarele lor. Bunicul, în fotoliul său semet, cu aparatul auditiv fluierând când și când și pipa fornăind nervos, clătinând din cap cu *Daily Express* în mână, citind despre o lume în care adevărul și justiția sunt mereu puse în primejdie de Amenințarea Comunistă. În fotoliul ei ceva mai comod, de damă – din colțul roșu – bunica bolborosea supărată cu *Daily Worker* în mână, citind despre o lume în care adevărul și justiția, în versiunile lor actualizate, sunt mereu puse în primejdie de capitalism și imperialism.

Bunicul își limitase ritualul religios la urmărirea emisiunii *Songs of Praise* ². Se ocupa de tâmplărie și de grădinărit; își cultiva tutunul pentru consumul propriu și îl usca în podul garajului, unde mai depozita și tuberculi de dalie și exemplare vechi de *Daily Express* legate cu sfoară păroasă. Îl favoriza întotdeauna pe fratele meu, l-a învățat chiar și cum se ascute o daltă și, oricum, tot lui i-a lăsat moștenire lada cu scule. Nu-mi aduc aminte să mă fi învățat și pe mine (sau să-mi fi lăsat moștenire) ceva, deși odată mi-a permis să urmăresc cum taie un pui în magazia lui din grădină.

Ținea pasărea strâns sub braț, o mângâia până ce își recăpăta liniștea, apoi îi puneă gâtul pe o mașinărie infernală din metal vopsit verde, prinsă în șuruburi de glaful ușii. Iar când manevra pârghia, strângea și mai tare corpul păsării, ca să-i înăbușe ultimele convulsii.

Fratele meu avea voie nu numai să privească, ci și să participe. De mai multe ori a tras chiar el de mâner, în vreme ce bunicul ținea găina. Dar amintirile noastre despre măcelul din magazie diverg aici până la incompatibilitate. Din punctul meu de vedere, mașinăria doar sucea gâtul păsării; dar el susține că era o ghilotină de dimensiuni

reduse. „Am imaginea limpede a unui coș mic, sub lamă. Am imaginea (mai puțin limpede) a capului care cade, apoi ceva sânge (nu mult), bunicul lăsând pasărea fără viață pe pământ și salturile ei vreme de câteva momente...” Să fie oare memoria mea sterilizată, ori memoria lui infestată de filmele despre Revoluția Franceză? În oricare din cazuri, bunicul i-a făcut fratelui meu cunoștință cu moartea – și cu dezordinea ei – mai bine decât mie. „Îți amintești cum sacrifică bunicul găștele, înainte de Crăciun?” (Nu-mi amintesc.) „Fugărea gășca sortită în jurul țarcului, lovind cu o bâta. Și când, în sfârșit, punea mâna pe ea, o culca la pământ și, pentru orice eventualitate, îi puneu bâta peste gât și o smucea de cap.”

Fratele meu își amintește de un ritual – la care nu am fost niciodată martor – pe care îl numește Cititul jurnalelor. Bunica și bunicul țineau fiecare propriul său jurnal și, uneori, seara, se distrau citindu-și cu voce tare ce anume consemnaseră în aceeași săptămână, cu ani în urmă. Aparent, notele erau cât se poate de banale, în schimb se contraziceau frecvent. Bunicul: „Vineri. Am lucrat în grădină. Am plantat cartofi.” Bunica: „Prostii. A plouat toată ziua. Prea umed, nu se poate lucra în grădină.”

Fratele meu își mai amintește că odată, când era foarte mic, s-a dus în grădină și a smuls toate cepele. Bunicul l-a bătut până a început să urle, apoi, brusc, s-a albit la față și i-a mărturisit totul mamei, jurând că nu va mai ridica niciodată mâna asupra vreunui copil. În realitate, fratele meu nu-și amintește nimic din toate astea – nici cepele, nici bătaia. Pur și simplu mama i-a spus povestea de nenumărate ori. Și chiar dacă și-ar aminti cu adevărat, ar trebui să fie prudent. Ca filozof, crede că amintirile sunt adeseori false, „în asemenea măsură, încât, în virtutea principiului cartezian al

mărului putred, nici una nu este de crezut, dacă nu are un suport extern oarecare“. Eu sunt însă ceva mai credul, ori poate prefer să mă amănesc, prin urmare merg mai departe ca și cum toate amintirile mele ar fi adevărate.

Mama a fost botezată Kathleen Mabel. Ura numele Mabel și îi reproșa și bunicului; explicația lui era că „a cunoscut pe vremuri o fată frumoasă, pe care o chema Mabel“. Nu am habar de avântul ori de regresul convingerilor ei religioase, deși îi păstrez cartea de rugăciuni, legată împreună cu *Hymns Ancient and Modern* ³ în coperte maro din piele de căprioară, fiecare volum iscălit și datat – „Dec.: 25.th 1932“ – cu cerneală verde, frapantă. Îi admir punctuația: abundență de semne grafice, punctul de sub „th“ plasat exact între cele două litere. În zilele noastre nu mai vezi așa ceva.

În copilăria mea, subiectele tabu erau cele trei tradiționale: religie, politică și sex. Când a sosit vremea ca noi doi să discutăm despre aceste chestiuni – despre primele două, adică, a treia rămânând mereu în afara agendei – în politică, ea era o *true blue* ⁴, așa cum consideram că fusese mereu. Cât despre religie, mi-a declarat ferm că nu-și dorește „nimic din gogorițele acelea“ la propria-i înmormântare. Prin urmare, când antreprenorul de pompe funebre a întrebat dacă prefer ca „simbolurile religioase“ să fie scoase de pe peretele crematoriului, i-am răspuns că, după părerea mea, ar fi fost exact ceea ce ar fi preferat și ea.

Condiționalul, fiindcă a venit vorba, este un mod care îi trezește fratelui meu cele mai mari suspiciuni. În așteptarea începutului ceremoniei funebre, am avut nu o ceartă – ceea ce ar fi fost împotriva tuturor tradițiilor de familie –, ci un schimb de păreri care a demonstrat că, dacă eu

sunt un raționalist după propriile mele standarde, după ale sale nu sunt decât un raționalist subțire. După ce a suferit cel dintâi atac cerebral și nu a mai putut conduce, a acceptat cu bucurie ca nepoata ei C. să-i folosească mașina: cel din urmă dintr-o lungă serie de Renault-uri, marca față de care a păstrat o loialitate francofilă vreme de patru decenii. Stând împreună cu fratele meu în parcare crematoriului, căutam din priviri silueta familiară a mașinii franțuzești, dar nepoata a sosit la volanul mașinii prietenului ei, R. Am remarcat – cu blândețe, sunt convins: „Cred că mama ar fi preferat ca, totuși, C. să vină cu mașina *ei*.” Cu aceeași blândețe, fratele meu a introdus o excepție logică, susținând că există dorințe ale celor morți, adică lucruri pe care și le-au dorit odinioară oamenii care acum sunt morți; și există dorințe ipotetice, adică lucruri pe care oamenii și le-ar fi dorit ori ar fi putut să și le dorească. „Ceea ce și-ar fi dorit mama” era o combinație a celor două situații: o dorință ipotetică a unui răposat, prin urmare de două ori mai discutabilă. „Nu putem face decât ceea ce ne dorim *noi*”, mi-a explicat; să ne lăsăm purtați de ipotetice preferințe materne ar fi tot atât de irațional pe cât hotărârea de a ne concentra atenția asupra unor trecute aspirații de-ale sale. În replică, eu am propus să ne străduim să împlinim ceea ce și-ar fi dorit ea, a) deoarece trebuie să facem *ceva*, iar ceva (dacă nu i-am lăsa pur și simplu trupul să putrezească în grădina din spate) presupune opțiuni; și b) deoarece sperăm ca alții să procedeze așa cum ne-am fi dorit noi, după ce murim.

Îl întâlnesc rareori pe fratele meu și sunt adesea surprins de felul în care îi funcționează mintea; altfel, este cât se poate de sincer în ceea ce susține. După serviciul funebru, în vreme ce ne întorceam la Londra cu mașina mea, am avut un schimb de păreri chiar și mai straniu, cel puțin din punctul

meu de vedere, despre nepoata C. și prietenul ei. Erau împreună de multă vreme, dar, într-o perioadă de răcire a relațiilor, C. se împrietenise cu un alt bărbat. Fratele și cumnata mea au simțit de la bun început o aversiune față de respectivul intrus, iar ea a avut nevoie, din câte se pare, de doar zece minute ca „să-și dea seama cu cine are de-a face“. Nu am întrebat în ce fel a ajuns la acest rezultat. Am întrebat, în schimb:

– Dar cu R. ești de acord?

– E irelevant, mi-a replicat fratele meu, indiferent dacă sunt sau nu.

– Nu, nu este. C. s-ar putea să vrea acordul tău în ceea ce-l privește pe R.

– Dimpotrivă, ar putea prefera *dezacordul* meu.

– În oricare din cazuri, *ei* nu îi este indiferent nici acordul, nici dezacordul tău.

– Ai dreptate, mi-a răspuns, după ce a reflectat o clipă.

Probabil v-ați putut da seama din acest schimb de replici că el este fratele mai mare.

Mama nu a vorbit niciodată despre cântarea care ar fi urmat să o însoțească pe ultimul drum. Am ales mișcarea întâi din *Sonata pentru pian în mi bemol* K282 de Mozart – una dintre acele grandioase desfășurări și înfășurări de armonii, solemne chiar și atunci când capătă vioiciune. A părut să dureze vreun sfert de oră, deși nota de pe copertă indica șapte minute, și m-am trezit întrebându-mă dacă

nu cumva o fi o altă variațiune mozartiană pe aceeași temă sau dacă nu cumva CD-ul crematoriului se stricase și sărea înapoi. Cu un an în urmă apărusem în *Desert Island Discs* ⁵, unde alesesem și *Recviemul* lui Mozart. După emisiune, mama îmi telefonase să-mi reproșeze că mă declarasem agnostic. Tot așa cum îi plăcea și tatălui meu să se declare – în vreme ce ea însăși era atee. Părea să sugereze că poziția de agnostic echivala cu un liberalism searbăd, spre deosebire de realitatea forțelor-adevărului-și-ale-pieței a ateismului. „Și, apropo, ce-i toată chestia asta cu moartea?” a continuat ea. I-am explicat că nu-mi place ideea de moarte. „Ești exact ca tatăl tău”, mi-a replicat. „Poate din cauza vârstei. Când vei ajunge la anii mei, nu îți va mai păsa așa de tare. Eu am cunoscut, oricum, partea bună a vieții. Și gândește-te la Evul Mediu – speranța lor de viață era cu adevărat scăzută. Acum trăim șaptezeci, optzeci, nouăzeci de ani... Oamenii cred în religie doar pentru că le este frică de moarte.” Iată genul tipic de declarație a mamei: lucidă, dogmatică, explicit intolerantă față de părerile opuse. Dominația exercitată asupra familiei și convingerile despre lume au fost utile în copilărie, limpezind lucrurile, au umplut de restricții adolescența și au devenit repetitiv-abrazive la maturitate.

După incinerare, mi-am recuperat CD-ul lui Mozart de la „organist” care, m-am surprins reflectând, își câștigă astăzi onorariul doar ocupându-se de redarea unei singure piese de pe un disc compact. Ceremonia pentru tatăl meu avusese loc cu cinci ani în urmă, la un alt crematoriu, unde organistul își câștigase cinstii banii, interpretând Bach. Să fi fost „ce și-ar fi dorit el”? Oricum, nu cred că ar fi obiectat; a fost un om blând, cu vederi largi, nu foarte pasionat de muzică. În această privință, ca și în majoritatea

celorlalte, îi respecta părerea soției – deși nu fără nenumărate comentarii potolit ironice. Hainele pe care le purta, casa în care locuiau, mașina în care călătoreau: aceste decizii îi aparțineau ei. Când eram adolescent necruțător, îl consideram slab. Mai târziu, îngăduitor. Și mai târziu, autonom în opinii, dar fără înclinația de a pleda în favoarea lor.

Prima oară când am mers la biserică împreună cu familia – la nunta unui văr – am urmărit cu uimire cum tata s-a lăsat în genunchi în strană și apoi și-a acoperit fruntea și ochii cu o mână. Ce o mai fi și *asta*, m-am întrebat, înainte de a imita și eu, cu jumătate de inimă, gestul evlavios, urmând să mă uit pe furiș, printre degete. Era unul dintre acele momente când părinții te iau prin surprindere – nu pentru că înveți un lucru nou despre ei, ci pentru că descoperi o altă zonă de ignoranță. Să fi făcut tata un simplu gest de politețe? Sau o fi considerat că, trântindu-se pur și simplu pe bancă, putea fi luat drept ateu, după modelul Shelley? Habar n-am.

A murit ca un om modern, la spital, fără familie, vegheat în ultimele clipe de o infirmieră, după ce știința medicală îi prelungise viața cu luni, ba chiar cu ani de zile, până într-un punct în care condițiile în care i se oferea această viață deveniseră cu totul neatrăgătoare. Mama îl văzuse câteva zile mai devreme, apoi făcuse zona zoster. În acea ultimă vizită, el se arătase extrem de confuz. Ea îl întrebase, în stil caracteristic: „Știi cine sunt? Pentru că data trecută când am fost aici, nu ai știut nici *ce* sunt.” Tata îi replicase, în stil la fel de caracteristic: „Cred că ești soția mea.”

Am mers cu mama la spital, unde ni s-au dat o sacoșă neagră de plastic și un sac de voiaj crem. A făcut ordine în ele în doi timpi și trei mișcări, știind exact ce dorește să păstreze și ce urma să

rămână pentru – sau cel puțin la – spital. Ce păcat, a comentat ea, că nu a mai apucat să poarte papucii de casă maro, mari, cu închizători comode, pe care îi cumpărase doar cu câteva săptămâni în urmă; și, de neînțeles pentru mine, i-a luat acasă. S-a arătat oripilată de ideea de a-i vedea trupul. Mi-a povestit că, la moartea bunicului, bunica fusese „inutilă“ și o lăsase să se ocupe de toate. Cu excepția faptului că, la spital, o pornire de nevestă, ori atavică, o împinsese să insiste să-l vadă pe bunicul. Mama a încercat să o deconsilieze, dar nu s-a lăsat. Au fost duse într-o cameră specială, unde l-au adus pe bunicul. Bunica s-a întors către fiica ei și a întrebat-o: „Nu-i așa că arată îngrozitor?“

La moartea mamei, antreprenorul de pompe funebre din satul vecin a întrebat dacă familia dorește să vadă trupul. Eu am zis da; fratele meu, nu. Răspunsul său – când l-am întrebat la telefon – a fost: „Doamne, Dumnezeu, nu! În această privință, sunt de acord cu Platon.“ Nu mi-a venit imediat în minte textul la care făcea referire. „Ce a spus Platon?“ l-am întrebat. „Că nu crede în contemplarea cadavrelor.“ Când m-am prezentat, singur, la pompele funebre – o simplă anexă la o firmă de transport local – directorul afacerii mi s-a adresat pe ton de scuză: „Mi-este teamă că se află în camera din spate, în acest moment.“ I-am adresat o privire întrebătoare, iar el a dezvoltat ideea: „E pe un căruț.“ M-am trezit răspunzându-i: „Oh, nu ținea la ceremonial“, deși nu aș putea afirma că ghiceam ce anume și-ar fi dorit, sau nu și-ar fi dorit, în respectivele împrejurări.

Era într-o încăpere mică și curată, cu o cruce pe perete; se găsea cu adevărat pe un căruț, cu ceafa spre mine, când am intrat, evitând astfel să ne trezim, din prima clipă, față în față. Părea, ei bine, cât se poate de moartă: ochii închiși, gura

întredeschisă, mai mult în partea stângă, absolut caracteristic pentru ea – obișnuia să-și atârne o țigară în colțul din dreapta al gurii și să vorbească din partea cealaltă, până când scrumul amenința să cadă. Am încercat să-mi imaginez gradul ei de conștiință, dacă se poate vorbi despre așa ceva, în momentul când se stinsese din viață. Se întâmplase la câteva săptămâni după ce fusese mutată din spital într-o casă rezidențială. Ajunsese într-un grad avansat de demență, o demență de tip alternativ: într-una din faze se considera încă la cârmă, trăgându-le mereu câte un perdaf asistentelor, pentru greșeli imaginare; în cealaltă, recunoștea că nu mai stăpânește evenimentele și redevenea copil, se vedea înconjurată de toate rudele moarte, dar revenite la viață, și transmitea mesajele importante abia venite de la mama ori de la bunica ei. Înainte de instalarea demenței, mă trezeam deseori renunțând să mai fiu atent la dialogurile ei solipsiste; pe neașteptate, devenise dureros de interesant să o urmărești. Mă întrebam stăruitor de unde veneau toate astea și cum își construia creierul realitatea lui contrafăcută. Și nici nu aveam vreun resentiment că se simțea înclinată să vorbească exclusiv despre ea.

Mi s-a comunicat că asistentele i s-au aflat alături în clipa morții și că tocmai o întorceau în pat, atunci când „s-a stins“. Îmi place să-mi imaginez – ar fi fost tipic, iar oamenii ar trebui să moară așa cum au trăit – că și gândul cel de pe urmă și l-a adresat, ceva de genul: „Oh, atunci să-i dăm bătaie mai departe!“ Dar asta – ceea ce și-ar fi dorit (ori, mai degrabă, ceea ce mi-aș fi dorit, în numele ei) – este sentimentalism, cât despre ea, dacă acceptăm că se gândea la ceva, se imagina poate din nou copil, adusă într-o stare de agitație febrilă de cele două apropiate ale ei, de mult dispărute.

I-am atins obrazul de mai multe ori, la pompele funebre, apoi am sărutat-o pe frunte, acolo unde începea părul. Era atât de rece pentru că stătuse la congelator, sau pentru că așa sunt cei morți, în mod firesc? Nu, nu arăta îngrozitor. Fardul nu fusese exagerat pe nici o părticică din ea și ar fi fost încântată să constate cât de plauzibil fusese coafată („Desigur, nu m-am vopsit niciodată“, se lăuda față de soția fratelui meu, „e culoarea naturală“). Dorința de a o contempla venea, recunosc, mai mult din curiozitate scriitoricească decât din sentimente filiale; dar trebuia să-mi iau rămas-bun, indiferent cât de veche era enervarea pe care mi-o provoca. „A fost perfect, mamă“, i-am șoptit. Într-adevăr, ieșirea din scenă îi reușise „mai bine“ decât tatălui meu. El suferise o serie de atacuri, declinul său se întinsese pe ani și ani; după primul ei atac, în schimb, urmase moartea, eficient și rapid. Când am luat geanta cu lucrurile ei de la casa rezidențială (o exprimare care m-a făcut să mă întreb cum ar arăta o „casă nerezidențială“), mi s-a părut mai grea decât ar fi fost de așteptat. Mai întâi, am descoperit o sticlă plină de Harvey's Bristol Cream și apoi, într-o cutie pătrată din carton, o prăjitură cumpărată de la magazin și adusă de prietenii din sat cu prilejul celei din urmă aniversări, când împlinise optzeci și doi de ani.

Tata murise la aceeași vârstă. Îmi imaginasem mereu că moartea lui îmi va fi mai greu de suportat, deoarece îl iubisem mai mult, în vreme ce față de mama simțisem cel mult o afecțiune iritată. Dar lucrurile s-au petrecut invers: ceea ce mă așteptasem să fie o moarte de categorie inferioară s-a dovedit ceva mai complicată și mai surprinzătoare. Moartea lui nu fusese decât moartea lui; moartea ei fusese moartea lor. Iar eliberarea casei, care a urmat, s-a transformat într-o exhumare a ceea ce fuseserăm noi, ca familie – deși trebuie spus că nu prea am mai fost o familie,

după primii mei treisprezece sau paisprezece ani de viață. Acum, pentru întâia oară, inventariam conținutul poșetei mamei mele. În afara obiectelor obișnuite, am găsit o tăietură din *Guardian*, cu o listă a celor mai mari douăzeci și cinci de jucători la bătaie din crichetul englez postbelic (deși ea nu a citit niciodată *Guardian*); și o fotografie a lui Max, un golden retriever din copilărie. Pe verso apărea textul scris cu o caligrafie nefamiliară: *Maxim, le chien*, și probabil fusese făcută, sau cel puțin adnotată, la începutul anilor 1950, de P., *assistant* francez al tatălui meu.

P. era din Corsica, un tip agreabil, care se distingea prin trăsătura tipic galică, după cum considerau părinții mei, de a face praf salariul lunar de îndată ce intra în posesia lui. Venise la noi pentru câteva nopți, fiind în căutare de gazdă, și a rămas tot anul. Într-o dimineață, fratele meu s-a dus la baie și l-a găsit pe ciudatul personaj în fața oglinzii, bărbierindu-se. „Dacă pleci“, i-a vorbit fața încărcată cu spumă de ras, „am să-ți spun o poveste despre Mister Beezy-Weezy.“ Fratele meu a plecat, iar P. s-a dovedit să cunoască o întreagă serie de aventuri cu Mister Beezy-Weezy, din care nu-mi mai aduc aminte nici una. Avea și o pornire artistică: știa să construiască gări din ambalaje de fulgi de porumb, iar odată le-a dat părinților mei – poate în loc de chirie – două mici peisaje pictate de el. Au rămas pe perete toată copilăria mea și mi se păreau nemaipomenit de iscusite; adevărul este că orice lucrare cu caracter cât de cât figurativ mi-ar fi trezit aceleași sentimente.

Cât despre Max, fie fugise, fie – de vreme ce nu ne puteam imagina că și-ar fi dorit să ne părăsească – fusese furat, la scurt timp după ce i se făcuse fotografia; și, indiferent ce se petrecuse cu el, murise în urmă cu mai bine de patruzeci de ani.

Deși tatălui meu i-ar fi făcut plăcere, mama a refuzat de atunci să mai luăm vreun câine.

Având în vedere combinația de credință domoală cu necredință energică din peisajul meu familial, aș fi putut deveni evlavios, într-o reacție de adolescent rebel. Dar nici agnosticismul tatei, nici ateismul mamei mele nu au fost niciodată exprimate până la capăt, cu atât mai puțin prezentate ca atitudini exemplare, neîndreptățind prin urmare revolta. Cred că m-aș fi făcut evreu, dacă asta ar fi fost posibil. Mergeam la o școală unde, din nouă sute de băieți, vreo sută cincizeci erau evrei. În general, lăsau impresia că ar fi mai avansați, social și vestimentar; purtau pantofi mai buni – unul din colegii mei de generație avea chiar o pereche de ghete de Chelsea, cu elastic – și se pricepeau la fete. Mai aveau și sărbători suplimentare, un avantaj cât se poate de palpabil. Însă ar fi fost suficient de șocant pentru părinții mei, care prezentau antisemitismul moderat al celor de vârstă și categoria lor socială. (Când rula genericul unei piese la televizor și apărea un nume gen Aaronson, se prea putea ca unul din ei să remarce, cu înțeles: „Încă un elvețian.“) Nu că s-ar fi purtat într-un mod diferit față de prietenii mei evrei, dintre care pe unul îl chema, justificat, din câte se pare, Alex Brilliant. Alex, fiu al unui tutungiu, citea Wittgenstein la șaisprezece ani și scria poezie în care pulsau ambiguitățile – duble, triple, cvadruple, adevărate bypassuri coronariene. Era mai bun decât mine la engleză și a primit o bursă la Cambridge, după care nu am mai auzit nimic despre el. Și mereu mi l-am imaginat plin de succes într-o profesiune liberală. Dar, după cincizeci de ani, am aflat cât de neîntemeiate au

fost fanteziile mele biografice. Alex își luase viața – cu pilule, din cauza unei femei – la aproape treizeci de ani, în urmă cu o jumătate din viața mea.

Astfel, nu am avut o credință pe care să o pierd, ci doar o împotrivire, un sentiment de eroism peste cel îndreptățit, față de regimul de blândă raportare la Dumnezeu presupus de educația din Anglia: lecții din Sfânta Scriptură, rugăciunile și imnurile de dimineață, tedeumul anual de la St Paul's Cathedral. Și cam atât, în afară de rolul de păstor doi jucat într-o scenetă de Crăciun, în școala primară. Nu am fost botezat, nu am fost trimis niciodată la școala de duminică. Nu am participat niciodată, în viața mea, la o slujbă religioasă obișnuită. Merg la botezuri, nunți, înmormântări. Intru mereu în biserici, dar din motive de interes arhitectonic; și, în sens mai larg, ca să ajung la o percepere a ceea ce a fost odată spiritul englez.

Fratele meu a dobândit, tangențial, o experiență liturgică mai bogată decât a mea. Pe când era cercetaș în Wolf Cub ⁶, a participat la mai multe slujbe religioase obișnuite. „Din câte mi-aduc aminte, m-am simțit dezorientat, un mic antropolog printre antropofagi.“ Când îl întreb cum și-a pierdut credința, îmi răspunde: „Nu mi-am pierdut-o, de vreme ce nu am avut-o, ca să o pot pierde. Dar am înțeles că sunt gogoși pe 7 februarie 1952, la ora 9 dimineața. Domnul Ebbets, directorul Școlii Primare Derwentwater, ne-a anunțat că regele a murit, că s-a urcat spre gloria și fericirea eternă din Ceruri, alături de Dumnezeu, și drept urmare noi toți vom purta pe braț panglică neagră, vreme de o lună. Mi-a trecut prin minte că e ceva în neregulă, și Câtă Dreptate Am Avut. Nu mi-a căzut nici un vâl de pe ochi, nici nu am avut sentimentul că am pierdut ceva, că în viața mea s-a căscat un gol etc. etc. Sper“, a mai

adăugat el, „că povestea e adevărată. Pare o amintire cât se poate de limpede și de puternică; dar știi bine ce înseamnă amintirile.“

Fratele meu avea doar nouă ani la moartea lui

George al VI-lea (eu aveam șase ani și mergeam la aceeași școală, dar nu-mi amintesc nimic din discursul domnului Ebbet și nici de banderole negre). Despărțirea mea definitivă de calea religiei s-a petrecut la o vârstă mai mare. În adolescență, chircit asupra vreunei cărți ori reviste, în baia familiei, îmi spuneam că Dumnezeu nu are cum să existe, deoarece ideea că El ar putea să se uite cât mă masturbam era absurdă; chiar mai absurdă ca ideea că toți strămoșii mei morți se înșirau și se uitau și ei. Aveam și alte argumente, mai raționale, dar ceea ce L-a terminat a fost acea convingere fermă – și egoistă, desigur. Gândul că bunica și bunicul mă urmăreau cu atenție m-ar fi scos serios din ritm.

Acum, însă, când consemnez toate aceste lucruri, mă întreb de ce oare nu m-am gândit și la alte variante. De ce am presupus că Dumnezeu, dacă ar fi asistat, ar fi dezaprobat neapărat felul cum îmi risipeam sămânța? De ce nu mi-a trecut prin cap că, dacă totuși cerul nu se prăbușea fiind martor la onania mea neobosită și plină de râvnă, poate că nu o considera un păcat? Apoi mi-a lipsit și imaginația să-mi văd strămoșii morți contemplându-mă cu un zâmbet, dă-i bătaie, fiule, bucură-te cât ai ocazia, când din tine va mai rămâne doar suflet fără trup, s-a zis cu asta, așa că mai trage-i una și în numele nostru. Poate că bunicul și-ar fi scos din gură pipa celestă și ar fi șoptit complice: „Am cunoscut pe vremuri o fată frumoasă, pe care o chema Mabel.“

La școala primară, ne-au testat vocea. Am ieșit în fața clasei, unul câte unul, și am încercat să interpretăm o melodie simplă, acompaniați de profesor, care ne plasa apoi în grupa vocilor înalte ori în cea a vocilor joase (un soi de restul lumii, în termeni muzicali). Însă etichetele respective erau doar eufemisme amabile, ținând seama că urma să ne schimbăm vocea abia peste câțiva ani, și îmi amintesc de indulgența părinților mei când le-am adus la cunoștință în care grupă fusesem repartizat. Și fratele meu intrase la vocile joase, dar lui i-a fost dat să treacă printr-o umilință și mai mare. În școala următoare, am fost iarăși testați și împărțiți – așa cum îmi aduce aminte fratele meu – în grupele A, B și C de un „bărbat respingător, numit Walsh sau Welsh“. Motivul pentru care ostilitatea fratelui meu nu se potolise nici după o jumătate de secol? „A înființat grupa D, special pentru mine. Mi-am depășit ura față de muzică abia după câțiva ani.“

La școala respectivă, acorduri furtunoase de orgă și imnuri stupide însoțeau muzica în fiecare dimineață. „Un munte verde și îndepărtat / Lângă un oraș de zid înconjurat / Unde Domnul pe cruce a fost ridicat / Moartea Lui poporul nostru a salvat.“ Melodia era mai puțin jalnică decât majoritatea celorlalte, dar de ce ți-ai fi dorit ca un munte verde să fie înconjurat de zidul unei cetăți ⁷? Mai târziu, când am priceput că *without*, „fără“, trebuie înțeles ca „lângă, în afara“, mi-am transferat nedumerirea asupra noțiunii de „verde“. Să existe oare un munte *verde*? În Palestina? Nu mai studiam intens geografia acum, când purtam pantaloni lungi (dacă erai isteț, puteai renunța, dar până și eu știam că acolo întâlnești doar nisip și pietre). Nu mai aveam sentimentul unui antropolog printre antropofagi – făceam parte acum dintr-un cvorum de scepticism – însă am simțit, desigur, și

distanța dintre cuvintele familiare și sensurile care li se puteau atribui.

O dată pe an, de Ziua Lordului Primar, cântam *Ierusalim*, care fusese adoptat drept imn al școlii. Circula o tradiție printre băieții mai zurbagii – o bandă de incorijabile voci joase – să se lanseze la un moment dinainte stabilit într-un fortissimo absent din partitură și dezaprobat: *Bring me my arrows (scurtă pauză) OF-DEE-SIRE* ⁸. Să fi știut că textul îi aparținea lui Blake? Mă îndoiesc. Nu a existat nici tentativa de a promova religia prin frumusețea limbajului (faptul poate să fi fost considerat de la sine înțeles). Aveam un profesor de latină mai în vârstă, căruia îi plăcea să divagheze de la text și părea să facă, în treacăt, reflecții personale, potrivit unei tehnici perfect calculate, după cum realizez acum. Evoluă ca un cleric pedant și cumpătat, dar dintr-odată începea să mormăie, ca și cum atunci l-ar fi trecut gândul: „Era o simplă fată de arab, dar ar fi trebuit să vezi Fâșia Gaza“, o subtilitate cu mult prea riscantă ca să o pot vinde părinților mei, și ei profesori, la rândul lor. Cu alt prilej, chiar a satirizat titlul absurd al unei cărți: *Biblia destinată să fie citită ca literatură*. Am chicotit și noi împreună cu el, dar dintr-un unghi opus: Biblia (plicticoasă) evident nu putea fi citită în registrul literar (captivant), *q.e.d.*

Printre noi, creștini doar cu numele, se găseau și câțiva cucernici, dar erau considerați vag excentrici, la fel de neobișnuiți – și de excentrici – ca profesorul care purta verighetă și putea fi făcut să se îmbujoreze la față (fiind, la rândul lui, cucernic). La sfârșitul adolescenței, am avut o experiență extracorporală o dată, poate chiar de două ori: parcă pluteam undeva sus, aproape de tavan, și îmi contemplam trupul nelocuit. I-am pomenit despre asta prietenului meu cu ghetă elastică – dar nu și familiei; și, chiar dacă a fost un

prilej de mândrie potolită (mi se întâmplase ceva!), nu am dedus că ar fi avut o semnificație deosebită, cu atât mai puțin religioasă.

Alex Brilliant a fost probabil cel care ne-a adus vestea lansată de Nietzsche, potrivit căreia Dumnezeu era oficial mort, ceea ce însemna că ne putem masturba cu toții în flux continuu. Îți croiai viața după bunul plac, nu-i așa? – cam asta intenționa să transmită existențialismul. Iar avântatul nostru tânăr profesor de engleză se plasa într-o poziție implicit potrivnică religiei. Sau cel puțin cita din poemul lui Blake aparent la polul opus față de *Ierusalim*: „Căci din înalturi Nobodaddy ⁹ cel Bătrân / Râgâia, tușea, din fund făcea tun.“ Dumnezeu bășea! Dumnezeu râgâia! Asta demonstra că El nu există! (Încă o dată, nici nu mi-a trecut prin minte să consider aceste trăsături omenești argumente în favoarea existenței, a firii înțelegătoare a zeității.) Apoi cita și sumbrul rezumat al existenței omenești făcut de Eliot: naștere, și copulație, și moarte. La jumătatea cursului firesc al vieții, profesorul de engleză, la fel ca Alex Brilliant, avea să-și pună capăt zilelor, după ce încheiase cu soția sa un pact de sinucidere, cu pilule și alcool.

Am intrat la Oxford. Mi s-a cerut să mă prezint la capelanul colegiului, care mi-a explicat că, în calitate de student, aveam dreptul să merg la capelă, spre ascultare. Abia eliberat de constrângerile cultului ipocrit, i-am răspuns: „Mi-e teamă că sunt un ateu fericit.“ Nu s-a întâmplat nimic – nu trăsnet, nu despuiere de roba studentescă, nu rictus de dezaprobare; mi-am băut paharul de vișinată și am plecat. Peste o zi sau două, căpitanul echipajelor de vâslași mi-a bătut la ușă și m-a întrebat dacă nu vreau să-mi încerc puterile pe apă. I-am răspuns – poate cu și mai mult curaj, de vreme ce tocmai îl înfruntasem și pe

capelan – „Mi-e teamă că sunt un estetik.“ Răspunsul îmi mai provoacă și acum un fior (și aproape regret că nu am tras la vâsle); dar, din nou, nu s-a întâmplat nimic. Nu mi-a năvălit în cameră nici o ceată de băieți buni, cu gândul să-mi facă țândări serviciul de porțelan albastru pe care nu-l aveam, sau să-mi vâre capul de cărturar în vasul de WC.

Am fost capabil să-mi precizez poziția, dar prea timid să o și susțin. Dacă aș fi putut să vorbesc răspicat – sau grosolan – i-aș fi făcut să înțeleagă, atât pe cleric, cât și pe căpitan, că ateul și estetikul fac o pereche potrivită: tot așa ca odinioară, pentru ei, Voinicul și Creștinul. (Deși sportul ar mai putea oferi o analogie utilă: nu a spus Camus că reacția potrivită față de lipsa de sens a vieții ar fi inventarea unor reguli de joc, așa cum se întâmplase și cu fotbalul?) În șarja mea fantezistă, aș fi putut continua prin citarea unor versuri din Gautier: *Les dieux eux-mêmes meurent. / Mais les vers souverains / Demeurent / Plus forts que les airains* (Chiar și zeii mor, dar Poezia rezistă, mai viguroasă chiar decât bronzul.) Aș fi putut și să dezvolt cum extazul religios lăsase locul extazului estetic încununând totul cu un sarcasm nătâng despre Sf. Tereza din Lisieux, în sensul că euforia concentrată într-o faimoasă statuie nu s-ar datora prezenței lui Dumnezeu, ci unor plăceri cu mult mai trupești.

Am afirmat că sunt un ateu fericit, iar adjectivul vede strict substantivul respectiv, fără nici o altă extensie. Eram fericit pentru că nu credeam în Dumnezeu; eram fericit pentru că mă bucurasem până atunci de succes academic; și cam atât. Dar mă mistuiau neliniști pe care încercam să le ascund. Dispuneam de capacități intelectuale (deși mă suspectam că aș fi o simplă mașinărie bine pregătită pentru surmontat examene), în schimb

dovedeam imaturitate socială, emoțională și sexuală. Și, dacă eram ferice că am scăpat de Nobodaddy cel Bătrân, consecințele nu mă înveseleau defel. Dumnezeu – nu, rai – nu, viață de apoi – nu; perspectiva morții, indiferent cât ar fi fost de îndepărtată, apărea astfel într-un context total diferit.

În timpul universității, am petrecut un an în Franța, unde am predat la o școală catolică din Bretagne. Am fost surprins să constat că preoții printre care mă găseam prezentau o varietate de specii umane asemenea mirenilor. Unul creștea albine, altul era druid; unul paria la curse, altul era antisemit; unul mai tânăr le vorbea elevilor despre masturbare; altul mai bătrân urmărea cu patimă filmele de la televiziune, deși îi făcea plăcere să le alunge apoi cu formula sfidătoare: „lipsit atât de interes, cât și de moralitate“. Unii preoți erau inteligenți și sofisticati, alții stupizi și creduli; unii evident evlavioși, alții sceptici până în pragul blasfemiei. Mi-amintesc de șocul care a animat masa din refectoriu atunci când subversivul Père Marais a început să-l atragă pe Père Calvard, adept al druidismului, într-o discuție despre satele lor, mai exact care s-ar fi putut alege cu o calitate superioară de Duh Sfânt, pogorât de Rusalii. Tot aici am văzut pentru prima oară un trup neînsuflețit: cel al lui Père Roussel, un tânăr preot profesor, care a fost depus într-un antreu, lângă intrarea principală a școlii; băieții și profesorii au fost îndemnați să treacă pe acolo. Dar eu m-am mulțumit să mă uit prin geamul ușilor duble, spunându-mi că dau dovadă de tact; deși, după toate probabilitățile, era vorba doar de frică.

Preoții mă tratau cu amabilitate, puțin tachinându-mă, puțin neînțelegând. „Ah“, spuneau, oprindu-mă pe coridor, atingându-mă pe umăr și zâmbind timid, „*La perfide Albion*“. Printre ei se afla și un anume Père Hubert de Goësbriand, un tip mărginit, deși generos, despre care ai fi putut bănuî că și-a câștigat la tombolă mărețul lui nume aristocratic breton, așa de puțin i se potrivea. În vârstă de cincizeci și ceva de ani, durduliu, ticăit, spân și surd. Cea mai mare plăcere din viața lui era să-i facă tot soiul de farse la masă secretarului școlii, timidul M. Lhomer: îi strecura tacâmuri în buzunar, îi sufla fum de țigară în față, îl gâdila pe gât, îi vâra brusc borcanul cu muștar sub nas. Secretarul școlii dovedea o răbdare cu adevărat creștinească față de anostele provocări cotidiene. La început, Père de Goësbriand obișnuia să mă împungă în coaste sau să mă tragă de păr de câte ori trecea pe lângă mine, până când l-am făcut ticălos în față, zâmbind, după care a încetat. În timpul războiului fusese rănit în fesa stângă („Tocmai o ștergeai, Hubert?“ „Ne înconjuraseră!“), drept urmare călătorea la preț redus și avea abonament la o revistă numită *Anciens Combattants*. Ceilalți preoți îl tratau cu indulgență, clătinând din cap. *Pauvre Hubert* se auzea cel mai des în timpul mesei, în șoaptă sau spus de la obraz.

De Goësbriand tocmai sărbătorise douăzeci și cinci de ani de preoție și își purta credința cu multă franchețe. S-a arătat șocat când, ascultând conversația mea cu Père Marais, a descoperit că nu fusesem botezat. *Pauvre Hubert* s-a arătat imediat cât se poate de îngrijorat de soarta mea și mi-a explicat cumplitele consecințe teologice: nebotezat, nu aveam nici o șansă să ajung în paradis. Dar poate că tocmai datorită statutului meu de proscris, recunoștea uneori frustrările și constrângerile vieții preoțești. Într-o zi, mi-a

mărturisit cu precauție: „Desigur, nu crezi că aş accepta toate astea dacă n-aş şti că la sfârşit mă aşteaptă ca răsplată Cerul, nu?”

Pe vremea aceea, mă lăsam pe jumătate impresionat de un asemenea mod practic de a vedea lucrurile, pe jumătate îngrozit de o viaţă risipită în aşteptări vane. Dar socoteala pe care şi-o făcea Père de Goësbriand se înscria într-o ilustră istorie, şi aş fi putut să-mi dau seama că era doar o versiune prozaică a faimosului rămăşag al lui Pascal. Care sună cât se poate de simplu. Dacă eşti credincios, şi se dovedeşte că Dumnezeu există, câştigi. Dacă eşti credincios, şi se dovedeşte că Dumnezeu nu există, pierzi, dar nu e nici pe departe aşa de rău ca atunci când ai opta să nu crezi, ca să descoperi, abia după moarte, că Dumnezeu există, de fapt. Avem de-a face, poate, nu atât cu un argument, cât cu o luare de poziţie spre propriul interes, vrednică de corpul diplomatic francez; deşi pariul iniţial, despre existenţa lui Dumnezeu, depinde cu totul de un al doilea pariu, simultan, asupra naturii divine. Ce ne facem dacă Dumnezeu nu este cel imaginat? Ce ne facem, spre exemplu, dacă îi condamnă pe aventurieri, mai cu seamă pe cei a căror credinţă declarată în El este insuflată de mentalitatea jocului la două capete? Şi cine hotărăşte învingătorul? Nu noi: Dumnezeu ar putea să-l prefere pe un cinstit care se îndoieşte unui vânturăr-lume sicofant.

Rămăşagul lui Pascal stârneşte ecouri şi peste secole, descoperind mereu noi adepţi. Iată un caz extrem, versiunea omul-de-acţiune. În iunie 2006, la grădina zoologică din Kiev, un bărbat s-a coborât pe o frânghie în împrejmuirea insulară unde sunt ţinuţi leii şi tigrii. Coborând le striga ceva cohortelor de gură-cască. Potrivit unui martor, ar fi spus: „Cel care crede în Dumnezeu nu

va fi vătămat de lei“; altul a avut o versiune mai provocatoare: „Dacă există, Dumnezeu are să mă cruce.“ Acest *provocateur* metafizic a ajuns la pământ, și-a scos pantofii și a pornit spre fiare; atunci, o leoaică enervată l-a doborât și l-a mușcat în zona carotidei. Să dovedească întâmplarea că a) omul era nebun; b) Dumnezeu nu există; c) Dumnezeu există, dar nu se lasă ademenit să se arate prin asemenea trucuri ieftine; d) Dumnezeu există și tocmai a demonstrat că este ironic; e) nici una din cele de mai sus?

Și iată versiunea în care rămășagul aproape nu mai pare un rămășag: „Mergeți mai departe, credeți! Nu vă face nici un rău.“ Această versiune edulcorată, murmurul obosit al unui om cu o durere de cap metafizică, provine din carnetul de însemnări al lui Wittgenstein. Dacă ați fi în locul Divinității, ați putea rămâne suficient de rece înaintea unei susțineri atât de călduțe. Însă există probabil momente când „nu face rău“ – cu excepția amăgirii, pe care unii vor fi înclinați să o considere un rău ireductibil, nenegociabil.

Spre exemplu, cu vreo douăzeci de ani înainte să scrie această însemnare, Wittgenstein era profesor în mai multe sate pierdute din Austria de Jos. Localnicii îl considerau auster și excentric, dar plin de devotament față de elevi; și dispus, în pofida propriilor sale dubii legate de religie, să înceapă și să încheie fiecare zi cu un Tatăl Nostru. În vreme ce predă la Trattenbach, Wittgenstein și-a dus copiii într-o excursie de studiu la Viena. Cea mai apropiată gară se afla la Gloggnitz, la o distanță de optsprezece kilometri, pe care i-au străbătut traversând o pădure, unde cei mici au fost puși să identifice plante și roci învățate la clasă. La Viena, activitatea didactică a continuat în același spirit, dar cu subiecte arhitectonice și tehnologice. S-au întors apoi cu trenul la Gloggnitz, odată cu lăsarea

noptii, și au pornit-o pe drumul lung de optsprezece kilometri. Simțind teama care îi cuprindea rând pe rând, Wittgenstein mergea de la unul la celălalt, spunându-le calm: „Ți-e teamă? Foarte bine, gândește-te doar la Dumnezeu.“ Se aflau în inima codrului, înconjurați de întuneric. Mergeți mai departe, credeți!

Nimeni nu vă va face nici un rău. Și probabil chiar așa s-a întâmplat. Un Dumnezeu inexistent te protejează, cel puțin, de elfii, spiridușii și demonii pădurii inexistenți și ei, chiar dacă nu și de lupii și urșii (și de leoaicele) care există cu adevărat.

Un specialist sugerează că, dacă Wittgenstein nu era „un om credincios“, exista în el „într-un anume sens, *posibilitatea* religiei“, care avea mai puțin de-a face cu credința într-un creator, cât cu sentimentul păcatului și dorința de judecată. Considera că „viața te poate educa să crezi în Dumnezeu“ – este una dintre ultimele lui însemnări. Își imagina, de asemenea, că dacă i s-ar pune întrebarea: veți supraviețui sau nu morții, ar răspunde că nu poate să se pronunțe, și nu din motivele invocate de oricare dintre noi, ci deoarece „nu am o idee precisă ce spun atunci când spun că «nu încetez să exist»“. Și nu cred că există mulți care ar putea să o facă, exceptând fundamentalistii dispuși la sacrificiul de sine, în așteptarea unor recompense anume. În schimb, ceea ce înseamnă asta, și mai puțin ceea ce ar putea să implice, ne este cu siguranță accesibil.

Dacă mă etichetam drept ateu la douăzeci de ani și agnostic la cincizeci și șaiszeci nu este pentru că între timp aş fi acumulat mai multă știință, ci mai multă conștiință a ignoranței. Cum putem fi siguri

că știm suficient ca să știm? În postura de materialişti neodarwinişti ai secolului XXI, convinşi că sensul şi mecanismul vieţii au fost pe deplin limpezite abia în anul 1859, ne considerăm categoric mai înțelepţi decât acei închinători naivi care, parcă doar cu câteva clipe în urmă, credeau în voinţa divină, într-o lume rânduită, în înviere şi în judecata de apoi. Cu toate că suntem mai informaţi, nu suntem deloc mai evoluţi şi, cu siguranţă, nici mai inteligenţi decât ei. Ce anume ne convinge că toată cunoaşterea noastră ar fi atât de definitivă?

Mama ar fi pus asta pe seama „vârstei mele“, şi poate chiar a făcut-o – de parcă acum, când sfârşitul e din ce în ce mai aproape, precauţia metafizică şi teama brutală mi-ar putea slăbi hotărârea. Dar s-ar fi înşelat. Am avut conştiinţa morţii de timpuriu, de la treisprezece sau paisprezece ani. Criticul francez Charles du Bos, prieten şi traducător al lui Edith Wharton, a inventat o expresie utilă pentru momentul respectiv: *le réveil mortel*. Cum s-ar tălmăci cel mai bine? „Semnalul de deşteptare la mortalitate“ sună oarecum a serviciu hotelier. „Cunoaşterea morţii“, „trezirea la moarte“ – cam prea germanic. „Conştiinţa morţii“ – sugerează mai degrabă o stare, nu o lovitură cosmică precisă. Într-un anume sens, (cea dintâi) traducere ratată a sintagmei lui du Bos este cea mai nimerită: *cu adevărat* este ca o cameră nefamiliară de hotel, unde ceasul deşteptător a rămas potrivit de clientul precedent şi cine ştie la ce oră păcătoasă vei fi smuls pe neaşteptate din somn şi dus într-un tărâm al întunericului şi al spaimelor, cu conştiinţa malignă că lumea noastră este cu chirie.

Prietenul meu R. m-a întrebat de curând cât de des mă gândesc la moarte, şi în ce împrejurări. Cel puţin zilnic, pe trezie, i-am răspuns; şi, apoi, mai

există și atacurile nocturne intermitente. Ideea că sunt trecător îmi pătrunde adesea în conștiință, nepoftită, în special când lumea exterioară dezvăluie o similitudine vădită: când se lasă seara, când se scurtează zilele, ori la sfârșitul unei lungi excursii de o zi. Și probabil într-o notă puțin mai originală, semnalul meu de alarmă se declanșează frecvent odată cu începutul unui eveniment sportiv, la televizor, mai ales, dintr-un motiv oarecare, în timpul Turneului de rugby al celor cinci (acum șase) națiuni. I-am povestit totul lui R., cerându-mi iertare pentru ceea ce ar fi putut părea o atitudine autoindulgentă față de acest subiect. Iar el mi-a răspuns: „Gândurile tale de moarte par SĂNĂTOASE. Și nu bolnave ca ale lui G. «prietenul nostru comun». Ale mele sunt f. f. bolnave. Așa au fost mereu, de genul TRECI LA FAPTE CHIAR ACUM. Țeava armei de vânătoare direct în gură. Situația s-a ameliorat considerabil de când Poliția Văii Tamisei a venit și mi-a ridicat pușca de calibru mare, după ce m-au auzit la *Desert Island Discs*. Mi-a rămas doar arma cu aer comprimat «a fiului său». Belea. M-au lăsat cu ochii-n soare. Prin urmare, NE VOM PETRECE BĂTRÂNEȚILE ÎMPREUNĂ.“

Pe vremuri, oamenii erau mai dispuși să vorbească despre moarte: nu despre moarte și viața de apoi, ci despre moarte și dispariție. În anii 1920, Sibelius obișnuia să meargă la restaurantul Kämp din Helsinki și se așeza la așa-numita „masă de lămâi”: lămâiul este simbolul chinez al morții. Lui și comensalilor săi – pictori, industriași, doctori și avocați – nu numai că li se acorda permisiunea, dar li se cerea chiar să discute despre moarte. La Paris, cu câteva decenii mai devreme, grupul, în sens larg, de scriitori participanți la mesele de la Magny – Flaubert, Turgheniev, Edmond de Goncourt, Daudet și Zola – discutau chestiunea în mod rânduist și prietenos. Erau cu toții atei, ori agnostici

de calibru, care se temeau de moarte, dar nu se fereau din calea ei. „Oamenii ca noi“, scria Flaubert, „ar trebui să aibă religia disperării. Trebuie să te ridici la înălțimea destinului propriu, la fel de impasibil ca el. Să rostești «Așa este! Așa este!», privind cu tot calmul spre groapa neagră care ți se cascadează la picioare.“

Nu am avut niciodată dorința să simt gustul unei țevi de pușcă în gură. Prin comparație, frica mea de moarte rămâne de nivel coborât, rezonabilă și utilă. Și dacă astăzi s-ar mai gândi cineva să adune un grup în jurul unei noi mese de lămâi, dar tot cu vechiul subiect, ori să lanseze invitații la Magny, s-ar putea ivi o problemă, mai exact, spiritul de competiție. De ce calitatea de muritor nu ar fi un atribut de masculinitate, la fel ca mașinile, încasările, femeile sau dimensiunea penisului? „Că te trec fiori reci și te trezești țipând – *Ha!* – asta-i o joacă de copii. Așteaptă să vezi când...” Astfel, teama personală ar putea apărea în adevărata sa lumină – dovedindu-se nu numai banală, dar și palidă. FRICA MEA DE MOARTE E MAI MARE DECÂT A TA ȘI MIE MI SE SCOALĂ MAI DES.

Privit din alt unghi, ar deveni ocazia în care oricine ar fi încântat să piardă o rundă de masculinitate. Una dintre puținele mângâieri oferite de conștiința morții este că întotdeauna – dar aproape întotdeauna – cineva suferă de ea și mai tare. Nu numai R., ci și prietenul nostru comun G. Este deținătorul pe termen lung al medaliei de aur a tanatofobilor, fiind trezit de *le réveil mortel* la vârsta de patru ani (*patru! Pe toți dracii!*). Vestea l-a afectat așa de profund, încât și-a petrecut copilăria cu gândul eternei inexistențe și al cumplitelui infinit. La maturitate, a rămas în continuare și mai bântuit decât mine de ideea morții; și expus la depresii mult mai profunde.

Există nouă criterii de bază pentru stabilirea unei Crize Majore de Depresie (de la Stare de Depresie Aproape Toată Ziua, trecând prin Insomnie și Sentimentul de Inutilitate, până la Gânduri de Moarte Recurente și Ideatie Sinucigașă Recurentă). Pentru diagnosticul de depresie, e suficient să fii bântuit vreme de două săptămâni de minimum cinci. În urmă cu vreo zece ani, G. s-a internat în spital, după ce reușise să marcheze nouă din nouă. Mi-a spus povestea fără nici o urmă de spirit de competiție (încetasem de mult să mă mai măsoar cu el), dar nu fără un anume aer de triumf macabru.

Orice tanatofob are nevoie de mângâierea vremelnică a unui exemplu și mai grav. Eu îl am pe G., el îl are pe Rahmaninov, un înspăimântat de moarte și tot atât de înspăimântat de perspectiva unei posibile supraviețuiri după moarte; compozitor care a inclus *Dies Irae* în muzica sa de mai multe ori decât oricare altul; cinefil care a ieșit bolborosind nedeslușit din sală abandonând scena mormântului, cu care se deschide *Frankenstein*. Prietenii lui Rahmaninov erau surprinși doar atunci când *nu* dorea să vorbească despre moarte. Situație tipică: în 1915, le-a vizitat pe poeta Marietta Șaghinian și pe mama sa. Mai întâi a rugat-o pe doamnă să-i ghicească viitorul în cărți, ca să afle (bineînțeles) cât îi mai rămăsese de trăit. Apoi s-a lansat să-i vorbească Mariettei despre moarte: pentru ziua aceea alesese o povestire a lui Arțibașev. În fața sa se găsea un castron cu fistic. Rahmaninov a mâncat o mână de sâmburi, a vorbit despre moarte, și-a tras scaunul mai aproape de castron, a mai mâncat o mână, a vorbit despre moarte. Pe neașteptate, s-a oprit și a început să râdă. „Fisticul mi-a alungat temerile. Știți unde s-au dus?” Nici poeta, nici mama acesteia nu i-au dat răspuns la întrebare; dar când a plecat spre Moscova, i-au dat o pungă întreagă de fistic să-l

însoțească în călătorie, „ca să-i vindece frica de moarte“.

Dacă G. și cu mine am fi continuat jocul de-a compozitorii ruși, i-aș fi răspuns (sau aș fi plusat) cu Șostakovici, compozitor mai mare și la fel de preocupat de moarte. „Ar trebui să ne gândim mai mult la moarte“, spunea el, „să ne obișnuim mai mult cu gândul de moarte. Nu putem permite ca frica de moarte să ne ia prin surprindere. Trebuie să ne familiarizăm cu frica, iar o cale este să scriem despre ea. Nu cred că scrisul și gânditul la moarte ar fi caracteristice bătrâneții. Consider că dacă oamenii ar începe să se gândească la moarte mai devreme ar face tot mai puține greșeli stupide.“

Și continua: „Frica de moarte ar putea fi cea mai intensă emoție dintre toate. Uneori cred că nu există un sentiment mai adânc.“ Aceste păreri nu au fost exprimate public. Șostakovici știa că moartea – neprezentată sub forma martiriului eroic – nu constituia un subiect potrivit în arta sovietică, „echivalând cu ștersul nasului cu mâneca, în public“. Nu putea să pună *Dies Irae* să-și arunce văpaia din partiturile sale; trebuia să se ascundă, din punct de vedere muzical. Dar compozitorul cel precaut și-a găsit tot mai mult curaj să-și treacă mâneca pe la nas, mai ales în muzica de cameră. Ultimele sale opere conțin invocații lungi, lente, meditative, ale morții. Interpretul la violă mare al Cvartetului lui Beethoven a primit următorul sfat din partea lui, pentru mișcarea întâi a cvartetului nr. 15: „Cântă în așa fel încât muștele să încremenească în zbor și să cadă fără suflare.“

Când prietenul meu R. a vorbit despre moarte la *Desert Island Discs*, poliția i-a luat pușca pe loc. Când am făcut și eu același lucru, am primit diverse scrisori prin care mi se atrăgea atenția că

temerile mele vor fi vindecate dacă voi privi în mine, dacă mă voi deschide în fața religiei, dacă voi merge la biserică, dacă voi învăța să mă rog și așa mai departe. Castronul ideologic cu fistic. Corespondenții mei nu mă tratau neapărat de sus – unii erau siropoși, alții severi – dar păreau să creadă că soluția lor reprezenta o noutate pentru mine. De parcă aș fi făcut parte din te miri ce trib din pădurea tropicală (deși și atunci aș fi avut un sistem de credințe și ritualuri proprii) și nu aș fi fost un cetățean care vorbea într-un moment când religia creștină se află pe cale de dispariție chiar în țara sa, în mare parte din cauză că familii întregi, tot ca a sa, nu mai aveau credință de mai bine de un secol.

Nu pot urmări istoria familiei mele și mai înainte de secolul despre care vorbesc. Am devenit, prin dezinteresul celorlalți, arhivarul clanului. Întreaga masă de documente se află într-un sertar neîncăpător, nu departe de masa mea de lucru: certificate de naștere, de căsătorie și de deces; testamente și acte de autentificare; calificări profesionale, declarații și înregistrări; pașapoarte, cartele de rații, cărți de identitate (și *cartes d'identité*); albume și carnete de însemnări și amintiri. Aici texte de cântecele comice, scrise de tata (spre a fi interpretate în smoching, sprijinit de pian, acompaniat de un fost coleg de școală, ori de serviciu, în stil apatic, de club de noapte), și meniuri semnate, programele de teatru și fișele de scor de la crichet, completate pe jumătate. Aici liste de invitați la masă, liste de cărți poștale de Sărbători și tabele de acțiuni și bonuri valorice de ale mamei. Aici telegrame și cablograme din război, dar nici o scrisoare. Aici carnete de note și

fișe de dezvoltare fizică, diplome de merit și certificate din concursurile de înot și de atletism ale fiilor lor – așa am aflat că în 1955 am fost primul la săritura în lungime și al treilea la cros, în vreme ce frate-meu a sosit o dată al doilea în cursa de roabe, împreună cu Dion Shirer – alături de dovezile unor performanțe de mult uitate, precum certificatul meu de Prezență Perfectă dintr-un trimestru de școală primară. Și tot aici medaliile bunicului din Primul Război Mondial – dovada prezenței sale în Franța, 1916–1917, vremuri despre care nu vorbea niciodată.

Dar sertarul neîncăpător mai adăpostește și arhivele fotografice ale familiei. Pachete cu etichete, „Noi“, „Băieții“ și „Vechituri“, scrise de mâna tatălui meu. Aici tata în robă de profesor și în uniformă de RAF, în ținută de gală, în costum de excursionist și în echipament de crichet, ori cu țigara în mână, ori cu pipa în gură. Aici mama în toalete șic, făcute în casă, sau în costum de baie sobru, din două piese, sau în veșminte pretențioase, la un dineu masonic, urmat de dans. Aici *monsieur assistant* francez, care probabil îl fotografiase pe *Maxim, le chien*, și *assistant*-ul următor, care contribuisese la împrăștierea cenușii părinților mei pe litoralul de vest al Franței. Aici fratele meu și cu mine, în copilărie, blonzi, etalând o gamă întreagă de tricotaje de casă, acompaniați de câine, minge de plajă și roabă de jucărie; aici călare pe aceeași tricicletă; aici imagini-mozaic, pe aceeași filă, apoi altele într-o ramă de carton – Souvenir de la Nestlé's Playland, Olympia 1950.

Tot aici și tezaurul foto al bunicului, un album legat în pânză roșie, intitulat *Scene de pe șosele și din vâlcele*, cumpărat la Colwyn Bay, în august 1913. Acoperă perioada 1912–1917, după care, se pare, lăsase din mână aparatul de fotografiat. Aici Bert și fratele său, Percy, Bert și logodnica sa,

Nell, apoi amândoi în ziua nunții: 4 august 1914, ziua în care a izbucnit Primul Război Mondial. Aici, printre imaginile în tonuri sepia palide, cu rude și prieteni de neidentificat, pe neașteptate un chip desfigurat: o femeie în bluză albă, pe șezlong, pe puntea unui vas, purtând data „Sept. 1915“. Alături, o însemnare cu creionul – un nume? un loc? – mai mult sau mai puțin ștearsă. Fața femeii fusese zgâriată și scobită cu răutate, până ce mai rămăseseră vizibile doar bărbia și părul ei sărmos, ca fulgii de cereale. Mă întreb cine făcuse asta, și de ce, și cui.

În adolescență, am trecut prin propria mea perioadă foto, desigur și cu modeste tentative de organizare a laboratorului personal: cuvă de dezvoltare din material plastic, lumină specială oranj, pentru camera obscură, și cadru de contact pentru expunere. La un moment dat, în respectiva epocă de entuziasm, am dat curs unei reclame dintr-o revistă – un produs ieftin, dar magic, care promitea să transforme umilele mele poze alb-negru în imagini vii, colorate în nuanțe vii. Nu-mi amintesc dacă m-am sfătuit cu părinții înainte de a trimite comanda, sau dacă am fost dezamăgit să constat că trusa promisă consta dintr-o pensulă micuță și câteva dreptunghiuri dintr-o substanță care adera la hârtia fotografică. Dar m-am pus imediat pe treabă și am dat mai multă vioiciune, chiar dacă nu și realism, fondului fotografic al familiei. Iată-l pe tata în reiați galben-electric și pulover verde, cu o grădină monocromă pe fundal; bunicul, în pantaloni de un verde identic, bunica într-o bluză verde ceva mai spălăcit. Toți trei cu mâini și obraji de un roz-aprins, anormal.

Fratele meu nu crede în adevărul de esență al amintirilor; eu nu cred în felul în care le colorăm. Fiecare are cutiuța sa cu vopsele ieftine, adusă la comandă prin poștă, și nuanțele sale preferate.

Astfel, în evocarea mea de acum câteva pagini, bunica este „minionă, aparent ferită de păreri dogmatice“. Întrebat, fratele meu își scoate pensula și lansează contraoferta „scundă și despotică“. Albumul său mental oferă și mai multe imagini decât al meu dintr-o excursie pe Insula Lundy, rămasă unică, la începutul anilor 1950, la care au participat cele trei generații ale familiei. În cazul bunicii, a fost cu certitudine singura ocazie în care a părăsit marile Insule Britanice; pentru bunicul, prima după întoarcerea din Franța, în 1917. Marea era agitată în ziua aceea, bunicii i-a fost foarte rău și, ajunși la Lundy, ni s-a spus că vremea era prea proastă ca să debarcăm. Toate amintirile mele din acea zi sunt în nuanțe sepia-palid, în schimb ale fratelui meu au încă o stranie strălucire. El descrie și astăzi cum bunica și-a petrecut întreaga călătorie sub punte, vomând într-o succesiune de cupe din plastic, în vreme ce bunicul, cu șapca lui turtită trasă pe ochi, primea cu dârzenie șirul nesfârșit de vase pline. Și, în loc să se descotorosească de ele, le alinia ordonat pe un raft, ca și cum ar fi vrut să o facă de rușine. Cred că asta este amintirea din copilărie preferată a fratelui meu.

Minionă sau pur și simplu scundă, ferită de dogme sau despotică? Adjectivele noastre contradictorii reflectă amintiri discontinue ale unor sentimente pe jumătate uitate. Nu am nici o metodă să-mi dau seama de ce o preferam pe bunica, sau ea pe mine. Mă temeam de autoritarismul bunicului (chiar dacă nu m-a lovit niciodată), considerându-l o varietate de mascul mai dominant decât tata? De bunica mă simțeam pur și simplu atras ca prezență feminină, atât de rară la noi în familie? Deși fratele meu și cu mine am cunoscut-o vreme de douăzeci de ani, abia dacă ne mai amintim câte ceva din spusele ei. Cele două momente pe care le putem evoca ni s-au întipărit în memorie doar pentru că ea a scos-o din sărite pe mama; prin urmare, cuvintele au rămas

vii doar datorită satisfacției oferite și nu a conținutului lor intrinsec. Mai întâi, într-o seară de iarnă, când mama se încălzea la foc. Bunica a sfătuit-o: „Nu sta așa de aproape, ai să-ți distrugi picioarele.“ Apoi, de al doilea moment am avut parte aproape după o întreagă generație. Fiica fratelui meu, C., pe atunci în vârstă de doi ani, primise o bucată de prăjitură, pe care o luase fără să mulțumească. „Spune ’țumesc, drăguț“, i-a sugerat străbunica, iar „mamei i-a sărit muștarul, auzind-o pronunțând așa o vulgaritate“.

Oare asemenea frânturi spun multe despre bunica, despre mama sau despre fratele meu? Să fie indicii ale despotismului? Propria mea dovadă în susținerea firii ei „ferită de păreri dogmatice“ practic nu există, din câte îmi dau seama; dar la fel de bine ar putea să existe, prin definiție. Și, cu toate că îmi scotocesc memoria, nu reușesc să găsesc nici un singur citat direct din cuvintele bunicii mele pe care cred că am iubit-o în copilărie, ci doar unul indirect. Mult timp după moartea ei, mama mi-a împărtășit o vorbă înțeleaptă: „Obişnuia să spună: «Nu ar fi bărbați răi pe lumea asta, dacă nu ar exista femeile rele.»“ Girul dat de bunica mea păcatului Evei îmi era împărtășit cu dispreț considerabil.

Când triam lucrurile rămase în bungaloul părinților mei, am găsit un tenculeț de cărți poștale, din perioada 1930–1980, toate trimise din străinătate; fără îndoială, cele din Marea Britanie, indiferent cât de interesant le fusese mesajul, dispăruseră la un moment dat. Aici tata scriindu-i mamei sale, în anii 1930 („Calde salutări din recele Bruxelles“; „O chemare din Austria!“); tata, din Germania, către mama – pe atunci prietenă? logodnică? – în

Franța („Mă întreb dacă ai primit toate scrisorile pe care ți le-am trimis din Anglia. Le-ai primit?“); tata, către fiii lui cei mici, de acasă („Sper că vă îndepliniți îndatorirea și ascultați meciul-test“), asigurându-ne că mie mi-a cumpărat timbre, iar fratelui meu cutii de chibrituri. (Uitasem de chibrituri, nu-mi mai aminteam decât de colecția lui de foițe pentru împachetat portocale.) Apoi, vederi ale fratelui meu și ale mele, pline de veselie adolescentină. Eu lui, din Franța: „Vacanța a debutat cu splendida explozie a cinci catedrale. Mâine o incendiere rapidă a *châteaux*-urilor de pe Loara.“ El mie de la Champéry, unde tata îl luase într-o excursie școlară: „Am ajuns aici în siguranță și, dacă facem abstracție de sandviciurile cu șuncă, am fost mulțumiți de călătorie.“

Nu pot data cărțile poștale mai vechi, deoarece timbrele au fost scoase la abur – fără îndoială, pentru colecția mea – și ștampilele odată cu ele. Dar remarc cât de inventiv semna tata mesajele adresate mamei sale: „Leonard“, „Al tău, mereu, Leonard“, până la „Cu iubire, Leonard“ și chiar și „Cu iubire și sărutări, Leonard“. Pe cărțile poștale către mama, este „Pip“, „Al tău Pip“, „Al tău ca întotdeauna, Pip“, „Cu mare iubire, Pip“ și „Toată dragostea mea, Pip“: o creștere treptată, continuă, începând din zilele insondabile din zorii relației lor, căreia îi datoram existența. Urmăresc metamorfoza perpetuă din seria de nume purtate de tatăl meu. Botezat Albert Leonard, părinții și frații săi i-au spus mereu Leonard. Odată ce a devenit profesor, Albert a preluat comanda, iar în cancelarii, vreme de patruzeci de ani, a fost „Albie“ ori „Albie boy“ – deși ar fi putut fi vorba de o derivație a inițialelor sale, A.L.B. – și ocazional, în registrul satiric, „Wally“, după Wally Barnes, mijlocaș la Arsenal. Mamei mele nu i-au plăcut cele două nume (cu atât mai puțin Wally, fără îndoială) și a decis că va fi Pip. După *Marile*

speranțe? Dar nici el nu era un Philip Pirrip, nici ea o Estella. În timpul războiului, când a fost în India cu RAF, s-a schimbat din nou. Am două dintre tocurile sale, cu partea din lemn pictată de mână, de un artizan local. Un soare roșu ca sângele apune asupra unui templu cu minarete și, în același timp, peste numele tatălui meu: „Rickie Barnes 1944 Allahabad.“ De unde a apărut Rickie și unde a dispărut? Anul următor, tata s-a întors în Anglia și la vechiul nume, Pip. În ciuda aerului său băiețos, pe măsură ce făcea șaizeci, șaptezeci, optzeci de ani, numele i se potrivea tot mai puțin...

A adus din India diverse obiecte de artizanat: o tavă de aramă, o cutie de țigări cu intarsii, un cuțitaș din fildeș pentru plicuri, cu mânerul în formă de elefant, și două măsuțe rabatabile care se prăbușeau când ți-era lumea mai dragă. Apoi exista un obiect care, toată copilăria, mi s-a părut pe cât de dezirabil, pe atât de exotic: o pernă rotundă și grea, din piele. Cine din Acton se mai putea lăuda cu o pernă indiană din piele?! Obișnuiam să-mi iau avânt și să plonjez în fugă pe ea; mai târziu, când ne-am mutat din mahala în suburbie și nu mai puteam comite gesturi copilărești, mă prăbușeam pe ea cu toată greutatea trupului meu de adolescent, într-un soi de afecțiune agresivă. Aerul ieșea violent pe la cusături, amintind vag de vânturi umane. În cele din urmă, a început să cedeze sub brutalitățile mele și atunci am făcut genul de descoperire mult savurată de psihanaliști. Obiectul adus de Rickie Barnes de la Allahabad sau Madras nu era, desigur, o pernă plină, grasă, ci mai degrabă o față de pernă din piele decorată pe care el – din nou Pip – și soția lui au fost nevoiți să o împăieze.

Așa că au burdușit-o cu scrisorile lor din perioada de prietenie și din primii ani de mariaj. Eram un adolescent idealist, care, confruntat cu realitățile

vieții, cădea ușor în cinism; și așa s-a întâmplat și atunci. Cum au putut ei să-și ia scrisorile de amor (păstrate, desigur, în teancuri legate cu fundă), să le rupă în bucățele și apoi să se uite cum se lăfăie toți pe ele, cu fundurile lor grase? Spunând „ei“, mă gândeam, desigur, în special la mama, căci acest gen de reciclare practică se potrivea mai degrabă cu ideea pe care o aveam despre ea, spre deosebire de tata, cu firea lui mai sentimentală. Oare cum trebuia să-mi imaginez momentul hotărârii și scena care îi urmase? Rupseseră scrisorile împreună, ori numai ea, în vreme ce el era la școală? Se certaseră sau fuseseră de acord unul cu celălalt? Privise careva întâmplarea cu vreun resentiment, în secret? Și, chiar presupunând că fuseseră de acord, oare cum se porniseră la treabă? Întrebări obsedante, din categoria dilemelor. Oare ești mai dispus să-ți distrugi propriile declarații de dragoste, ori pe cele primite?

De atunci, mă lăsam blând pe pernă, dacă era cineva de față; singur, însă, mă aruncam cu toată greutatea, astfel încât valul de aer să scoată la vedere câte un fragment de hârtie albastră de corespondență, cu caligrafia juvenilă a unuia dintre părinții mei. Dacă acum aș scrie un roman, ar fi chiar momentul în care aș descoperi secretul de familie – *dar nimeni nu va afla că acest copil nu este al tău*, sau *acum nimeni nu va mai găsi cuțitul*, sau *mi-am dorit mereu ca J. să fi fost fată* – iar viața mea s-ar schimba pe vecie. (În realitate, mama și-a dorit cu adevărat să fiu fată și-mi pregătise numele de Josephine, prin urmare n-ar fi fost nici un secret.) Sau – pe de altă parte – aș fi putut descoperi doar cele mai alese cuvinte pe care inimile lor le consideraseră potrivite, cea mai afectuoasă expresie a devotamentului și a adevărului. Și nici o urmă de mister.

Dar a sosit și ziua în care perna cea obosită a fost aruncată și, în loc să fie pusă la gunoi, a fost dusă în fundul grădinii, unde s-a îngreunat și mai mult în ploaie și s-a decolorat iremediabil. Uneori îi mai trăgeam câte un șut, iar de sub vârful ghetei tot mai țâșneau bucățele de hârtie albastră, de pe care cerneala se scursese, ceea ce făcea și mai puțin probabilă divulgarea vreunor secrete. Iar eu o loveam ca un romantic descurajat. Oare așa se întâmplă cu toate?

Treizeci și cinci de ani mai târziu, aveam în față ultimele rămășițe din viața părinților mei. Fratele meu și cu mine ne-am ales, fiecare, câteva lucruri; la fel și nepoatele; apoi a apărut negustorul de vechituri. Un tip cuviincios, priceput, care vorbea cu toate lucrurile ce îi treceau prin mână. Presupun că obiceiul lui începuse ca un tertip de pregătire blândă a clientului pentru viitoarea sa dezamăgire, dar treptat se transformase într-un soi de dialog cu obiectul contemplat, conștient că achiziția, care urma să ocupe un loc oarecare la el în magazin, se afla pentru ultima oară aici – obiect care îl însoțise de-a lungul vieții pe cel care și-l dorise și îl alesese cândva, îl lustruise, ștersese de praf, reparase, iubise. Prin urmare căuta un cuvânt de laudă, de câte ori se ivea prilejul: „Frumos – fără valoare, dar frumos“; sau „sticlă turnată, din epoca victoriană – mai greu de găsit de o vreme – fără valoare, dar mai greu de găsit de la o vreme.“ Politicos până la pedanterie cu lucrurile rămase fără stăpân, evita să le critice sau să-și arate aversiunea, preferând fie regretul, fie speranța amânată pe termen îndelungat. Niște pahare Melba de prin anii 1920 (*oribile*, după părerea mea): „Cu zece ani în urmă, erau foarte la modă, acum nu și

le mai dorește nimeni.“ Jardiniera clasică, în pătrățele alb cu verde, de la Heal’s: „Pentru asta trebuie să mai așteptăm patruzeci de ani.“

A luat marfa vandabilă și a plecat lăsând în urmă câteva bancnote de cincizeci de lire. Apoi am făcut câteva drumuri la centrul local de reciclare, cu portbagajul plin. Fiind fiul mamei mele, cumpărasem mai mulți saci din plastic verde, gros, în vederea transportului. L-am cărat pe cel dintâi la marginea containerului mare, galben, și mi-am dat seama – mai mult ca oricând fiul mamei mele – că erau prea folositori ca să-i arunc. Astfel, în loc să las rămășițele vieții părinților mei bine ambalate, adăpostite de indiscreție, am vărsat tot ce nu luase negustorul de vechituri și am păstrat sacii. (Așa să-și fi dorit mama să se desfășoare lucrurile?) Unul dintre ultimele obiecte era un clopot de vacă tembel – cumpărat de tata la Champéry, în excursia din care fratele meu relatase despre sandviciul cu șuncă cel decepționant – care acum dăgănea rostogolindu-se pe fundul benei. Am contemplat toată învălmășeala aceea și, deși nu exista nimic incriminator, și nimic dezagreabil, mă simțeam oarecum stingher, ca și cum mi-aș fi înmormântat părinții într-o pungă de hârtie, și nu într-un coșciug decent.

Apropo, aici nu e vorba de „autobiografia mea“. Și nici nu sunt „în căutarea părinților mei“. Știu că a fi copilul cuiva presupune un sentiment de legătură intimă la marginea greței și extinse zone de ignoranță, interzise accesului public – cel puțin judecând după exemplul familiei mele. Cu toate că nu m-ar deranja să intru în posesia unei transcrieri a textelor din perna indiană, nu consider că părinții mei au fost deținătorii unor secrete fără pereche. În

parte, acum – deși ar putea părea inutil – încerc doar să descifrez măsura în care sunt morți. Tata a murit în 1992, mama în 1997. Genetic, supraviețuiesc prin cei doi fii, două nepoate și două strănepoate: o rânduială demografică aproape indecentă. Narativ, supraviețuiesc prin amintire, în care unii au mai mare încredere decât alții. Fratele meu și-a exprimat prima oară suspiciunea față de această facultate când m-am interesat de alimentația noastră de acasă. După ce a confirmat fulgii de ovăz, șunca și alte asemenea, a continuat astfel:

Cel puțin, așa mi s-au așezat lucrurile în memorie. Însă tu ți le amintești diferit, fără îndoială, și eu nu am o părere prea bună despre memorie în postura de călăuză a vremii trecute. L-am întâlnit prima oară pe colegul și bunul meu prieten Jacques Brunschwig în 1977. La o conferință, în Chantilly. Nu am coborât din tren la stația potrivită, ci abia la Créteil, de unde am luat un taxi (foarte scump) și am ajuns târziu la destinație, unde am fost întâmpinat de Jacques. Toate astea le păstrez nemaipomenit de limpede în memorie. Dar, într-un interviu publicat la el în Festschrift [10](#), Jacques vorbește puțin și despre unii dintre prietenii săi. Descrie cum m-a întâlnit pentru prima oară, în 1977, la o conferință din Chantilly: m-a întâmpinat la gară și m-a recunoscut când coboram din tren. Toate astea le păstrează nemaipomenit de limpede în memorie.

Foarte bine, ați putea gândi, ce ți-e și cu filozofii ăștia profesioniști, prea preocupați de teoriile

abstracte ca să bage de seamă în ce gară au ajuns, cu atât mai puțin ce se petrece în lumea non-abstractă în care trăim noi, ceilalți. Scriitorul francez Jules Renard făcea odată speculația că „poate oamenii cu memorie foarte bună nu pot avea idei generale“. Dacă-i așa, fratele meu s-a ales probabil cu memoria neveridică și ideile generale, iar eu cu memoria veridică și ideile particulare.

Eu mă mai pot bizui și pe documentația familiei din sertarul acela neîncăpător. Unde, spre exemplu, se găsesc și rezultatele de la examenele-test susținute de mine, la cincisprezece ani. Memoria nu mi-ar fi spus, în nici un caz, că am avut cele mai mari note la matematică și cele mai proaste, jenant, la engleză: 77 din 100 de puncte posibile la lucrarea scrisă la gramatică și un umilitor 25 din 50 la compunere.

Iar pe penultimul loc, deloc surprinzător, notele la științe generale. La secțiunea de biologie a examenului, o probă consta în desenarea unei secțiuni transversale printr-o roșie și descrierea procesului de fecundare la care participau staminele și pistilurile. Stadiu pe care nu-l depășisem nici acasă: pudoarea parentală nu făcea decât să întărească și mai mult tăcerea programei de învățământ. Prin urmare am crescut cu puține cunoștințe despre cum funcționează corpul omenesc; înțelegerea mea despre chestiunile sexuale prezenta dezechilibrul vior al unui autodidact fără soră acasă, dintr-o școală exclusiv pentru băieți; și, cu toate că progresele academice rezonabile din perioada școlii și a universității le datorez propriului meu creier, nu aveam nici cea mai vagă idee cum se întâmplă cu respectivul organ. Am ajuns la maturitate crezând nesocotit că nu e nevoie de înțelegerea biologiei umane ca să trăiești, după cum nu e nevoie de înțelegerea

mecanicii auto ca să conduci mașina. Dacă lucrurile merg prost, există întotdeauna spitale și ateliere.

Mi-aduc aminte ce surprins am fost când am aflat că celulele corpului meu nu durează o viață, ci se înlocuiesc la anumite intervale (dar și o mașină se poate recompune din piese, nu?). Habar n-aveam cât de des se petrec asemenea recondiționări, dar faptul că eram conștient de înnoirea celulară îmi folosea bine în susținerea teoriilor de genul „nu mai e femeia de care m-am îndrăgostit!“ Și nici pe departe nu găseam vreun motiv de panică: în definitiv, părinții și bunicii mei trebuie să fi trecut prin una, dacă nu două, asemenea recondiționări și nu dădeau semne să fi suferit o fractură seismică; dimpotrivă, rămăseseră tot ei înșiși, neschimbați. Nu-mi mai aduc aminte să fi considerat creierul o parte a corpului, supusă, acolo sus, exact aceluiași principii. Probabil că aș fi fost ceva mai vulnerabil dacă aș fi descoperit că structura moleculară de bază a creierului, departe să se reînnoiască prudent, dacă și atunci când se ivește necesitatea, este de fapt incredibil de instabilă; că *acizii grași și proteinele se descompun aproape de îndată ce au fost produse*; că fiecare moleculă din jurul unei sinapse se înlocuiește din oră în oră, iar unele molecule din minut în minut. Adică, în fine, *creierul pe care l-ai avut chiar și cu un an în urmă a fost între timp reconstruit de multe ori*.

În copilărie, memoria – cel puțin pe cât îmi aduc eu aminte – pune rareori probleme. Nu numai datorită intervalului de timp mai scurt dintre eveniment și evocarea lui, dar și a naturii amintirilor, care, unui creier tânăr, îi par reprezentări fidele, și nu versiuni prelucrate și revopsite ale unor fapte consumate. Maturitatea aduce aproximare, fluiditate și îndoială; și îndoiala o ținem în frâu relatând mereu povestea aceea

familiară, cu pauze și efecte calculate, cu pretenția că soliditatea structurii narative ar fi o dovadă a adevărului. Dar copilul sau adolescentul se îndoiește rareori de veridicitatea și de precizia hălciilor de trecut luminoase și lucide pe care le posedă și le celebrează. Prin urmare, la vârsta aceea pare logic să ne considerăm amintirile un soi de obiecte depozitate într-o cameră de bagaje, pe care le putem ridica imediat pe bază de chitanță; sau (probabil o comparație desuetă, sugerând trenuri trase de locomotive cu abur și compartimente rezervate exclusiv doamnelor) abandonate într-unul din locurile special amenajate pe drumurile naționale. Suntem astfel preveniți să întâmpinăm aparentul paradox al bătrâneții, acea evocare a anilor de început, care capătă mult mai multă animație decât anii de mijloc. Dar asta nu pare decât să confirme că totul stă bine undeva sus, într-o unitate de stocare cerebrală, indiferent că o putem

accesa sau nu.

Fratele meu nu-și mai amintește că, acum mai bine de o jumătate de secol, a ieșit al doilea într-o cursă de roabe cu Dion Shirer, și prin urmare nu poate să confirme care din ei era roaba și care împingea. Nu-și mai amintește nici de oribilele sandviciuri cu șuncă din călătoria în Elveția. Își amintește, în schimb, de lucruri despre care nici nu vorbește în cartea poștală: atunci a văzut prima oară în viața lui anghinare și tot atunci a fost prima oară „abordat cu intenții sexuale de un alt tip“. Mai recunoaște că, peste ani, transferase întreaga acțiune în Franța, confundând, probabil, Champéry, localitate mai puțin cunoscută din Elveția (sursa clopotelor de vaci) cu mai familiara Chambéry din Franța (sursa respectivului aperitiv). Vorbim despre amintiri, dar ar trebui poate să ne

oprim mai mult asupra uitărilor noastre, chiar dacă este mult mai dificil – sau imposibil, logic vorbind.

Ar trebui să vă previn (mai ales dacă sunteți filozofi, teologi ori biologi) că o bună parte din cartea de față vi se va părea o întreprindere de amator. De fapt, cu toții suntem amatori în propria noastră viață și ai propriei noastre vieți. Când ne ciocnim de profesionalismul altora, sperăm ca diagrama înțelegerii noastre aproximative să reflecte în mare cunoașterea lor; dar pe asta nu putem conta. Vă mai previn că vor apărea și mulți scriitori. Majoritatea morți, și nu puțini dintre ei francezi. Unul este Jules Renard, care a spus: „Când înfruntăm moartea, devenim mai studioși ca oricând.“ Vor apărea și compozitori. Unul este Stravinsky, care a spus: „Muzica este cel mai bun mod de a digera timpul pe care îl avem la dispoziție.“ Asemenea artiști – artiști care au murit – sunt însoțitorii mei de zi cu zi, dar și strămoșii mei. Ei se constituie în adevărata mea ascendență (și mă aștept ca fratele meu să aibă aceleași sentimente față de Platon și Aristotel). Descendența ar putea să nu fie directă, ori demonstrabilă – copii din flori și așa mai departe – dar eu o revendic.

Fratele meu uită de sandviciurile cu șuncă, își amintește de anghinare și de avansuri sexuale, și suprimă cu totul Elveția. Simțiți cum prinde contur o teorie? Poate antipatia stărnită de ciulinii de anghinare se alăturase în memoria lui avansului sexual, conexiunea respectivă provocându-i apoi repulsia față de anghinare (și față de Elveția). Numai că fratele meu mănâncă anghinare și a lucrat mai mulți ani la Geneva. Aha, prin urmare, avansul respectiv îi făcuse plăcere? Întrebări vane, interesante, la care poți primi răspuns cu ușurință, prin e-mail. „Din câte îmi amintesc, nici nu mi-a făcut plăcere, nici nu l-am considerat dezgustător,

ci doar bizar. Apoi am început să adopt strategia temei pentru acasă la geometrie pe (linia) Metropolitană.“

Oricum, el a avut o atitudine mai încrezătoare și mai practică decât mine, când, într-o dimineață, în înghesuiala din metrou, o brută în costum și-a îndesat coapsa între picioarele mele, de parcă nu ar mai fi avut alt loc. Sau când Edwards (așa cum de fapt nu îl chema), un băiat mai mare, cu tenul bubos, s-a lansat mai degrabă într-un asalt de seducție într-un compartiment din Southern Region, pe drumul de întoarcere după un meci de rugby. Atacul mi-a produs repulsie și l-am considerat, dacă nu dezgustător, în orice caz alarmant, iar cuvintele mele de refuz mi-au rămas bine întipărite în memorie. „Nu ești deloc sexy, Edwards“, i-am spus (deși nu era Edwards). Și au avut efect, dar nu mi le amintesc atât datorită eficienței, cât mai degrabă stranieții lor în acel context. Ceea ce făcuse el – trecuse iute cu degetul peste pantalonii mei, în zona aceea – nu avea nici o legătură cu ceea ce consideram eu sexy (obligatoriu săni, de la bun început), iar răspunsul meu, categoric, sugerase ceva ce nu intra în discuție.

La Oxford, am citit pentru prima oară din Montaigne. El reprezintă începutul gândirii moderne despre moarte, legătura dintre modelele de înțelepciune ale Lumii Antice și tentativa de a găsi acceptarea modernă, matură, nereligioasă a sfârșitului nostru inevitabil. Philosopher, c'est apprendre à mourir. Filozofarea înseamnă să înveți a muri. Montaigne îl citează pe Cicero, care la rândul său face referire la Socrate. Savantele și faimoasele sale pagini despre moarte sunt stoice,

pedante, anecdotice, epigramatice și pline de consolare (în intenție, cel puțin); și mai sunt și stăruitoare. După cum spunea mama, pe vremuri, oamenii nu trăiau nici pe departe așa de mult. Patruzeci de ani era o vârstă cât se poate de bună, ținând seama de molime și de războaie, de medicii mai degrabă capabili să omoare decât să vindece. Să mori de „secătuirea puterilor, cauzată de vârsta extrem de înaintată“ era pe vremea lui Montaigne o „moarte rară, unică și extraordinară“. Astăzi, o considerăm un drept al nostru.

Philippe Ariès făcea observația că, atunci când moartea a început să fie de temut cu toată seriozitatea, au încetat și discuțiile despre ea. Iar longevitatea a amplificat fenomenul: cum chestiunea pare mai puțin presantă, menționarea ei este considerată de un prost-gust de-a dreptul morbid. Felul în care amânăm cu înverșunare să ne gândim la moarte îmi amintește de o reclamă pe care Pearl Insurance a circulat-o vreme îndelungată, pe care fratelui meu și mie ne făcea plăcere să o repetăm. Pensiile, la fel ca dinții falși și pedichiuriștii, erau lucruri atât de îndepărtate, încât păreau în mare măsură comice. Fapt într-o câțva confirmat de desenele naive, care reprezentau un bărbat a cărui îngrijorare creștea odată cu vârsta. La douăzeci și cinci de ani, fața lui era veselă și mulțumită: „Mi-au zis că jobul meu nu prevede un plan de pensie.“ Pe la treizeci și cinci de ani, apărea o oarecare îndoială: „Din nefericire, jobul meu nu prevede un plan de pensie.“ Și așa mai departe – cuvântul *pensie* de fiecare dată plasat într-un dreptunghi cenușiu, menit să avertizeze – până la șaiszeci și cinci de ani: „Fără pensie, nu știu ce o să mă fac.“ Da, ar fi zis Montaigne, ar fi trebuit să te gândești la moarte ceva mai din timp.

În vremea sa, aveai mereu pe tapet chestiunea respectivă – dacă nu recurgeai la remediul oamenilor de rând care, potrivit lui Montaigne, se prefăceau că ea nu există. Filozofii, în schimb, și cei înclinați să fie curioși au căutat în istorie, mergând până la Antici, cel mai bun mod de a muri. Dar ambițiile noastre sunt ceva mai firave acum. După cum scria Larkin în „Aubade“, marele lui poem despre moarte, „Curajul nu înseamnă să le inspiri altora teama.“ Nu, pe atunci nu însemna asta. Ci mult mai mult: să le arăți altora cum să moară în onoare, înțelepciune și fermitate.

Unul dintre exemplele-cheie ale lui Montaigne este povestea lui Pomponius Atticus, cu care Cicero se afla în corespondență. Atticus s-a îmbolnăvit și, constatând că strădaniile medicale de a-i prelungi existența nu-i prelungeau decât suferința, a hotărât că sinuciderea prin inaniție rămânea cea mai bună soluție. În zilele acelea nu trebuia solicitată nici o instanță, invocând deteriorarea terminală a „calității vieții“: Atticus, un antic liber, și-a anunțat pur și simplu prietenii și familia de intenția sa, apoi a refuzat hrana, în așteptarea sfârșitului. Dar a fost înșelat în așteptările sale. Miraculos, abstenența s-a dovedit cel mai bun remediu al bolii (oricum necunoscute); și, în scurt timp, suferindul și-a revenit văzând cu ochii, eveniment sărbătorit prin petreceri și prin renunțarea medicilor la plata onorariilor. Și atunci Atticus a pus capăt veseliei. De vreme ce cu toții suntem datori cu o moarte, și de vreme ce el făcuse asemenea progrese minunate în direcția cu pricina, a adus la cunoștința tuturor că nu avea nici cea mai mică dorință să renunțe, spre a o lua de la capăt data viitoare. Astfel, spre disperarea admirativă a celor din jur, Atticus a continuat să refuze hrana până la moartea sa exemplară.

Montaigne era de părere că, având în vedere că nu putem birui moartea, forma perfectă de a o contracara poate fi doar să o păstrăm constant în minte: să ne gândim la moarte ori de câte ori calul ni se poticnește ori cade o țiglă de pe acoperiș. Să ai mereu gustul morții în gură și numele ei pe limbă. Să anticipezi moartea în asemenea manieră, încât să te eliberezi de servitutea ei: mai departe, învățându-i pe alții cum să moară, îi înveți cum să trăiască. Desigur, conștiința permanentă a morții nu-l transformă pe Montaigne în vreun melancolic; ci mai degrabă îl predispune la vise fanteziste, la reverie, în speranța că moartea, căpetenia lui, cunoscuta lui [11](#), îi va face vizita din urmă când se va afla în mijlocul unei banale îndeletniciri – cum ar fi la sădit de varză.

Montaigne relatează povestea plină de învățăminte a cezarului roman căruia i s-a adresat un soldat bătrân, ajuns la decrepitudine. Aflat cândva sub comanda sa, acum îi cerea permisiunea să se descotorosească de povara vieții. Împăratul l-a măsurat din cap până-n picioare și apoi l-a întrebat, cu spiritul aspru pe care pare să-l inspire comanda supremă, „Ce te face să crezi că ceea ce duci tu acum se poate chema viață?” Pentru Montaigne, dispariția tinerilor, adesea fără să fie băgată în seamă, ar fi moartea mai grea; ceea ce numim de obicei „moarte” este doar moartea de bătrânețe (pe la patruzeci de ani în vremurile sale, la cel puțin șaptezeci într-ale noastre). Saltul de la supraviețuirea domoală a senectuții spre neființă este cu mult mai lin decât tranziția furișă de la tinerețea nepăsătoare spre vârsta amară și îngreunată de regrete.

Dar Montaigne rămâne un autor cu exprimare concisă, și dacă acest argument nu reușește să convingă, are multe altele. Spre exemplu, dacă ai trăit bine, te-ai bucurat de viață din plin, vei fi

fericit să te desparți de ea; iar dacă ți-ai irosit-o, în schimb, considerând-o mizerabilă, nu vei regreta că a trecut. (O frază care se poate întoarce pe dos: primii ar putea spera să-și continue viața pe termen nedefinit, iar ceilalți ar putea spera că va da norocul peste ei.) Sau, dacă ai trăit desăvârșit o singură zi, în cel mai deplin sens, atunci ai văzut totul. (Nu!) Foarte bine, dacă ai trăit astfel un an întreg, ai văzut totul. (Tot nu!) Oricum, trebuie să le faci loc pe lume altora, așa cum și alții ți-au făcut ție loc. (Da, dar nu le-am cerut eu asta.) Și de ce să te plângi că ești luat dintre cei vii, atât timp cât toți sunt luați? Gândește-te câți alții vor muri în aceeași zi cu tine. (Adevărat, iar unii vor fi la fel de amărâți.) În fine, ce anume revendici când te plângi împotriva morții? Dorești nemurirea pe acest pământ, în termenii și condițiile aplicate acum? (Înțeleg argumentul, dar ce-ar fi să primim puțină nemurire? Jumătate? OK, eu mă mulțumesc și cu un sfert.)

Fratele meu atrage atenția că prima glumă despre reînnoirea celulară s-a făcut în secolul al V-lea î.Hr., fiind vorba de un „tip care refuza să dea înapoi o datorie, pe motiv că nu era unul și același care luase banii împrumut“. Mai atrage atenția că am interpretat greșit spiritul lui Montaigne, *philosopher, c'est apprendre à mourir*. Cicero nu voia să spună că, dacă te gândești mereu la moarte, te vei teme mai puțin, ci mai degrabă că filozoful, când filozofează, face antrenamente în vederea morții – în sensul că își petrece timpul cu mintea sa și-și ignoră trupul pe care moartea îl va face să dispară. Conform platonicienilor, după moarte te transformi în suflet pur, eliberat de impedimentele corporale, prin urmare mai capabil să gândești

liber și limpede. Astfel, cât se află în viață, filozoful trebuie să se pregătească pentru starea sa de dincolo de moarte prin tehnici cum ar fi postul și autoflagelarea. Tot platonicienii considerau că, după moarte, lucrurile încep să se îndrepte. Epicureii, pe de altă parte, credeau că după moarte nu mai vine nimic. Cicero, din câte se pare („din câte se pare“ în sensul că „fratele meu mi-a mai spus“), a combinat cele două tradiții, ajungând la un voios „ori-ori“ al Antichității: „După moarte, ori ne simțim mai bine, ori nu mai simțim nimic.“

Mă interesez ce se presupune că s-ar întâmpla cu populația radical majoritară de nefilozofi în lumea de apoi a platonismului. Din câte se pare, toate creaturile înzestrate cu suflet, inclusiv animalele și păsările – poate chiar și plantele – sunt judecate după comportamentul lor de-a lungul vieții de-abia încheiate. Cele care nu trec clasa se întorc pe pământ pentru o nouă rundă materială, poate urcând ori coborând pe scara evoluției (devenind, să zicem, vulpe sau găscă) sau poate urcând sau coborând doar în interiorul unei specii (promovat, spre exemplu, de la femelă la mascul). Filozofii, explică fratele meu, nu își câștigă în mod automat despărțirea de trup: trebuie să fii și băiat de treabă, pe deasupra. Dar și când câștigă, beneficiază de un avantaj față de mulțimea de nefilozofi – ca să nu mai vorbim de nuferi și de pădii. Desigur, au și o percepție mai bună asupra felului cum stau lucrurile pe lumea asta, datorită apropierei lor de acea ultimă condiție ideală. „Da, continuă el, există întrebări pe care ai dori poate să le pui (spre exemplu, care este rostul unui avantaj, într-o cursă veșnică?). Dar nu merită să risipești timpul gândindu-te la asemenea lucruri – ca să folosim jargonul tehnic, ar fi un căcat și nimic mai mult.“

Îi cer să nu se oprească la respingerea afirmației mele, „nu cred în Dumnezeu, dar îi simt lipsa“,

printr-un singur cuvânt, „siropos“, ci să dezvolte. Recunoaște că nu știe foarte bine cum să ia declarația mea: „Presupun că e un mod de a zice «nu cred că există zei, dar mi-aș dori să existe (sau mi-aș dori să cred)». Nu-mi dau seama cum poate spune cineva una ca asta (încearcă să înlocuiești «zei» cu «yeti» ori «dodo»), deși, în ceea ce mă privește, sunt cât se poate de mulțumit de felul în care se prezintă lucrurile.“ Se vede imediat că predă filozofia, nu? Eu îl întreb ceva anume, el împarte afirmația în elemente logice și propune alternative, ca să evidențieze că e absurdă, inconsistentă ori siropoasă. Dar răspunsul lui mi se pare tot atât de straniu pe cât i s-a părut și lui întrebarea mea. Nu-mi pasă cum se simte lipsa lui dodo, nici lipsa lui yeti (nici măcar lipsa unor zei, ca termen comun la plural), ci lipsa lui Dumnezeu.

Mă interesez dacă a avut vreodată sentimente sau aleanuri religioase. NU și NU vine răspunsul lui – „Dacă nu luăm în considerare că am fost mișcat de *Messiah*, sau de sonetele sacre ale lui Donne.“ Oare lipsa de dubii s-o fi transmis și la cele două fiice ale sale, acum în vârstă de peste treizeci de ani? Vreo urmă de trăiri religioase/credință/chemări ale supranaturalului, mă interesez. „Nu, niciodată, de nici un fel“, îmi răspunde cea mică. „Dacă nu socotești cumva o chemare a supranaturalului când eviți să calci liniile de pe pavaj.“ Am căzut de acord că nu era cazul. Sora ei recunoaște „o scurtă pasă religioasă, cam pe la unsprezece ani. Dar asta pentru că prietenele mele erau credincioase, pentru că priveam rugăciunea ca mijloc de a obține unele lucruri și pentru că în Girl Guides ¹² făceau presiuni să fii un bun creștin. Și avântul mi-a trecut destul de repede, când mi-am dat seama că rugăciunile mele au rămas fără răspuns. Presupun că sunt agnostică, ori poate chiar atee“.

Mă bucur că a păstrat tradiția familiei, renunțând la religie din motive mărunte. Fratele meu – din cauză că a suspectat că George al VI-lea nu s-a dus în rai; eu – ca să nu fiu abătut de la calea masturbării; nepoata mea – pentru că rugăciunea nu i-a adus imediat cele dorite. Și probabil că o asemenea atitudine de inconsistență illogică este cât se poate de normală. Iată ce spune, spre exemplu, biologul Lewis Wolpert: „Am fost un copil credincios, care își spunea rugăciunile în fiecare seară și Îl ruga pe Dumnezeu să-l ajute, în anumite momente. Însă cam fără rezultate, așa că am renunțat când aveam șaisprezece ani și am devenit ateu.“ Dar nimeni nu s-a gândit mai târziu că, dacă Dumnezeu ar exista, nu ar fi, mai întâi de toate, nici linie de asistență urgentă pentru adolescenți, nici furnizor de bunuri, nici judecător al micilor exhibiționiști. Nu, gata cu El, o dată pentru totdeauna.

Un răspuns adesea întâlnit în cursul sondajelor de atitudine religioasă este: „Nu merg la biserică, dar am propria mea idee despre Dumnezeu.“ Genul de afirmație care mă face, la rândul meu, să reacționez ca un filozof. Siropos, mă plâng. Poți să ai propria ta idee despre Dumnezeu, dar are și El propria Lui idee despre tine? Pentru că asta contează. Indiferent dacă este un bătrân cu barba albă, din cer, sau o forță vie, sau un *primum mobile* dezinteresat, sau un ceasornicar, sau o femeie, sau o forță morală nebuloasă, sau Absolut Nimic, contează doar ceea ce gândește El, ori Ea, ori Nimicul Absolut despre tine, și nu ceea ce gândești tu despre Ei. Pornirea de a redefini zeitatea, reducându-ți-o la ceva convenabil, este categoric grotescă. Și nu contează nici dacă Dumnezeu este drept, sau binevoitor, sau măcar atent – existând surprinzător de puține dovezi în acest sens – ci doar dacă El există.

Unicul bătrân cu barba albă pe care l-am cunoscut în copilărie a fost stră-străbunicul, tatăl tatălui mamei mele: Alfred Scoltock, din Yorkshire și (inevitabil) director de școală. Există o fotografie în care fratele meu și cu mine îl încadrăm, undeva, într-o grădină de neidentificat, lângă casă. Fratele meu are probabil șapte sau opt ani, eu patru sau cinci, iar stră-străbunicul este mai bătrân ca veacul. Barba lui nu e lungă și răsfirată ca în picturile cu Dumnezeu, ci tăiată scurt și țepoasă. (Nu știu dacă i-am simțit atingerea pe obrajii mei de copil sau a rămas pur și simplu ca amintirea unei aprehensiuni.) Fratele meu și cu mine suntem mândri și zâmbim – eu mai mult – în cămăși cu mânecă scurtă, călcate impecabil de mama; pantalonii mei scurți fac cute încă decente, în schimb ai lui sunt teribil de mototoliți. Stră-străbunicul nu zâmbește și, după cât pot să îmi dau seama, pare ușor îndurerat, ca și cum ar fi conștient că imaginea i se înregistra pentru o posteritate la marginea căreia el ajunsese. Privindu-i fotografia, un prieten l-a botezat „strămoșul tău chinez“, și, într-adevăr, avea aerul vag al unui confucianist.

Nu am habar cât de înțelept era în realitate. După mama, care ținea partea bărbaților din familie, fusese un autodidact cât se poate de inteligent. Urmau două exemple, ca un ritual: învățase singur să joace șah și ajunsese la nivel înalt; apoi, când mama, care studia limbi moderne la Universitatea Birmingham, a plecat într-o vizită la Nancy, stră-străbunicul a învățat singur franceza dintr-o carte, ca să poată conversa cu prietena ei prin corespondență, la întoarcerea lor.

Fratele meu l-a întâlnit de câteva ori, dar nu are amintiri chiar de laudă, ceea ce explică poate de ce zâmbește mai reținut decât mine în fotografie. Confucianistul familiei „puțea oribil“ și era însoțit

de „fiica sa (mătușica Edie), nemăritată, puțin slabă de minte și plină de eczeme“. Fratele meu nu-și amintește nimic despre șah, nici despre franceză. Ci doar despre abilitatea de a rezolva cuvinte încrucișate din *Daily Mail* fără să scrie nici măcar un cuvânt. „Iar după masă moțăia, mormăind din când în când *aardvark* ¹³ sau *zebu*.“

„Nu știu dacă există Dumnezeu, dar ar fi mai bine pentru reputația Lui să nu existe.“ „Dumnezeu nu crede în Dumnezeul nostru.“ „Da, Dumnezeu există, dar nici El nu știe mai mult decât noi despre acest lucru.“ Diversele supoziții ale lui Jules Renard, francez, una din rubedeniile mele – nu de sânge – moarte. Născut în 1864, a crescut la Nièvre, într-o zonă rustică, puțin frecventată, din nordul Burgundiei. Tatăl, François, constructor de meserie, a ajuns primul în satul lor, Chitry-les-Mines. Un bărbat taciturn, ostil clericilor și cinstit până la rigiditate. Mama, Anne-Rosa – o femeie guralivă, bigotă și nesinceră. Moartea primului lor copil l-a înveninat pe François în așa măsură, încât abia dacă s-a mai preocupat de următorii trei: Amélie, Maurice și Jules. După nașterea mezinului, François nu a mai vorbit niciodată cu soția sa, niciodată timp de treizeci de ani, cât a mai trăit. În acest război al tăcerii, Jules – care își agrea tatăl – a fost folosit adesea în rolul de intermediar și purtător de cuvânt, un rol de neînviat pentru un copil, chiar dacă instructiv pentru un viitor scriitor.

Mare parte din educația primită și-a găsit locul în cea mai cunoscută operă a sa, *Poil de Carotte*. La Chitry, mulți au primit cu aversiune acest *roman-à-clef*: Jules, puiul de țăran cu părul roșu ca

morcovul, plecase la Paris, se rafinase și scrisese o carte despre un pui de țăran cu părul roșu ca morcovul, în care își denunța propria mamă. Mai mult, Renard denunța și contribuia la ștergerea imaginii sentimentale, hugoliene, asupra copilăriei, domeniu în care de regulă avem de-a face cu nedreptate statornică și cruzime instinctuală, momentele de dulceață pastorală constituindu-se într-o excepție. Însă Renard nu-și consolează deloc acel alter ego plângându-și de milă retrospectiv, emoție (trezită în mod normal abia în adolescență, chiar dacă după aceea poate dura o veșnicie) care falsifică nenumărate ediții revăzute ale copilăriei. Pentru Renard, un copil era „un animal mic, necesar, mai puțin uman decât o pisică“. Remarca provine din capodopera sa, *Journal*-ul ținut din 1887 până la moarte, în 1910.

În ciuda faimei dobândite în metropolă, a păstrat rădăcini adânci la Nièvre. La Chitry și în satul învecinat, Chaumot, unde și-a petrecut perioada matură, Renard a cunoscut țăranii a căror viață nu se schimbaseră de veacuri: „Țăranul este singura ființă umană căreia nu-i place la sat și nu-l contemplă vreodată.“ Acolo a studiat păsări, animale, insecte, copaci și a fost martor la apariția trenului și a automobilului care, împreună, aveau să schimbe totul. În 1904, a fost, la rândul său, ales primar la Chitry. Și îi făcea plăcere să-și îndeplinească funcțiile civice – înmânarea premiilor școlare, ceremoniile de căsătorie. „Femeile au plâns, ascultându-mi discursul. Mireasa mi-a întins obrazii, să o sărut, chiar și buzele; m-a costat douăzeci de franci.“ Făcea politică socialistă, dreyfusardă, ostilă clericilor. Scia: „Ca primar, răspund de întreținerea drumurilor rurale. Ca poet, aș prefera să le văd neglijate.“

La Paris, i-a cunoscut pe Rodin și Sarah Bernhardt, Edmond Rostand și pe Gide. Bonnard și Toulouse-Lautrec i-au făcut ilustrații pentru *Histoires naturelles*, iar Ravel a compus muzica pentru câteva dintre ele. Odată, a participat ca martor într-un duel, martorul celuilalt fiind Gauguin. Dar a rămas mereu o prezență posomorâtă, neiertător și grosolan. Odată, chiar i-a spus lui Daudet, care fusese întotdeauna amabil cu el: „Nu știu dacă te iubesc ori te detest, *mon cher maître*.“ „*Odi et amo*“, i-a replicat Daudet, imperturbabil. Societatea pariziană îl considera uneori insondabil. Un sofisticat l-a descris drept o „criptogramă rustică“ – genul de semn secret pe care vagabonzii obișnuiau să îl tragă cu creta pe zidurile caselor, pe care numai alți vagabonzi îl puteau descifra.

Renard a început să scrie proză într-un moment în care marele proiect descriptiv și analitic al lui Flaubert, Maupassant, Goncourt și Zola consumase lumea până la capăt și nu-i mai lăsase beletristicii nimic de făcut. Singurul mod de a merge mai departe, a tras el concluzia, ar fi prin comprimare, adnotări ori poantilism. Într-un omagiu grandios și suficient de plin de invidie adus *Journal*-ului, Sartre saluta mai degrabă dilema lui Renard decât soluția aleasă: „Se află la originea a numeroase alte tentative moderne de a cuprinde esența faptului unic“; și „Dacă se situează la începutul literaturii moderne, este pentru că a avut sentimentul vag al unui domeniu în care și-a interzis să pătrundă.“ Gide, al cărui *Journal* propriu se suprapune pe durata mai multor ani cu al lui Renard, se lamenta (poate din spirit de rivalitate) că această din urmă operă ar fi „nu un râu, ci o distilerie“; deși mai târziu a recunoscut că a citit-o „cu extaz“.

Preferăți o distilerie sau un râu? Viața prezentată sub forma câtorva picături de tărie, ori un litru de

cidru de Normandia? Iată alternativa cititorului. Scriitorul are prea puțin control asupra temperamentului personal, deloc asupra momentului istoric și dispune doar parțial de propria lui estetică. Distilarea reprezenta atât reacția lui Renard față de literatura ce se scrisese, cât și o expresie a firii sale neexpansive. În 1898, nota: „Aproape despre toate operele literare se poate afirma că sunt prea lungi.“ Remarca respectivă apare la pagina 400 a jurnalului de 1000 de pagini, care ar fi fost de două ori mai mare dacă văduva lui Renard nu ar fi pus pe foc toate acele pagini pe care nu le dorea văzute de ochi străini.

În *Journal*, se ocupă de lumea naturală cu precizie acută, descriind-o cu admirație nesentimentală. Și se ocupă de lumea umană cu aceeași precizie, descriind-o sceptic și plin de ironie. Dar a mai înțeles, așa cum nu li se întâmplă multora, și natura, și funcția ironiei. La 26 decembrie 1899, exact când era pe cale să înceapă secolul care avea să simtă cea mai mare nevoie de ea, Renard nota: „Ironia nu usucă iarba. Pur și simplu arde buruienile.“

Prietenul lui Renard, Tristan Bernard, dramaturg și om de spirit, a oprit odată un dric, făcându-i semn, ca la taxi. Și s-a interesat, cu grație: „Ești liber?“ Renard a privit de câteva ori moartea în față, până la patruzeci și șase de ani, când s-a sfârșit, cu adevărat.

1) În mai 1897, fratele său, Maurice, îi ia tatălui lor de pe noptieră revolverul, sub pretext că ar vrea să-l curețe. Se iscă o ceartă de familie. François Renard nu se lasă convins nici de fapta fiului său, nici de motivul invocat. „Minte. Se teme că am să

mă sinucid. Dar dacă aş vrea să o fac, n-aş folosi un asemenea instrument, care probabil că numai m-ar schilodi, nimic mai mult.“ Soţia lui Jules este şocată: „Nu mai vorbi aşa“, protestează ea. Însă primarul din Chitry rămâne neînduplecat: „Nu, eu nu fac treabă de mântuială. Aş pune mâna pe puşcă.“ „Mult mai bine ți-ai face o clismă“, îi sugerează Jules sardonice.

Dar François Renard se ştie sau se crede bolnav nevindecabil. Patru săptămâni mai târziu, încuie uşa dormitorului, pune mâna pe puşcă şi se foloseşte de un baston ca să tragă. Reuşeşte să acţioneze ambele ţevi, ca să fie sigur. Jules este chemat; sparge uşa; înăuntru, fum şi miros de praf de puşcă. La început, crede că e vorba de o glumă, dar imediat dă cu ochii de trupul prăvălit, cu ochii goi şi de „pata întunecată de deasupra mijlocului, ca un mic foc stins“. Şi atunci prinde mâinile tatălui său, care încă îşi mai păstrasera căldura şi flexibilitatea.

François Renard, ostil clericilor şi sinucigaş, este cel dintâi sătean înmormântat în cimitirul de la Chitry fără preot. Jules consideră că tatăl său a murit eroic, dovedind virtuţi romane. Notează: „La urma urmei, decesul lui mi-a sporit sentimentul de mândrie.“ La şase săptămâni după ceremonie, trage concluzia: „Moartea tatălui meu mă face să mă simt ca şi cum aş fi scris o carte minunată.“

2) În ianuarie 1900, Maurice Renard, funcţionar în domeniul construcţiilor din Departamentul Şoselelor, aparent sănătos şi în vârstă de treizeci şi şapte de ani, se prăbuşeşte în biroul său de la Paris. Se plânse mereu de sistemul de încălzire cu abur al clădirii. Una din conductele principale trecea chiar prin spatele mesei sale, iar temperatura creştea adesea până la douăzeci de grade. „O să mă omoare cu încălzirea lor centrală“, prevestea

băiatul venit de la țară; dar angina s-a dovedit mai primejdioasă. Maurice tocmai se pregătea să plece, la sfârșitul acelei zile, când leșină la masa de lucru. Este dus de pe scaun pe canapea, respiră cu greutate, nu scoate o vorbă și peste doar câteva minute moare.

Jules, aflat la Paris în momentul respectiv, este chemat din nou. Își vede fratele zăcând prăvălit pe canapea, cu un genunchi îndoit; poziția chinuită îi amintește de tatăl lor, în clipa morții. Scriitorul nu se poate împiedica să remarce perna improvizată pe care se sprijinea capul fratelui său, mai exact cartea de telefon a Parisului. Jules se așază alături și plânge. Soția sa îl îmbrățișează și simte că el va fi următorul. Privirea îi este atrasă de un anunț tipărit în negru, pe marginea cărții telefonice și încearcă să îl citească, de la distanță.

Apoi amândoi rămân de priveghi în acea noapte. Din când în când, Jules ridică batista care acoperă fața fratelui și privește gura pe jumătate deschisă, așteptându-se să înceapă să respire din nou. Pe măsură ce se scurg orele, nasul lui pare să devină tot mai cărnos, în vreme ce urechile i se întăresc, ca niște cochilii. Maurice devine țeapăn și rece. „Viața i s-a prelins acum în mobilă și, de câte ori se aude cel mai mic scârțâit, ne trec toți fiorii.“

Peste trei zile, Maurice este înmormântat la Chitry. Preotul așteaptă să fie chemat, dar serviciile sale sunt refuzate. Jules pășește în spatele dricului, urmărește cum se leagănă coroanele, se gândește la cal, care, în dimineața aceea, arată ca și cum ar fi fost vopsit cu un strat special de vopsea neagră și murdară. Când coboară coșciugul în mormântul adânc al familiei, observă un vierme gras, care pare să se bucure la marginea gropii. „Dacă un vierme ar fi capabil să meargă țațoș, atunci ar merge țațoș.“

Jules încheie: „Tot ceea ce simt este un fel de furie împotriva morții și a trucurilor ei imbecile.“

3) În august 1909, un băiețuș cocoțat pe o căruță, în mijlocul satului, vede cum o femeie, șezând pe marginea de piatră a fântânii, cade deodată pe spate. Este mama lui Renard, care își pierduse treptat mințile, de-a lungul ultimilor ani. Jules este chemat pentru a treia oară. Vine în fugă, își aruncă la pământ pălăria și bastonul și se uită în puț: vede fuste plutind și „vâltoarea domoală pe care o cunosc cei care au înecat un animal“. Încearcă să coboare folosindu-se de găleată, dar, când se urcă în ea, observă că pantofii săi sunt ridicol de lungi și se îndoaie la vârf, ca peștii în ciubăr. Și chiar atunci sosește cineva cu o scară; Jules iese din găleată și se folosește de scară, dar reușește doar să se ude pe picioare. Apoi doi săteni eficienți coboară și recuperează cadavrul, pe care nu se vede nici o zgârietură.

Renard nu poate stabili: accident sau sinucidere, însă consideră moartea mamei sale „impenetrabilă“. Și afirmă: „Incomprehensibilitatea lui Dumnezeu este poate cel mai solid argument în favoarea existenței Lui.“ Cu concluzia: „Moartea nu este un artist.“

Când locuiam printre preoții din Bretagne, am descoperit muzica marelui belgian Jacques Brel. La începutul carierei, s-a făcut cunoscut ca *Abbé Brel*, datorită înclinației sale spre moralizare, iar în 1958 a înregistrat *Dites, si c'était vrai* („Și dacă ar fi adevărat?“). Mai puțin cântec decât un poem-rugăciune, intonat cu voce tremurată, cu acorduri de orgă în fundal. Brel cere să ne imaginăm cum ar arăta lucrurile „dacă ar fi adevărat“. Dacă Iisus ar

fi cu adevărat născut în staulul de la Betleem... Dacă tot ceea ce au scris evangheliștii ar fi adevărat... Dacă acel *coup de théâtre* de la nunta din Cana s-ar fi petrecut cu adevărat... sau celălalt *coup*, cel cu Lazăr... Dacă toate ar fi adevărate, trage Brel concluzia, atunci am spune „Da“ pentru că toate sunt așa de frumoase când crezi că este adevărat.

Acum, piesa mi se pare una din cele mai proaste înregistrate vreodată de Brel, care, la maturitate, a ajuns tot atât de sfidător de necredincios pe cât era de bigot în tinerețe. Însă piesa de la începutul carierei sale merge drept la țintă, cu sinceritate mișcătoare. Dacă ar fi adevărat, ar fi frumos; și, fiind frumos, ar fi și mai adevărat; și, fiind mai adevărat, ar fi și mai frumos și așa mai departe. DA, DAR NU ESTE ADEVĂRAT, PROSTULE! îl aud exclamând pe fratele meu. Iar asemenea rătăcirii sunt chiar mai rele decât dorințele ipotetice pe care i le atribui mamei noastre plecate dintre cei vii.

Nu există îndoială; dar religia creștină nu a durat vreme așa de îndelungată numai pentru că toată lumea credea în ea, pentru că era impusă de cârmuitor și de clerici, pentru că reprezenta un mijloc de control social, pentru că lumea se plictisea și pentru că, dacă nu credeai – sau îți exprimai necredința prea zgomotos – te puteai imediat trezi cu viața curmată. Și pentru că era o minciună frumoasă, pentru că personajele, intriga, diferitele *coups de théâtre*, lupta chinuitoare dintre Bine și Rău construiau un roman măreț. Istoria lui Iisus Hristos – misiune de mare noblețe, punerea la respect a opresorului, persecuție, trădare, execuție, înviere – exemplul perfect al glorioasei formule furios căutate la Hollywood: o tragedie cu *happy ending*. Lectura Bibliei ca „literatură“, după cum urmărea să ne lămurească acel bătrân profesor

poznaș, nu suferă comparație cu lectura Bibliei ca adevăr, adevăr susținut de frumusețe.

Am mers la un concert la Londra, cu prietenul meu J. Lucrarea corală sacră pe care am ascultat-o mi-a pierit din memorie, dar nu și întrebarea lui de după: „De câte ori te-ai gândit la Domnul nostru revelat, în acest răstimp?” „Niciodată“, i-am răspuns. M-am întrebat dacă J., la rândul său, se gândise la Domnul nostru revelat; în definitiv, este fiu de preot și are obiceiul – unic printre cunoștințele mele – de a spune *God bless*, în semn de rămas-bun. Să fie doar semnul unei credințe reziduale? Ori o simplă rămășiță lingvistică, așa cum în unele zone din Germania se spune *Grüss Gott*?

Iar sentimentul că Dumnezeu îmi lipsește se acutizează atunci când, în prezența artei religioase, îmi scapă tocmai spiritul finalității și cel al credinței, care o susțin. O ipoteză care îl bântuie pe necredincios: și ce-ar fi „dacă ar fi adevărat...” Imaginați-vă că ascultați *Requiemul* lui Mozart într-o mare catedrală – sau liturghia pescarilor de Poulenc într-o capelă, pe o stâncă spălată de spuma sărată a valurilor – și luați textul drept literă de evanghelie; imaginați-vă că citiți seria de imagini sfinte datorate lui Giotto din capela din Padua ca pe o operă non-fiction; imaginați-vă că priviți o pictură de Donatello și distingeți aievea chipul lui Iisus Hristos mistuit de suferință și pe Maria Magdalena plângând. Trăirile ar căpăta – ca să ne exprimăm modest – ceva mai multă vigoare, nu?

Poate părea irelevant și vulgar să-ți dorești o experiență estetică mai bună (și, într-un fel sau altul, mai mare) – cum ți-ai dori să ai mai multă benzină în rezervor, mai mult alcool în vin. Dar e mai mult decât atât. Edith Wharton înțelegea sentimentul – și dezavantajul – de a admira biserici

și catedrale când nu mai crezi în ceea ce reprezintă construcția în sine și descria întreg procesul de întoarcere în timp, acea încercare de a te imagina cu secole și secole în urmă, pentru a putea pricepe și trăi momentul. Dar nimeni, oricât de abil ar fi, nu va putea reconstitui cu exactitate ceea ce simțea un creștin, atunci, privind în sus spre vitraliile abia desăvârșite în catedrala de la Bourges, sau ascultând o cantată de Bach în Leipzig, la St Thomas, sau recitind o bine știută parabolă biblică într-o gravură de Rembrandt. Sau, cel puțin, ar fi apreciat măreția artistului lăsându-se călăuzit de originalitatea și de eficiența (ori, la fel de bine, de familiaritatea) cu care a fost capabil să redea dogmele religiei.

Contează dacă scoatem religia din arta religioasă, dacă o estetizăm aducând-o la modestul nivel al culorilor, al structurilor, al sunetelor, împingându-le sensul esențial cât mai departe, în lumea amintirilor din copilărie? Sau poate că nu are nici un rost, pentru că oricum nu avem de ales? Să pretindem că am simți ceva, ceea ce, de fapt, nu simțim în timpul *Requiemului* lui Mozart e ca și cum ne-am preface amuzați de glumele lui Shakespeare fără perdea (deși sunt amatori de teatru care se distrează nestingheriți). Acum câțiva ani, mă aflu la Birmingham, în City Art Gallery. Într-o vitrină, pe colț, am văzut o pictură emoționantă, de mici dimensiuni, în care Petrus Christus l-a reprezentat pe Iisus dezvăluindu-și rănilor, unde a fost străpuns de lance, între arătător și degetul mare, invitându-ne parcă să măsurăm cruzimea. Cununa Lui de spini era înmugurită, transformată parcă într-un nimb de glorie aurit, ca o vată de zahăr. Alături doi sfinți, unul ținând un crin, celălalt o sabie, trăgând draperiile de catifea verde pe o avanscenă, într-o atmosferă neobișnuit de pașnică. În timp ce mă retrăgeam după contemplarea tabloului, am remarcat apropierea

intempestivă, trădând aversiunea față de artă, a unui domn îmbrăcat în trening, însoțit de fiul său. Tatăl, robust, echipat cu încălțări performante, avea avans de un metru sau doi când au apărut în colțul respectiv. Băiețelul a aruncat o privire în vitrină și a întrebat, cu puternic accent de Birmingham: „De ce se ține de piept omu’ ăla, tăticule?” Fără să-și iasă din ritm, omul a reușit să arunce o privire scurtă peste umăr și să dea un răspuns prompt: „Habar n-am.“

Indiferent câtă plăcere și adevăr extragem din arta laică special creată pentru noi, indiferent cât de intens ni se implică eul estetic, este mare păcat ca reacția noastră la arta care a precedat-o să se reducă la un extrem *habar n-am*. Dar tocmai așa se întâmplă. Textele care însoțesc lucrările din galerii explică tot mai adesea evenimente cum ar fi Bunavestire sau Adormirea Maicii Domnului, și numai rareori și identitatea tuturor cetelor de sfinți purtători de simboluri. Aș fi avut nevoie să recurg la dicționarul iconografic, dacă m-ar fi întrebat cineva cine sunt cei doi însoțitori din tabloul lui Petrus Christus.

Cum va fi când Creștinismul se va adăuga pe lista religiilor moarte, predate în universități ca parte a programelor de folclor, când blasfemia va deveni nici legală, nici ilegală, ci pur și simplu imposibilă? Va fi oarecum același lucru. De curând, mă aflu la Atena și am avut prilejul să văd pentru prima oară statuete de marmură din Ciclade. Executate în jur de 3000–2000 î.Hr., predominant femei, dezvoltă două tendințe majore: forme semiabstracte – de vioară, și reprezentări ceva mai naturaliste, de trupuri alungite și rafinate, caracteristic prevăzute cu nas prelung pe cap în formă de scut, lipsit de orice altă trăsătură; gât întins; brațe încrucișate peste stomac, cel stâng invariabil peste cel drept; triunghi pubian sugerat;

fantă dăltuită între picioare; tălpi în poziția pe vârfuri.

Reprezentări de o puritate, o gravitate și o frumusețe fără egal, care se apropie a domoale unei note domoale, prelungi, în liniștea desăvârșită a sălii de concert. Iar din clipa în care le vezi, majoritatea nu mai înalte de o palmă, parcă începi să le înțelegi simțul estetic și, aparent, se învoiesc și ele, îndemnându-te să ocolești orice informație istorico-arheologică de pe perete deoarece, în parte, își evocă singure atât de limpede descendenții moderniști: Picasso, Modigliani, Brâncuși. Îi evocă și îi depășesc, încât te bucuri să-i vezi pe admirabilii tirani ai modernismului reduși în originalitatea lor de o comunitate de cioplitori necunoscuți din Ciclade; te bucuri să ți se aducă aminte că istoria artelor se deapănă circular, tot atât pe cât cunoaște și o mișcare liniară. După consumarea scurtului moment de autogratulație vag pugilistică, te deschizi cu totul în fața calmului și a reținerii lor simbolice. Și îți vin în minte alte comparații: Piero sau Vermeer. Simți prezența simplității sublime și a calmului transcendent, care, se poate spune, ascund toate profunzimile Egeei și muștră lumea noastră modernă frenetică. O lume care le admiră tot mai mult, dorindu-și tot mai multe, mai multe decât pot exista în realitate. Falsul, la fel ca ipocrizia, este omagiul adus de viciu virtuții, iar în cazul de față s-au adus nenumărate omagii.

Dar la ce anume te-ai uitat, sau mai degrabă m-am uitat – da, aș face bine să iau asupra mea toată vina? Și să fi fost reacțiile mele, însoțite altfel de un oftat autentic, la înălțimea obiectelor contemplate? (Sau poate ele, obiectele contemplate, se transformă sau se topesc în propriile noastre reacții, cu timpul?) Oricum, inițial, le lipsea aspectul acela general palid-

cremos, din care își împrumută aerul de seninătate, iar fața, cel puțin, trebuie să fi fost vibrant pictată. Dăltuirea minimalistă – și protomodernistă – este în oarecare măsură consecința practică a faptului că marmura se lasă extrem de greu prelucrată. Prezența verticală – modul în care micile plăsmuiri se înalță să întâmpine pe vârfuri, părând astfel să ne domine calm – este o invenție a custozilor, de vreme ce majoritatea au fost concepute ca să stea în poziție orizontală. Cât despre seninătatea muștrătoare emanată, avem mai degrabă de-a face cu pacea rigidă a mormântului. Putem contempla statuetele din Ciclade și din punct de vedere estetic – oricum nu avem de ales – dar funcția lor era aceea de zeități ale mormintelor. Putem să le prețuim și să le expunem în muzee, sub spoturi de lumină instalate cu grijă, dar creatorii lor le apreciau doar îngropate, acolo unde numai duhurile celor morți le mai admirau. Și, în definitiv, în ce credeau cu exactitate – sau măcar aproximativ – cei care au creat asemenea obiecte? Habar n-am.

Arta este, desigur, doar un început, doar o metaforă, așa cum a fost mereu. Vizitând o biserică goală, Larkin se întreabă ce se va întâmpla când „bisericile vor ieși definitiv din uz“. Oare să „păstrăm / Câteva catedrale etern expuse“ („etern“ îi provoacă mereu scriitorului un acces de invidie), sau „Să le evităm, ca pe niște locuri de rău augur“? Larkin conchide că vom fi în continuare – și întotdeauna – atrași de asemenea locuri părăsite, deoarece „cineva va descoperi mereu în sine / Setea de a fi mai grav“.

Să fie asta la originea sentimentului de Lipsă? Dumnezeu e mort, iar în absența Lui ființele

omenești se pot în sfârșit ridica din genunchi ca să ajungă la înălțimea lor adevărată; dar înălțimea cu pricina se dovedește mai degrabă vrednică de un pitic. Emile Littré, lexicograf, ateu, materialist (și traducător al lui Hipocrate), a ajuns la concluzia că „Omul e un compus cât se poate de instabil, iar Pământul, hotărât lucru, o planetă inferioară”. Religia obișnuia să ofere consolare pentru chinurile vieții și o răsplată pentru cei credincioși, la sfârșit. Însă mai presus și dincolo de asemenea bucurii, dădea vieții omenești un sentiment al contextului, și prin urmare gravitate. Îi făcea pe oameni să se poarte mai frumos? Uneori; alteori, nu; credincioșii și necredincioșii au fost întotdeauna la fel de ingenioși și de josnici în faptele lor rele. Dar se bazau poate pe adevăr? Nu. Atunci, de ce să-i simțim lipsa?

Deoarece a reprezentat o ficțiune supremă și este normal să ne simțim frustrați, ca atunci când închidem un roman mare. În Evul Mediu, aveau obiceiul să trimită la judecată animalele – lăcustele, pentru că distrugeau recolta, carii, pentru că rodeau grinzile bisericesti, porcii, pentru că devorau bețivarii căzuți în șanț. Uneori animalul era adus în fața curții, alteori (în cazul insectelor, spre exemplu) judecata se făcea, prin forța lucrurilor, *in absentia*. Se parcurgea o procedură judiciară completă, cu acuzare, apărare și un judecător în robă, care putea pronunța o întreagă gamă de pedepse – eliberare condiționată, surghiun, excomunicare. Și chiar execuție: se putea întâmpla ca un porc să fie spânzurat de un călău al curții, cu mânuși și cagulă.

Toate par însă – pentru noi, acum – glume extravagante, expresii ale inaccesibilei minți medievale. Dar lucrurile se întâmplau perfect rațional și perfect civilizat. Lumea era făcută de Dumnezeu și, prin urmare, tot ceea ce se petrecea

în ea însemna fie expresia voinței divine, fie consecința faptului că Dumnezeu acordase voință liberă creației Sale. Într-unele situații, Dumnezeu se putea folosi de regatul animalelor ca să-și mustre creația Sa omenească, spre exemplu, trimițând ca pedeapsă o invazie de lăcuste, pentru care curtea era, prin urmare, obligată de drept să dea verdict de nevinovăție. Dar dacă un bețiv se lăsa doborât de băutură și se alegea cu jumătate de față mâncată de un porc, iar întâmplarea nu putea trece ca intenție divină? Trebuia găsită altă explicație. Poate că porcul fusese posedat de diavol, căruia curtea ar fi bine să-i dea dispoziție să dispară. Sau poate porcul, lipsit el însuși de liber-arbitru, merita totuși să fie considerat cauza celor întâmplate.

Ni s-ar putea părea încă o dovadă a bestialității umane ingenioase. Dar există și un alt unghi de vedere: înălțarea animalelor în rang. Ele făceau parte din creația și voința divină, nefiind aduse pe pământ spre simpla desfătare și folosință a omului. Autoritățile medievale poșteau animalele în fața tribunalului și cântăreau cu toată seriozitatea vinovăția lor; noi le instalăm în lagăre de concentrare, le ghistuim cu hormoni și le tăiem în așa fel, încât să ne aducă aminte cât mai puțin cu puțință de ceva care a cotcodăcit sau a behăit sau a mugit vreodată. Care lume este mai gravă? Care este mai avansată din punct de vedere moral?

Autocolantele de parbriz și magneții de frigidere ne spun mereu că Viața Nu Este o Repetiție. Ne încurajăm reciproc în direcția paradisului laic modern al realizării de sine: dezvoltarea personalității, relațiile în scopul autodefinirii, jobul și obținerea statutului social, dobândirea bunurilor materiale și a proprietăților, vacanțele în străinătate, acumularea de economii și de experiențe sexuale, abonamentul la sala de

gimnastică și consumul de cultură. Toate laolaltă înseamnă fericirea, nu-i așa... nu-i așa? Iată mitul pe care ni l-am ales, o iluzie aproape la fel de măreață pe cât mitul care insista asupra realizării de sine și a extazului odată cu sunetul ultim al trâmbițelor dinaintea deschiderii mormintelor, când sufletele vindecate, aduse la perfecțiune, se alătură comunității sfinților și a îngerilor. Dar dacă viața este *cu adevărat* privită ca o repetiție sau ca o pregătire, sau ca o anticameră sau ca oricare altă metaforă, tot vom avea de-a face cu *ceva* accidental, dependent de o realitate mai mare, de altundeva, și abia atunci devine mai puțin valoroasă și, în același timp, mai gravă. Acele părți ale lumii unde religia a secat și cu toții acceptă că le-a fost dat scurtul răstimp, atât, și doar atât, nu sunt, în general vorbind, cu nimic mai periculoase decât cele în care oamenii mai tresar încă auzind clopotul sau muezinul. De fapt, totul cedează în fața materialismului frenetic; deși ingeniosul animal uman se dovedește perfect capabil să construiască civilizații acolo unde religia coexistă cu materialismul frenetic (unde religia ar putea fi chiar o consecință cu rol de emetic a materialismului frenetic): America stă mărturie.

Și ce dacă, veți spune. Nu contează decât ceea ce este adevărat. Ați prefera să faceți reverență în fața oricărei aberații și să vă stricați viața după fanteziile clerului, în numele unei presupuse gravități? Sau să creșteți până la dimensiunile complete ale propriei voastre piperniceli, pradă tuturor dorințelor și gusturilor mărunte, în numele adevărului și al libertății? Sau poate tocmai asta să fie o falsă opoziție?

Prietenul meu J. se gândește la lucrarea pe care am ascultat-o acum câteva luni, în concert, o Misă de Haydn. Când îi amintesc conversația noastră de la sfârșit, zâmbește sentențios. Prin urmare mă

interesez, la rândul meu: „De câte ori te-ai gândit la Domnul nostru revelat, în acest răstimp?“ „Mă gândesc tot timpul“, mă asigură J. De vreme ce nu mi dau seama dacă este absolut serios ori absolut nesperios, îi pun o întrebare pe care nu țin minte să o mai fi pus nici unui prieten de-al meu adult. „Ești... în ce măsură ești credincios?“ Îl cunosc de treizeci de ani, a sosit vremea să limpezim lucrurile. Atunci a chicotit încet, îndelung: „Sunt necredincios.“ Apoi s-a mai concentrat puțin: „Nu, sunt *foarte* necredincios.“

Montaigne făcea observația că „fundamentul cel mai sigur al religiei este disprețul față de viață.“ O proastă părere despre această lume de închiriat era o viziune logică, ba chiar esențială, pentru un creștin: un prea mare atașament față de pământ – ori față de oarecare formă de nemurire terestră – ar fi fost chiar o insolență față de Dumnezeu. Cel mai apropiat echivalent britanic al lui Montaigne, Sir Thomas Browne, scria: „Un păgân ar putea avea ceva motive să fie îndrăgostit de viață, dar un creștin tulburat (adică înspăimântat) de moarte, iată o dilemă fără ieșire – ori prea legat de viața asta, ori fără speranțe în viața de apoi.“ Iar Browne îi cinstește pe toți cei care disprețuiesc moartea: „Nu pot să-l prețuiesc prea mult pe cel ce se teme de moarte; firesc, îl prețuiesc pe soldat și onorez regimentele în zdrențe care vor muri la comanda unui sergent.“

Browne mai notează: „Este un simptom de melancolie să te temi de moarte și să ți-o dorești totuși câteodată.“ Și iarăși Larkin, întristat, definind perfect teama de moarte: „A nu fi aici, / A nu fi nicăieri, / Și cât de curând; nimic mai cumplit, nimic mai adevărat.“ Și într-altă parte, ca

și cum ar fi vrut să-l confirme pe Browne: „Și, cel mai străfund, pândește setea de dispariție.“ Versul m-a uluit, când l-am citit pentru prima oară. Nu încap în doială, și eu sunt melancolic, iar uneori viața mi se pare un mod supraevaluat de a-ți petrece timpul; dar nu mi-am dorit niciodată să nu mai fiu eu, nu mi-a fost niciodată sete de dispariție. Nu sunt într-atât de convins de nulitatea vieții, încât perspectiva unui roman nou, a unui prieten nou (ori a unui roman vechi, a unui prieten vechi), sau a unui meci de fotbal la televizor (ori chiar un meci vechi, în reluare) să nu-mi trezească iarăși interesul. Eu sunt creștinul nesatisfăcător al lui Browne – „prea legat de viața asta, ori fără speranțe în viața de apoi“ – numai că eu nu sunt creștin.

Dar poate că despărțirea dintre credincioși și necredincioși este mai puțin importantă decât despărțirea dintre cei care se tem de moarte și cei care nu. Ajungem astfel la patru categorii distincte, fiind limpede care se consideră superioare: cei care nu se tem de moarte, deoarece cred, și cei care nu se tem de moarte, deși nu cred. Ei ocupă o poziție morală superioară. Pe locul al treilea vin cei care, deși cred, nu se pot scutura de vechea teamă viscerală, plină de rațiune. Apoi, în afara podiumului, total descalificați, de toată rușinea, venim noi, cei care ne temem de moarte și nu credem.

Sunt sigur că tatăl meu se temea de moarte și suficient de convins că mama nu: se temea mai tare de neputință și, în special, se temea să depindă de alții. Și, dacă tata era un agnostic cu frică de moarte, iar mama o atee fără frică, situația s-a repetat și cu cei doi fii ai lor. Fratele meu și cu

mine suntem trecuți de șaizeci de ani, iar eu tocmai l-am întrebat – cu câteva pagini în urmă – ce crede despre moarte. „Sunt cât se poate de mulțumit de felul în care se prezintă lucrurile“, mi-a răspuns el, sugerând oare că este cât se poate de mulțumit de propria sa dispariție? Și cufundarea lui în filozofie să-l fi împăcat, pesemne, cu puținătatea vieții și cu sfârșitul inevitabil în, cel mult, să spunem, treizeci de ani?

„Treizeci de ani, mi se pare foarte generos“, mi-a răspuns (ei bine, umflasem puțin, spre mângâierea amândurora). „Mă aștept să mor în următorii cincisprezece ani. Dacă sunt împăcat? Sunt împăcat că splendidul carpen de la fereastra mea se va usca și va putrezi în următorii cincizeci de ani? Nu sunt convins că împăcarea este *le mot juste*: știu că are să se întâmple și nu am cum să mă împotrivesc în vreun fel. Nu o salut, neapărat, dar nici nu mă sperie, de fapt nu pot să-mi imaginez ceva mai atrăgător (și cu siguranță nu o așa-zisă viață eternă în compania sfinților, ce ar putea fi mai puțin ademenitor?).“

Cât de diferiți suntem noi doi – frați de sânge, produse ale aceleiași școli și ale aceleiași universități. Dar, deși maniera în care fratele meu discută despre caracterul muritor este (în ambele sensuri) filozofică, deși se distanțează de propria sa dezintegrare comparându-se simplu cu un carpen, nu cred că diferența vine din viața pe care a trăit-o în și alături de filozofie. Bănuiesc că, dacă suntem așa cum suntem, de fapt așa am fost chiar de la început. Însă lucrurile nu par deloc lămurite, desigur. Vii pe lume, te uiți în jur, faci anumite deducții, te eliberezi de vechile reziduuri, înveți, gândești, observi, tragi concluzii. Crezi în propriile tale puteri și în autonomie; te transformi în propria ta realizare. Astfel, după zeci de ani, teama de moarte a devenit o parte esențială din mine, și aș

pune totul pe seama unui exercițiu de imaginație; în vreme ce detașarea fratelui meu în fața morții a devenit o parte esențială din el, și aş pune totul pe seama gândirii logice. Dar poate că eu sunt așa cum sunt datorită tatălui nostru, iar el datorită mamei noastre. Mulțumesc pentru genă, tată.

„Nu pot să-mi imaginez ceva mai atrăgător decât «extincția»“, spune fratele meu. Ei bine, eu pot să-mi imaginez tot felul de lucruri mai atrăgătoare decât dispariția definitivă în următorii cincisprezece ani (după calculul său) sau treizeci (după darul meu fratern). Ce-ar fi să trăim mai mult decât carpenul, pentru început? Ce-ar fi să ți se lase opțiunea de a muri când ai chef, când te-ai săturat: să o duci două sute, trei sute de ani, și apoi să-ți fie permis să pronunți propria ta formulă de eutanasiu, „Oh, să-i dăm bătaie!“, exact în momentul pe care-l consideri potrivit? De ce să nu-ți imaginezi o așa-numită viață eternă, petrecută în discuții cu marii filozofi sau cu marii romancieri? Sau o versiune oarecare de reîncarnare – un amestec de budism cu *Ziua cărțiței* – în care să ai ocazia să-ți re trăiești viața, conștient de cum s-a desfășurat ea prima oară, dar capabil să o retușezi pe prima, o adevărată versiune de repetiție? Șansa de a încerca din nou și de a proceda diferit. Data viitoare, aş putea revendica dreptul primului născut în chestiuni filatelice, colecționând altceva decât Restul lumii. Aş putea să mă fac evreu (sau să judec, sau să trag cacealmale). Aş putea să plec mai devreme de acasă, să trăiesc în străinătate, să am copii, să nu scriu cărți, să plantez carpeni, să mă alătur unei comunități de utopici, să mă încurc cu toți neisprăviții (sau, cel puțin, cu alți neisprăviți), să mă droghez, să-l găsesc pe Dumnezeu ori să nu fac nimic. Aş putea descoperi dezamăgiri cu totul noi.

Mama mi-a spus că bunicul îi destăinuise odată că sentimentul cel mai neplăcut pe care îl poate atinge viața este căința. Oare la ce se referea, am întrebat eu. M-a asigurat că nu are nici cea mai mică idee, căci tatăl ei fusese un om de o integritate deosebită (nici o șansă să apară și aici o pernă spartă). Astfel, remarca – deloc caracteristică bunicului meu – rămâne suspendată în timp, fără nici o șansă de vreun răspuns. Sufăr de puține remușcări, deși poate să vină și vremea lor, dar între timp mă descurc cu prietenii apropiați: regretul, vinovăția, amintirea eșecului. Și am o curiozitate tot mai mare față de viețile netrăite, pentru care acum nu mai există nici o șansă să fie trăite, și s-ar putea ca remușcărilor să stea ascunse în umbra lor.

Înainte de sinucidere, Arthur Koestler a lăsat un bilet în care își exprima „speranțe timide într-o viață de apoi depersonalizată“. O preferință deloc surprinzătoare – Koestler dedicase parapsihologiei mulți ani din ultima parte a vieții sale – dar vădit neatrăgătoare, în ceea ce mă privește. Cum o religie redusă la un simplu eveniment social săptămânal pare să aibă prea puțin sens (desigur, exceptând plăcerile firești ale unui eveniment social săptămânal), spre deosebire de un cult care dictează cu exactitate conduita de trai, care pune culoare *gravă* și pătează totul, aș dori ca viața mea de apoi, dacă există o asemenea ofertă, să reprezinte o ameliorare – preferabil considerabilă – față de predecesora ei terestră. Aproape mă imaginez, parte inconștient, scurgându-mă încolo și înapoi, remixat într-o ipostază moleculară grețosă, și chiar nu văd nici un avantaj față de pieirea completă. De ce aș mai putea să sper, oricât de timid, să ajung într-o asemenea stare? Vai,

tinere, dar nu e vorba de preferințele tale, ci de versiunea adevărată, care va fi ea. Temă asupra căreia a avut loc un schimb de păreri-cheie între Isaac Bashevis Singer și Edmund Wilson. Singer i-a spus lui Wilson că el crede într-un mod oarecare de supraviețuire după moarte. Wilson a răspuns: „În ceea ce mă privește, nu doresc să supraviețuiesc, mulțumesc foarte mult.“ „Dacă s-a stabilit să supraviețuim, nu vei avea posibilitatea unei alegeri“, l-a asigurat Singer.

Furia ateului reînviat: un spectacol care merită văzut. Și, dacă tot ne aflăm la acest subiect, consider că, totuși, compania sfinților poate fi cât se poate de interesantă. Mulți au avut o viață palpitantă – s-au ferit din calea asasinilor, au înfruntat tirani, au predicat la colț de stradă medievală, au fost torturați – iar cei mai liniștiți ar putea povesti despre creșterea albinelor, plantatul lavandei, despre ornitologie în Umbria și așa mai departe. La urma urmei, Dom Perignon a fost călugăr. Poate ar fi de dorit o varietate socială mai vastă, dar dacă „s-a făcut aranjamentul“, sfinții ne vor menține în funcțiune mai mult decât ne-am aștepta.

Fratele meu nu se teme de moarte. „Susțin asta cu toată convingerea, și nu numai pentru că ar fi irațional să am o asemenea temere“ (scuze, te întrerup, irațional? IRAȚIONAL? E cel mai rațional lucru din lume – cum se poate ca rațiunea să nu deteste sfârșitul rațiunii, ci să se teamă de el, rațional?). „De trei ori în viață am fost convins că am ajuns în pragul morții (ultima dată mi-am revenit într-o secție de reanimare); mereu am avut o reacție emoțională (cândva o furie oarbă, la propria mea adresă, pentru situația în care ajunseseam, apoi un amestec de rușine cu iritare, deoarece îmi lăsam treburile în mare dezordine), dar niciodată de frică.“ Și chiar a exersat cele din

urmă cuvinte, pe patul de moarte. „Ultima oară când era să mor, cele din urmă cuvinte au fost: «Țineți seama să-i dați lui Ben exemplarul meu din seria Aristotel, îngrijită de Bekker.»“ Iar soția lui le-a considerat „insuficient de afectuoase“.

Recunoaște că de o vreme se gândește la moarte mai mult decât înainte, „în parte pentru că se sting rând pe rând vechi prieteni și colegi“. El o contemplă calm, o dată pe săptămână, în vreme ce eu am investit ani întregi de eforturi, am înfruntat greutatea, fără să mă coc vreun pic, fără să mă aleg cu nici o filozofie. Aș putea încerca să adun câteva argumente în favoarea conștiinței de moarte, dar nu sunt sigur cât de convingătoare ar fi. Nu pot pretinde că, dacă am privit moartea în față (nu, sună prea activ, prea prefăcut-eroic – abordarea pasivă pare mai potrivită: Nu pot pretinde că, dacă am fost privit în față de moarte) mă împac mai bine cu ea, și nici vorbă să fi devenit mai înțelept, mai grav, sau mai... nimic, de fapt. Aș încerca să argumentez că nu putem gusta cu adevărat savoare viații fără să fim cu adevărat conștienți de sfârșit: exact ca o felie de lămâie, ca un strop de sare care intensifică desfătarea. Dar oare eu cred cu adevărat că prietenii mei care neagă moartea (sau credincioșii) apreciază mai puțin decât mine un buchet de flori/o operă de artă/un pahar de vin? Nu.

Pe de altă parte, nu este doar o chestiune viscerală. În timp ce manifestările ei – de la împunsătura din coaste la spaima care întunecă mințile, de la sunetul brutal dintr-o cameră străină, de hotel, la claxoanele care domină orașul cu țipetele lor – ar putea fi. Dar eu repet și insist că sufăr de o teamă rațională (da, RAȚIONALĂ). Cel dintâi Dans al Morții cunoscut, pictat pe un zid la Cimetière des Innocents din Paris, în 1425, cuprindea un text care începea cu versurile: *O créature raysonnable /*

Qui desires vie eternelle („O ființă rațională / Care tânjești după viața eternă“). Teamă rațională: prietenului meu, romancierul Brian Moore, îi plăcea să citeze vechea definiție a omului, dată de iezuiți: *Un être sans raisonnable raison d'être*. O ființă fără rațiunea de a fi rațională.

Oare conștiința morții să aibă legătură cu scriitorul din mine? Poate că da. Dar nu vreau să știu, nici să cercetez. Mi-aduc aminte de un comedian care, după ani de psihoterapie, a înțeles în sfârșit motivul care îl împingea să fie comic; și, odată ce a înțeles, s-a oprit. Eu nu aș vrea să risc. Deși pot să-mi imaginez cum voi fi pus să aleg. „Domnule Barnes, v-am examinat cazul și am ajuns la concluzia că teama de moarte este intim legată de înclinațiile dumneavoastră literare care, așa cum se întâmplă cu mulți dintre cei care îmbrățișează aceeași profesie, reprezintă o reacție banală la condiția de muritor. Inventati povești, pentru ca numele dumneavoastră, împreună cu o proporție indefinibilă de individualitate, să dăinuiască după dispariția fizică, iar anticiparea acestei situații vă aduce consolarea, într-o oarecare măsură. Și, deși ați înțeles, la nivel intelectual, că s-ar putea prea bine să fiți dat uitării încă înainte de moarte, sau, dacă nu, la scurt timp după, și că toți scriitorii sunt până la urmă sortiți uitării, la fel ca întreaga specie umană, vi se pare totuși că merită să perseverați. Nu putem ști sigur dacă scrisul este, în ceea ce vă privește, o reacție viscerală față de rațional, sau o reacție rațională față de visceral. Dar iată lucrul pe care trebuie să-l cântăriți. Am imaginat o nouă operație, prin care se înlătură de pe creier teama de moarte. O intervenție directă, pentru care nu e nevoie de anestezie generală – puteți chiar urmări desfășurarea ei pe monitor. Vă veți concentra privirea asupra aceluia punct purpuriu și veți urmări cum pălește treptat. Bineînțeles, veți constata că operația vă va face să dispară și dorința de a scrie,

dar mulți dintre colegii dumneavoastră au optat să urmeze tratamentul, cu rezultate din cele mai benefice. Nici societatea, în general, nu s-a plâns de faptul că există mai puțini scriitori.“

Va trebui să mă gândesc, desigur. S-ar putea să mă întreb ce se va întâmpla cu portofoliul meu, lăsat de capul lui, și dacă ideea cea nouă chiar este atât de bună pe cât îmi imaginez. Însă sper să refuz – sau cel puțin să negociez, să-i oblig să mai adauge ceva. „Ce-ar fi să eliminăm nu teama de moarte, ci chiar moartea? O idee cu adevărat tentantă. Voi mă scăpați de moarte, iar eu renunț la scris. Ei, ce părere aveți?“

Fratele meu și cu mine moștenim unele lucruri în comun. Din cele patru urechi ale noastre au încolțit trei proteze auditive. Surzenia mi-a atacat partea stângă. Jules Renard, *Journal*, 25 iulie 1892: „El e surd de urechea stângă: nu aude pe partea inimii.“ (Nemernicul!) Când orelistul mi-a pus diagnosticul, l-am întrebat dacă nu cumva contribuise în vreun fel. „Nu ai cum să-ți provoci boala lui Ménière“, mi-a răspuns. „E congenitală.“ „Oh, bine“, am zis. „Iată un lucru pentru care îmi pot mostra părinții.“ Nu că aş face-o. Își îndepliniseră pur și simplu datoria genetică, transmițându-mi ceea ce primiseră, la rândul lor, toată povestea aceea veche, a evoluției, pornite de la gloduri și mlaștini și caverne – fără de care eu, cel plângăcios, nu aş fi apărut pe lume.

Și, la câțiva centimetri de urechile cu proastă funcționare congenitală și-a făcut cuib, la mine în cap, teama de moarte, iar în al fratelui meu, absența ei. Oare unde s-ar găsi, nu departe, religia sau absența ei? În 1987, un neurolog american

pretindea că a descoperit cu exactitate locul de pe creier în care o anumită instabilitate electrică declanșează sentimente religioase: așa-numitul „punct Divin” – diferit și chiar mai puternic decât punctul G. Același cercetător a inventat recent „casca lui Dumnezeu”, care stimulează lobii temporali cu un câmp magnetic slab, inducând, s-ar spune, o exaltare religioasă. Într-un gest curajos – sau nesăbuit – a hotărât să o testeze chiar pe tipul cel mai greu sugestionabil, poate, de pe planetă, Richard Dawkins, care a relatat apoi, sec, lipsa oricărei pâlpâiri a Prezenței Imanente.

Alți oameni de știință consideră că nu se poate localiza un unic punct Divin. Într-un experiment, cincisprezece călugărițe carmelite au fost rugate să-și amintească cele mai profunde experiențe mistice: scanările au prezentat activitate electrică și niveluri crescute ale oxigenului din sânge în cel puțin douăsprezece regiuni diferite ale creierului. Dar neuromecanismele credinței nu-L vor descoperi pe Dumnezeu, nu-L vor confirma (ori infirma), nici nu vor stabili rațiunea speciei noastre care întemeiază credința în zeități. Dar s-ar putea să vină și asta când psihologia evoluționistă va arăta utilitatea religiei în adaptarea individuală și de grup. Să fie oare suficient pentru Dumnezeu, marele escapist? Nu contați pe asta. Va executa o retragere tactică, așa cum a făcut în ultimii o sută cincizeci de ani, în următoarea zonă insondabilă a universului. „Incomprehensibilitatea lui Dumnezeu este poate cel mai solid argument în favoarea existenței Lui.”

Diferențe între frați: când mă aflam la vârsta de maximă confuzie a adolescenței, un prieten de-al părinților mei l-a întrebat pe tata, de față cu mine, care dintre fiii săi e mai inteligent. Tata a răspuns prudent, privindu-mă, cu acea privire a lui blândă și generoasă: „Jonathan, probabil. Julian e mai

degrabă un spirit universal, nu ești de părere, Ju?“, silindu-mă să fiu complice la judecata sa (cu care, oricum, eram de acord, probabil). Dar nu mi-a scăpat nici eufemismul. Restul lumii, voci joase, spirit universal: pfui!

Diferențele observate de mama între cei doi fii ai săi îmi făceau mai multă plăcere. „Când erau mici, dacă mă îmbolnăveam, Julian se suia în pat și se cuibărea lângă mine, în vreme ce frate-său îmi aducea o ceașcă de ceai.“ Sau: fratele meu a făcut odată în pantaloni și apoi a spus: „Nu se va mai întâmpla niciodată“, și așa a fost; în vreme ce eu, când nu reușeam să-mi stăpânesc intestinele de copil, eram găsit umplând în voie crăpăturile din dușumea. Diferența mea preferată s-a petrecut totuși mult mai târziu, când mama ajunsese la o vârstă, iar noi doi eram de acum bine integrați, fiecare în domeniul său. Iată cum și-a exprimat mândria maternă: „Unul din fiii mei scrie cărți pe care le pot citi, dar nu le pot înțelege, iar celălalt scrie cărți pe care le pot înțelege, dar nu le pot citi.“

Ori de câte ori reflectam la naturile noastre divergente, puneam totul pe seama unui detaliu puerperal. După nașterea fratelui meu, mama a avut o infecție cu streptococi și, nemaiputând să-l alăpteze, l-a hrănit cu cine știe ce terci la sticlă care se mai găsea în Anglia aflată în mijlocul războiului, în 1942. Știu că nașterea mea, în 1946, s-a petrecut fără complicații medicale și, prin urmare, probabil că am fost hrănit la sân. În clipele noastre de competiție, obișnuiam să recurg la acest fapt esențial. El era cel inteligent, înarmat până în dinți cu o minte glacială și gata oricând de acțiune practică, desigur capabil să-și controleze stomacul și să aducă o ceașcă de ceai; iar eu eram spiritul universal, care se cuibărea și umplea bine dușumeaua, dar sensibil. El avea creierul, așa cum

îi revenise și Imperiul Britanic, iar eu Restul lumii, cu toată diversitatea și bogăția. O viziune disperat de reductivistă, desigur și, ori de câte ori criticii și comentatorii aplicau același reductivism în artă (El Greco redus la un simplu caz de astigmatism, iar muzica lui Schumann la un jurnal al demenței pe cale să se instaleze), furia mea nu cunoștea margini. O justificare de care m-am agățat mereu când am avut nevoie de ea – când observatorii vieții mele sentimentale ar fi putut trage concluzia că nu neapărat colecționez Restul lumii, cât mă specializez în timbre rare, din Norvegia și Insulele Feroe.

Frica de moarte înlocuiește frica de Dumnezeu. Dar frica de Dumnezeu – un principiu timpuriu cât se poate de sănătos, ținând seama de primejdiile vieții și de vulnerabilitatea în fața trăsnetelor de origine necunoscută – cel puțin permite negocierea. L-am convins pe Dumnezeu să nu mai fie Cel Răzbunător și I-am atribuit noul brand de Atotmilostiv; L-am schimbat din Cel Vechi în cel Nou, la fel ca Testamentele și Partidul Laburist. I-am ridicat chipul cioplit, L-am pus în picioare și L-am târât într-un loc unde vremea era mai înșorită. Cu moartea nu se poate proceda la fel. Moartea nu poate fi convinsă să o lase mai moale, nu poate fi atrasă în rămășaguri; refuză să vină la masa negocierilor și basta. Nu e cazul să se prefacă Răzbunătoare ori Milostivă, nici măcar Nemărginit de Nemilostivă. Rămâne impenetrabilă în fața insultei, a plângerii sau a condescendenței. „Moartea nu este o artistă”: nu, și nici nu va pretinde vreodată că ar fi. Pe artiști nu te poți bizui, în vreme ce moartea nu dezamăgește niciodată, rămâne de veghe șapte zile pe

săptămână și este fericită să muncească în trei schimburi consecutive de câte opt ore. Ți-ai putea cumpăra acțiuni ale morții, dacă ar fi de vânzare; ai putea paria pe ea, indiferent cât de mici ar fi șansele. Când fratele meu și cu mine eram mici, exista o vedetă oarecare, dr. Barbara Moore, mărșăluitoare de cursă lungă și propovăduitoare a vegetarianismului, care credea că poate sfida natura; într-un avânt de ambiție, a declarat odată unui ziar că va avea un copil la o sută de ani și va trăi până la o sută cincizeci de ani. Nu a ajuns nici măcar la jumătate. A murit la șaptezeci și trei de ani, și nici măcar de mâna unui agent de pariuri agitat. Într-un mod straniu, și-a asumat singură îndatorirea funestă, înfometându-se până s-a stins. O zi minunată la bursă, pentru moarte.

Ateilor din Categoria întâi, superioară din punct de vedere moral (Dumnezeu – nu, teamă de moarte – nu), le place să spună că lipsa unei zeități nu ar trebui, sub nici o formă, să reducă sentimentul că universul este o minune. Totul ar putea părea miraculos și lesne de abordat dacă ne-am imagina că a fost conceput de Dumnezeu special pentru noi, de la armonia fulgului de zăpadă și caracterul complex și aluziv al florii-patimilor până la spectacolul grandios al eclipsei de soare. Dar dacă totul continuă să se miște în lipsa unui Principiu Inițial, de ce ar fi mai puțin minunat și încântător? De ce am fi doar copii în căutare de un învățător ca să ne arate lucrurile, ca și cum Dumnezeu ar fi o versiune superioară de expert în animalele sălbatice de la televizor? Pinguinul din Antarctica, spre exemplu, rămâne la fel de suveran și de comic, de grațios și de stângaci, indiferent că ne aflăm înainte sau după Darwin. Să ne maturizăm și să examinăm împreună silueta spiralei duble și licăritul obscur al străfundurilor spațiale, infinitele ajustări ale penajului care demonstrează legile evoluției și mecanismul compact, insesizabil, al

creierului omenesc. De ce-am avea nevoie de un Dumnezeu oarecare pentru a ne minuna de asemenea lucruri?

Nu avem. Nu cu adevărat. Și totuși. Dacă tot ceea ce descoperim vine din nimic, dacă toate se desfășoară mecanic, potrivit unui program care nu a fost conceput de nimeni și dacă percepțiile noastre nu reprezintă decât micromomente de activitate biomecanică, simpla facere și desfacere scârțâită a unor sinapse, atunci ce mai înseamnă sentimentul că asistăm la o minune? Nu ar trebui să fim ceva mai circumspecți? Un gândac de gunoi ar putea foarte bine să aibă un sentiment primitiv de evlavie în fața dimensiunilor uriașei bile de gunoi pe care o construiește. Să fie oare uimirea noastră doar o versiune mai elegantă? Probabil, ar răspunde ateul din Categoria întâi, dar cel puțin se întemeiază pe cunoașterea felului în care stau lucrurile. Gândește-te la fanteziile siropoase ale acelui discipol al lui Rousseau, care pretindea că striatiile de pe coaja pepenelui ar fi lucrarea lui Dumnezeu-Atotputernicul împărțind fructul în părți corecte și egale pentru toți copiii Săi, ca o bonă. Vrei să te întorci la un asemenea mod de gândire fără nici o noimă, la aberația jalnică a gastronomului? Unde ți-e simțul adevărului?

Undeva pe aproape, încă, sper. Deși – din simplă curiozitate – ar fi util de știut dacă sentimentul ateului că universul ar fi o minune este, cantitativ vorbind, la fel de mare ca al unui credincios. Nu există motiv pentru care să nu putem măsura asemenea lucruri (dacă nu acum, în curând). Avem capacitatea de a număra sinapsele care se activează în timpul orgasmului la ambele sexe – din păcate, cu știri cât se poate de proaste pentru domnii cu spirit de competiție – prin urmare de ce nu am încerca un test similar? Să găsim un anahoret care crede în continuare că floarea-patimii ilustrează

patimile lui Iisus Hristos: frunza simbolizează lancea, cele cinci antere – rănilor, cârceii – bicele, coloana pistilului – stâlpul crucii, staminele – ciocanele, cele trei peristile – cuiele, filamentele cărnoase din floare – cununa de spini, caliciul – nimbul, tenta albă – puritatea, cea albastră – raiul. Călugărul va mai crede că floarea rămâne deschisă exact trei zile, câte una pentru fiecare an de slujire al lui Iisus. Conectați-l la aparate alături de un botanist de televiziune și să vedem care-i în stare să activeze mai multe sinapse. Și apoi să ne mutăm cu măsurătorile la o sală de concert, să-l testăm pe „foarte necredinciosul” meu prieten J. împreună cu un credincios care ascultă Misa lui Haydn ca pe o expresie deplină a adevărului etern și – sau în loc de – o măreață operă muzicală. Atunci vom fi în măsură să vedem și să cântărim ce se întâmplă când extragi religia din arta religioasă și pe Dumnezeu din Univers.

Demersul ar putea părea un gest disperat al acelor minți cool, care se extaziază aprig în fața frumuseții legilor științei, tocmai pentru că nu sunt lucrarea Domnului. Iar dacă sună nostalgic, e o nostalgie după ceva ce nu am cunoscut niciodată – adică, să o spunem drept, tot ce poate fi mai toxic. Probabil că o altă fațetă a stării mele să fie invidia la adresa celor care și-au pierdut credința – sau au câștigat adevărul – când pierderea credinței era un fapt proaspăt și tineresc și curajos și primejdios. François Renard, sinucigaș și ostil clericilor, a fost cel dintâi înmormântat în cimitirul din Chitry fără ajutorul și mângâierea unui preot. Imaginați-vă șocul produs în acel colț pierdut al Burgundiei, în 1897; imaginați-vă mândria stârnită de necredință. Poate că sufăr de – ei bine, haide s-o numim remușcare istorică, să mi se poată alătura și bunicul.

„Un ateu ferice.“ Data la care aş fi putut avansa la rangul de capelan al colegiului sau căpitan de ambarcaţiune, momentul-cheie în care extazul estetic a început să ia locul evlaviei religioase, a fost ianuarie 1811; locul – Florenţa. Cu câteva zile înaintea celei de-a douăzeci şi opta aniversări a lui Stendhal – sau, mai exact, cea de-a douăzeci şi opta aniversare a lui Henri Beyle, care încă nu se transformase în propriul său *nom de plume*. Beyle/Stendhal nu credea în Dumnezeu şi privea existenţa Lui cu prefăcută ignoranţă raţională: „În aşteptarea revelaţiei divine, cred că primul Lui ministru, Hazardul, guvernează de asemenea această lume tristă.“ Şi continuă: „Am sentimentul că sunt un om onest şi că mi-ar fi imposibil să fiu altfel, nu de dragul de a fi pe placul unei Fiinţe Supreme care nu există, ci chiar pentru mine însumi, care am nevoie să trăiesc împăcat cu obiceiurile şi prejudecăţile mele, să-mi dau un sens vieţii şi să-mi nutresc gândurile.“

În 1811, Beyle, autor al unor biografii muzicale plagiate, rămas sărac, începuse o istorie a picturii italiene, pe care nu avea să o încheie niciodată. Călătorise pentru prima oară în Italia când avea şaptesprezece ani, în eşalonul de bagaje al armatei lui Napoleon. Când convoiul a ajuns la Ivrea, Beyle a pornit imediat în căutarea sălii de operă a oraşului şi a descoperit un teatru de mâna a treia, cu o trupă dezordonată ce interpreta

Il Matrimonio segreto de Cimarosa. Pentru el a avut valoarea unei revelaţii: *un bonheur divin*, după cum i-a povestit surorii sale. Din acea clipă, a devenit un admirator profund şi sfios al Italiei, sensibil la toate aspectele ei; odată, întorcându-se la Milano după mulţi ani, nota că „mirosul foarte

special al bălegarului de cal de pe străzi“ îl mișcă până la lacrimi.

Iar acum sosește la Florența pentru prima oară. Vine de la Bologna; diligența traversează Munții Apenini și începe coborâșul spre oraș. „Inima îmi sălta nebunește. Ce entuziasm nevinovat!“ Drumul cotește și înainte și se înfățișează catedrala, cu faimosul dom al lui Brunelleschi. La porțile orașului abandonează diligența – și bagajul – ca să intre în Florența pe jos, ca un pelerin. Se trezește la biserica Santa Croce, la mormintele lui Michelangelo și Galilei, alături de bustul lui Alfieri făcut de Canova. Și gândul îi fuge la celelalte mari personalități ale Toscanei: Dante, Boccaccio, Petrarca. „Valul de emoție care m-a copleșit s-a răspândit atât de profund, greu de deosebit de evlavie religioasă.“ Îl roagă pe un călugăr să-i deschidă Capela Niccolini și să-l lase să se uite la fresce. Se așază „pe treapta unui scaun de rugăciune, cu capul rezemat în spate, de pupitru, în contemplarea nesfârșită a tavanului“. Cetatea și faimoșii ei fii îl aduc pe Beyle într-o stare vecină cu transa, „absorbit în contemplarea *frumuseții sublime*“, atingând „gradul suprem de sensibilitate acolo unde *sugestiile divine* ale artei se contopesc cu senzualitatea stârnită a emoției“. Sublinierile îi aparțin.

Totul îl impresionează profund, până în pragul leșinului. „Pe când ieșeam din pridvorul de la Santa Croce, am fost cuprins de palpitații... Izvorul vieții din mine a secat și am continuat să pășesc cu teama că mă voi prăbuși.“ Beyle (care devenise Stendhal până la publicarea relatării în *Roma, Neapole și Florența*) a putut să descrie simptomele, dar nu și să dea un nume stării prin care trecuse. Însă posteritatea o poate face, deoarece posteritatea știe întotdeauna mai bine. Beyle suferea, acum putem să-i spunem, de

Sindromul lui Stendhal, identificat ca atare în 1979 de un psihiatru florentin, care consemnase aproape o sută de cazuri de amețeală și stare de vomă provocate de expunerea la comorile de artă ale orașului. Un număr recent din *Firenze Spettacolo* vine în ajutor, oferind o listă a principalelor obiective care se cer evitate, pentru persoanele predispuse la respectivul sindrom – sau, dimpotrivă, care trebuie vizitate de amatorii în căutare de experiențe estetice dure. Pe primele trei locuri se situează „Cappella Niccolini din Santa Croce, cu frescele lui Giotto“, Accademia, cu *David* al lui Michelangelo și Uffizi, pentru *Primavera* lui Botticelli.

O minte sceptică s-ar putea întreba dacă toți cei vreo sută de vizitatori amețiți din secolul XX au suferit cu adevărat de o reacție estetică violentă, sau pur și simplu de rigorile vieții de turist modern: dezordinea orașului, stresul provocat de respectarea programului, stresul provocat de respectarea orarului de masă, anxietatea indusă de capodopere, cantitatea exagerată de informații și prea mult soare fierbinte în combinație cu aer condiționat rece. Iar o minte și mai sceptică s-ar putea întreba dacă Stendhal însuși a suferit cu adevărat de Sindromul lui Stendhal. Ceea ce descria el ar fi putut fi efectul cumulat al unei succesiuni de impresii puternice: munții, domul, sosirea, biserica, morții respectabili, arta măreață – toate culminând cu sincopa. O părere medicală ar fi și ea bine-venită, în locul explicației psihiatrice: dacă stai cu capul pe spate, cu privirile fixate îndelung asupra unui perete pictat, după care te ridici în picioare și ieși din semiobscuritatea răcoroasă a bisericii în vârtejul luminos, agitat, frenetic al orașului, nu te poți aștepta să te ia cu leșin?

Dar povestea rămâne. Beyle/Stendhal reprezintă strămoșul și justificarea amatorului de artă modern. A mers la Florența și a leșinat în fața unor mari opere de artă. Într-o biserică, fără să fie credincios, extazul său a fost de sorginte pur laică și estetică. Și cine nu l-ar înțelege și invidia pe cel care leșină în fața picturilor lui Giotto din Santa Croce, admirate cu mintea și privirile nestingherite de reproduceri dinainte cunoscute? Povestea e adevărată, dar nu în ultimul rând pentru că ne-o dorim, avem nevoie ca ea să fie adevărată.

Pelerinii autentici, sosiți la Santa Croce cu cinci secole înaintea lui Beyle, ar fi văzut în frescele acelea noi, în care Giotto reprezentase ciclul vieții Sfântului Francisc, o artă ce le dezvăluia adevărul absolut, cu puterea de a-i mântui, în lumea asta și în cea următoare. Tot așa și cu cei care citeau Dante sau ascultau Palestrina pentru prima oară. Cu atât mai frumos cu cât era adevărat, cu atât mai adevărat cu cât era frumos, și asemenea multiplicări fericite continuau într-o veșnicie de oglinzi paralele. Într-o lume laică, în care ne închinăm și ingenunchem pur metaforic în fața marilor opere de artă, suntem înclinați să considerăm că arta ne spune adevărul – cu alte cuvinte, într-un univers relativist, mai mult adevăr decât orice altceva – adevăr care, la rândul lui, ne poate mântui – până la un punct – adică ne poate lumina, emoționa, înălța și chiar vindeca – dar numai pe lumea asta. Și cât de simple au fost toate, și nu numai din punct de vedere gramatical.

Flaubert îi reproșa Louisei Colet că ar avea „dragoste de artă“, nu și „religia artei“. Unii văd în artă un înlocuitor psihologic al religiei, menit să livreze creaturilor reduse, care nu mai visează paradisul, sentimentul lumii de dincolo de ele. Un critic modern, profesorul S. de la Cambridge, invocă argumentul că arta este în esență religioasă,

deoarece artistul țintește la nemurire, evitând „banala democrație a morții“, afirmație grandioasă, respinsă de profesorul C. de la Oxford, care atrage atenția că până și arta cea mai strălucită nu durează mai mult de o clipă, la scară geologică. Afirmații absolut compatibile, presupun, de vreme ce motivația artistului poate ignora realitatea cosmică viitoare. Dar și profesorul C. are, la rândul său, o afirmație grandioasă: „Religia artei îi strică și mai rău pe oameni, încurajând disprețuirea celor considerați fără spirit artistic.“ Ar putea fi o urmă de adevăr, deși problema mai mare, cel puțin în Marea Britanie, mi se pare disprețul venit din direcția opusă: dinspre filistinul mulțumit de sine, adresat celor care practică și prețuiesc artele. Oare asemenea sentimente pot avea darul să-i transforme în oameni mai buni?

„Religia artei“ – Flaubert a folosit expresia referindu-se la practicarea artei cu devotament, și nu la venerarea ei snoabă; atitudine monahală cuvenită, cămașă din păr de cămilă și meditație mută, solitară, înainte de săvârșirea actului. Dacă ar fi să comparăm arta cu o religie, ea s-ar îndepărta, cu certitudine, de registrul catolic tradițional, cu autoritarismul papal deasupra și servitutea obedientă dedesubt și ar semăna, mai degrabă, cu Biserica timpurie: fertilă, haotică și schismatică. Fiecare episcop cu blasfematorul său, iar fiecare dogmă cu ereticul său. Falșii profeți și falșii zei abundă acum în artă, așa cum se întâmpla în religie atunci. Există cleruri artistice (spre dezaprobarea profesorului C.), care caută să excludă nespălații, învăluindu-se în intelectualism ermetic și rafinament inaccesibil. De cealaltă parte (și spre dezaprobarea profesorului S.), există lipsa de autenticitate, mercantilismul și populismul infantil; artiști care lingușesc și fac compromisuri, care recurg la șiretlicuri pentru sufragii (și bani), ca politicienii. Curați sau necurați, generoși sau

corupți – nu sunt exceptați nici băieții și fetele de aur, nici coșarii cei norocoși – de toți se va alege praful și pulberea și apoi, la scurt timp, și de arta lor, dacă nu cumva chiar mai înainte. Dar arta și religia se vor umbri mereu una pe cealaltă, prin vorbele abstracte pe care le invocă amândouă: adevăr, gravitate, imaginație, simpatie, moralitate, transcendență.

Simt lipsa lui Dumnezeu tot așa cum simt că sunt englez, iar sentimentul se trezește mai ales când sunt atacat. Când țara mea e ponegrită, învie patriotismul meu somnolent, ca să nu îl numesc narcoleptic. Iar când vine vorba de Dumnezeu, mă simt mai provocat de absolutismul ateilor decât, să spunem, de optimismul politicos-empiric al Bisericii Anglicane. Cu o lună în urmă, am participat la o cină cu câțiva vecini. Ne adunaserăm cam o duzină în jurul unei mese de bucătărie suficient de lungi să încapă Iisus și ucenicii. Se purtau simultan mai multe conversații, când, deodată, s-a iscat o ceartă ceva mai încolo de mine, iar un tânăr (fiul gazdei) s-a răstit sarcastic: „Dar de ce Dumnezeu ar face asta doar pentru Fiul Lui, nu și pentru noi, ceilalți?” Atunci am întrerupt nepoliticos discuția la care participam, ca să strig: „Pentru că El este *Dumnezeu*, doar despre asta e vorba.” Schimbul de replici a luat amploare; amfitrionul nostru, C., vechi prieten și raționalist notoriu, a sărit în apărarea fiului său: „Există o carte despre cum oamenii au supraviețuit răstignirii pe cruce, cum uneori nu erau morți, când au fost coborâți. Centurionii puteau fi mituiți.” Eu: „Și ce legătură are una cu alta?” El (raționalist exasperat): „Dar așa ceva nu putea să se întâmple. *Nu putea să se întâmple.*” Eu (cu

rațiunea exasperată de raționalism): „Dar chiar în asta *constă esența* – că nu putea să se întâmple. Asta-i esența, dacă ești creștin, s-a întâmplat.“ Ar fi mers să mai adaug și că argumentul lui e bătrân cât... ei bine, cel puțin cât *Madame Bovary*, unde Homais, materialistul bigot, susține că ideea de Înviere este nu numai „absurdă“, ci și „contrară legilor fizicii“.

Asemenea obiecții și „explicații“ științifice – Iisus Hristos nu a mers „cu adevărat“ pe apă, ci pe un strat subțire de gheață, care, în anumite condiții meteorologice... m-ar fi convins în tinerețe. Acum par cât se poate de irelevante. După cum se exprima Stravinsky, dovada rațională (și prin urmare contradovadă) este pentru religie la fel ca exercițiile de contrapunct în muzică. Iar credința înseamnă tocmai să admiți ceea ce, potrivit regulilor cunoscute, „nu putea să se întâmple“. Iisus născut de Sfânta Fecioară, Învierea, saltul lui Mahomed spre cer, lăsând urma pasului în stâncă, viața de apoi. N-ar fi putut să se întâmple, după cunoștințele noastre. Dar totul s-a întâmplat. Sau se va întâmpla. (Sau, categoric, nu s-a întâmplat și, negreșit, nici nu se va întâmpla.)

Scriitorii au nevoie de anumite răspunsuri standard la anumite întrebări standard. Când sunt întrebat Ce Face Romanul, prefer să răspund: „Povestește minciuni minunate, atrăgătoare, care cuprind adevăruri riguroase, exacte.“ Vorbim despre suspendarea neîncrederii ca premisă mentală pentru a savura literatura, teatrul, filmul, pictura figurativă. Nu sunt decât cuvinte pe hârtie, actori pe scenă ori pe ecran, culori pe pânză: oamenii aceștia nu există, nu au existat niciodată, sau, dacă au existat, aici sunt doar copiile lor, simulacre care pot să convingă doar pentru scurt timp. Cu toate astea, când citim, cât timp ochii noștri explorează, credem că Emma trăiește și moare, că Hamlet îl

ucide pe Laerte, că domnul acela melancolic, în straie de blană, și soția sa înveșmântată în brocart ar putea coborî din pânzele lui Lotto, ca să ne vorbească în italiana de Brescia, din secolul al XVI-lea. Dar asta nu s-a întâmplat niciodată, nu s-ar fi putut întâmpla niciodată, iar noi credem că s-a întâmplat și s-ar putea întâmpla. De la o asemenea suspendare a neîncrederii e doar un pas până la recunoașterea activă a credinței. Nu vreau să sugerez că literatura frăgezește, pregătind calea pentru religie. Dimpotrivă – absolut dimpotrivă: religiile au fost cele dintâi mari invenții ale autorilor de literatură. O reprezentare convingătoare și o explicație plauzibilă a lumii, spre beneficiul unor minți, fără mirare, confuze. O poveste minunată, atrăgătoare, cu minciuni riguroase, exacte.

Altă săptămână, altă masă: șapte scriitori în salonul de la etaj al unui restaurant unguresc din Soho. Prânzul de vineri s-a instituit în urmă cu mai mult de treizeci de ani: o adunare din care nu lipsesc valurile de zgomot, cearta, fumul și alcoolul, la care iau parte jurnaliști, romancieri, poeți și caricaturiști, la sfârșitul unei săptămâni de lucru. De-a lungul anilor, locul de întâlnire s-a schimbat de multe ori, iar numărul participanților a tot scăzut, după cum se mai mută omul sau mai moare. Iar acum am rămas doar șapte, cel mai în vârstă de peste șaptezeci, cel mai tânăr de cincizeci și... aproape șaiszeci de ani.

Este singurul eveniment la care, știind că vin numai bărbați, particip totuși cu plăcere. Din ritmul săptămânal, a ajuns să se desfășoare la intervale de un an; uneori, mai rămâne doar o amintire. Și tonul s-a schimbat, de-a lungul anilor. E mai puțin zgomotos, lumea mai dispusă să asculte, mai puțin lăudăroasă și pusă pe competiție, preferând tachinarea și îngăduința.

Astăzi, nimeni nu mai fumează, și nici nu mai are intenția serioasă de a se îmbăta, adevărate obiective altădată. Avem nevoie de o sală numai a noastră, nu pentru că ne place să ne dăm importanți, și nici de teamă că ne-ar fura cineva cele mai bune replici, dar jumătate din noi suntem surzi – unii în mod declarat, cu proteza în ureche când se așază, iar ceilalți, care preferă să nu recunoască, încă. Ne-a căzut părul, avem nevoie de ochelari; prostata noastră se umflă încet și supune la grele încercări rezervorul closetului de sub scară. Dar suntem în general veseli și funcționăm cu toții.

Conversația urmează căile cunoscute: bârfă, edituri, critică literară, muzică, filme, politică (unii au executat trecerea rituală la Dreapta). Nu e o masă de lămâi, și nu-mi aduc aminte să se fi discutat vreodată despre moarte, ca subiect general. Sau despre religie, deși unul dintre noi, P., este romano-catolic. De ani și ani, ne bizuiam pe el să pună întrebarea morală incomodă și insinuantă. Când unul dintre noi, ceva mai afemeiat, ne-a mărturisit cât de tare se atașase de soția sa de-o vreme, P. a intervenit, întrebând: „Să fie dragostea, bănuiești, sau vârsta înaintată?” (și, vai, probabil vârsta era de vină).

Dar de data asta ne preocupa o chestiune de doctrină, în legătură cu care doream să-l consultăm pe P. Noul papă – german – tocmai anunțase desființarea limbului. Pentru început, am cerut clarificări: ce era și unde se afla, cine era trimis acolo și dacă, și cine, mai putea să iasă. O scurtă incursiune în pictură și Mantegna (deși limbul nu a fost niciodată un subiect popular și probabil că nici nu reprezintă o pierdere prea mare pentru pictorii catolici, câți și unde vor mai exista). Remarcăm instabilitatea acestor Destinații Finale: până și infernul a suferit un declin de-a lungul anilor și nu

mai este nici așa de plauzibil, nici așa de infernal. Cădem de acord, amiabil, că replica lui Sartre, „Ceilalți sunt infernul“, este un nonsens. Dar ceea ce ținem cu adevărat să-l întrebăm pe P. este dacă, și în ce măsură, crede în realitatea unor asemenea destinații și, mai precis, în paradis. „Da“, răspunde el, „sper că da. Sper că există paradis.“ Dar, pentru el, o asemenea credință este departe de a-l consola cu totul. Apoi mărturisește cu durere că, dacă există eternitatea și paradisul în care crede, asta ar putea duce la despărțirea de cei patru copii ai săi, care abandonaseră cu toții religia în care fuseseră crescuți.

Și nu numai de ei, trebuie să o ia în calcul și pe soția sa, alături de care petrecuse mai bine de patruzeci de ani. Deși trebuie să sperăm în grația divină, susține el, fără să fim siguri că neapărat se vor bucura de mântuire credincioșii declarați, sau că faptele bune ale necredincioșilor și apostatilor, chiar dacă departe de perfecțiune, îi vor reuni cu soțiile și cu străbunii lor credincioși. P. adaugă apoi un detaliu de familie pe care nu l-am știut niciodată. Soția sa, E., crescută în spiritul Bisericii Anglicane, elevă, la treisprezece ani, a fost trimisă în gazdă – ca Daniel – în bârlogul de ateu al filozofului A.J. Ayer. Acolo și-a pierdut rapid credința și nici măcar exemplul soțului ei, vreme de patruzeci de ani, nu a mai reușit să-i clatine agnosticismul.

Ajunși în acest punct, s-a solicitat un referendum pe tema credinței în viața de apoi. Cinci și trei sferturi din restul de șase nu acordă nici o crezare; partida fracționară consideră religia o „șarlatanie crudă“, și recunoaște că „nu ar deranja cu nimic dacă ar fi adevărată“. Însă, în vreme ce cu zeci de ani în urmă ne-am fi distrat afectuos pe seama amicului nostru catolic, acum avem sentimentul că noi, ceilalți, suntem cu mult mai aproape de uitarea

în care credem, iar el, cel puțin, nutrește încă o speranță moderată, modestă, în mântuire și în paradis. Mi se pare – fără nici un referendum pe tema asta – că îl invidiem, în tăcere. Nu credem și nu am crezut cu toată tăria zeci și zeci de ani, de mai bine de o jumătate de secol, în anumite cazuri; dar nu ne place ceea ce vedem înaintea noastră, și nici resurse chiar atât de solide ca să înfruntăm ceea ce vedem... nu prea mai există.

Nu știu dacă P. s-ar consola, sau s-ar alarma, dacă ar fi să i-l citez pe Jules Renard (*Journal*, 26 ianuarie 1906): „Sunt fericit să cred orice îmi sugerezi, dar felul în care se împarte dreptatea pe această lume nu are darul să mă liniștească neapărat că nu s-ar întâmpla la fel și pe următoarea. Mă tem că Dumnezeu va continua să facă boacâne: le va deschide porțile celor răi să intre în paradis, iar pe cei buni îi va trimite drept în infern.“ Dar dilema prietenului meu P. – nu mai știu pe nimeni care să-și calculeze cu atâta minuțiozitate și durere posibilitățile vieții de apoi – mă face să reconsider un fapt pe care l-am susținut mereu, cu prea mare ușurință (chiar și în urmă cu doar câteva pagini). Agnosticii și ateii care observă fenomenul religios de pe margine au tendința să nu se lase impresionați de crezuri nătângi. Ce rost mai are credința, dacă tu și cu ea nu sunteți gravi – gravissim de gravi – dacă religia ta nu-ți umple, nu-ți dirijează, nu-ți marchează și susține viața? Dar „grav“ înseamnă invariabil represiv, chiar în majoritatea religiilor. Prin urmare, le dorim altora ceea ce, în nici un caz, nu ne-am dori nouă.

Gravitate: nu cred că mi-ar fi făcut plăcere, spre exemplu, să mă fi născut în Statele Papale pe la 1840. Educația era în asemenea măsură descurajată, încât numai doi la sută din populație știau să citească; preoții și poliția secretă conduceau totul; „gânditorii“ de orice categorie

erau considerați o categorie periculoasă; iar „Grigore al XVI-lea, suspectând tot ceea ce nu aparține Evului Mediu, a interzis pătrunderea căii ferate și a telegrafului pe dominioanele sale“. Nu, toate astea sună „grav“ într-un mod fals. Apoi, să ne gândim la lume așa cum a fost ea decretată în *Catalogul erorilor* de Pius al IX-lea, în 1864, unde este susținut controlul Bisericii asupra tuturor științelor, culturii și educației, refuzând libertatea de cult a celorlalte credințe. Nu, nici asta nu mi-ar plăcea. Mai întâi prigonește schismaticii și ereticii, apoi alte religii, apoi oamenii ca mine. Iar ca femeie, în cele mai multe dintre religii...

Religia tinde spre autoritarism, la fel cum capitalismul tinde spre monopolism. Și dacă vă închipuiți că papii sunt o țintă ușoară – pentru că stau pe tron – gândiți-vă la cineva atât de nepapistaș, cât poate fi unul din cei mai notorii inamici ai capilor bisericești: Robespierre. Incoruptibilul și-a câștigat faima în 1789, cu un atac la adresa apetenței Bisericii Catolice pentru lux și cele lumești. Într-un discurs în fața Stărilor Generale, a îndemnat clerul să se familiarizeze din nou cu austeritatea și virtutea Creștinismului timpuriu, printr-un demers evident: vânzarea tuturor proprietăților și împărțirea banilor obținuți la săraci. Revoluția, insinua el, va fi încântată să ajute, dacă Biserica ar șovăi.

Majoritatea conducătorilor revoluționari au fost ateii sau agnostici cu greutate; iar noul stat i-a lichidat rapid pe Dumnezeu Catolic și pe reprezentanții Săi locali. Robespierre, pe de altă parte, a rămas o excepție, un deist care considera ateismul practicat de o persoană publică la un pas de sminteală. Terminologiile sale teologice și politice se amestecau. Într-o frază memorabilă, declara că „ateismul este aristocratic“; în vreme ce conceptul unei Ființe Supreme care veghează

asupra inocenței omenești și protejează virtutea – și, putem presupune, zâmbește atunci când capul lipsit de virtute este retezat – era „cu totul și cu totul democratic“. Robespierre cita chiar (cu seriozitate) aforismul (ironic) al lui Voltaire: „Dacă Dumnezeu nu ar fi existat, ar fi trebuit inventat.“ Din toate astea, e lesne de imaginat că dacă Revoluția a introdus un sistem modern de credințe, putea foarte bine să evite extremismul celui înlocuit; un sistem rațional, pragmatic, chiar liberal. Dar la ce a dus inventarea Ființei Supreme noi și strălucitoare? La debutul Revoluției, Robespierre dirija masacrul preoților; până la sfârșitul ei, a ajuns să dirijeze masacrul ateilor.

Când aveam douăzeci și ceva de ani, am citit masiv Somerset Maugham. Îi admiram pesimismul lucid și cuprinderea geografică din povestiri și romane; la fel, reflexiile sale atât de potrivite despre artă și viață, din cărți ca *Bilanț* și *A Writer's Notebook* (*Note de scriitor*). Îmi plăcea să fiu îmboldit și luat prin surprindere de felul în care dezvăluia adevărul și de cinismul lui sofisticat. Nu-l invidiam pentru banii săi, nici pentru colecția de smochinguri, nici pentru casa de pe Riviera (deși nu m-ar fi deranjat galeria sa de artă); dar îl invidiam pentru cunoașterea lumii. Eu însumi o cunoșteam atât de puțin și mă simțeam cumplit de rușinat de ignoranța mea. În al doilea semestru la Oxford, luasem hotărârea să renunț la limbi moderne pentru studiul mai „serios“ al filozofiei și psihologiei. Preparatorul meu francez, un blajin specialist în Mallarmé, m-a întrebat prevenitor ce motive aveam. I-am oferit două. Cel dintâi, prozaic (la modul propriu – pisatul mărunț, săptămână de săptămână, al tălmăcirilor de hălci de text din

engleză în franceză și viceversa), cel de-al doilea, mai zdrobitor. Cum, l-am întrebat eu, cum te poți aștepta din partea mea să înțeleg sau să emit opinii inteligente despre o piesă ca *Pheïdre*, atât timp cât eu nu am nici cea mai vagă experiență a emoțiilor vulcanice descrise acolo? Mi-a răspuns cu un zâmbet sec și pedant: „Ei bine, și cine crezi că poate pretinde că ar fi avut-o vreodată?”

În vremea aceea, aveam o cutie în care păstram fișe verzi, pe care copiam epigrame, cuvinte de spirit, fragmente de dialog și perle de înțelepciune. Unele mi se par acum generalizări amăgitoare, de felul celor la care subscriu tinerii (dar așa este în firea lucrurilor); deși printre ele se afla și următoarea, dintr-o sursă franceză: „Sfatul celor bătrâni e ca soarele iernii: aruncă lumină, dar nu încălzește.” Ținând seama că am ajuns la respectiva vârstă, cred că e profund adevărat. Și mai erau două exemple din înțelepciunea lui Maugham, care m-au urmărit ani de zile, probabil din cauză că mă războiam permanent cu ele. Prima: „Frumusețea e o plictiseală.” A doua, din capitolul 77 al *Bilanțului* (așa cum mă informează o fișă de indice verde): „Marea tragedie a vieții nu este aceea că oamenii pier, ci faptul că încetează să mai iubească.” Nu-mi aduc aminte reacția mea de la momentul respectiv, dar trebuie să fi fost ceva de genul: vorbește în numele tău, bătrâne.

Maugham era un agnostic, convins că starea de spirit cea mai convenabilă vieții ar fi cea de resemnare amuzată. În *Bilanț*, trece în revistă diverse argumente neconvingătoare – ținând seama de cauza primă, de plan, de perfecțiune – care i-au convins pe alții de realitatea lui Dumnezeu. Mai plauzibil ca toate era, după părerea lui, de mult demodatul *e consensu gentium*, „ținând seama de consensul general”. Încă de la începuturi, majoritatea oamenilor, inclusiv cei mai străluciți și

mai înțelepți dintre ei, venind din culturile cele mai diferite, au nutrit cu toții un fel sau altul de credință într-un Zeu. Cum ar putea să existe o intuiție atât de răspândită, fără posibilitatea ca să fie împlinită?

Cu toată înțelepciunea lui practică și cunoașterea lumii – și cu toată faima și banii lui – Maugham nu a reușit să se mențină în spiritul resemnării amuzate. Bătrânețea lui avea prea puțină seninătate, și prea multă sete de răzbunare, de *monkey glands* ¹⁴ și de testamente scrise în dușmănie. Trupul său își menținea vigoarea și senzualitatea, în vreme ce inima i se împietrea, iar mintea începuse să o ia razna; intrase în declin, transformându-se într-un bătrân gol, dar bogat. Dacă ar fi dorit să adauge un codicil la propria sa credință (glacială și plină de respingere) ar fi putut suna cam așa: altă tragedie a vieții este că nu pierim la momentul potrivit.

Dar când mai era încă lucid, Maugham a aranjat o întâlnire din care, vai, nu a rămas nici o relatare detaliată, și nici măcar o concluzie grăbită. În perioada pietismului, principii și burghezii bogați obișnuiau să cheme fețe bisericești de toate rangurile ca să le confirme că paradisul le este deschis, urmând să-și primească răsplata asigurată prin rugăciuni și ofrande bănești. Însă agnosticul Maugham a procedat invers: l-a chemat pe A.J. Ayer, filozoful cel mai la modă al momentului, din punct de vedere intelectual și social, ca să-i confirme că moartea este cu adevărat definitivă și că după ea urmează doar nimicul și neantul. Nevoia de o asemenea confirmare ar putea fi explicată de un fragment din *Bilanț*. Maugham povestește cum, în tinerețe, și-a pierdut credința în Dumnezeu, dar a păstrat o teamă instinctivă de iad, pentru o vreme, după care a ridicat din nou din

umeri, metafizic, și a reușit să o înlăture. Poate că îndoielile nu-l părăsiseră încă de tot.

Ayer și soția sa, romanciera Dee Wells, au sosit la Villa Mauresque în aprilie 1961, ca să se bucure de acest favor, cel mai straniu și mai amar dintre toate. Dacă ar fi fost o nuvelă ori piesă de teatru, cei doi protagoniști ar fi putut începe cântărindu-se reciproc, căutând să stabilească regulile întâlnirii; apoi narațiunea ar fi evoluat către o scenă jucată în biroul lui Maugham, probabil după cină, în cea de-a doua seară. Paharele de coniac aveau să fie umplute, apoi clătinate, ca să-și dezvăluie aroma; am putea să-i punem în mână lui Maugham și o țigară de foi, iar lui Ayer un pachet de țigări franțuzești, răsucite în hârtie gălbuie. Romancierul va prezenta lista de motive pentru care a încetat de mult să mai creadă în Dumnezeu; filozoful va subscrie la corectitudinea lor. Romancierul ar invoca, sentimental, argumentul *e consensu gentium*; filozoful l-ar demonta, zâmbind. Romancierul ar mai întreba dacă, și fără Dumnezeu, nu ar putea exista cumva, paradoxal, iadul; filozoful – reflectând pentru sine că teama asta ar cam fi semnul unei vinovății homosexuale reziduale – îl va pune la punct. Paharele de coniac ar fi umplute din nou și apoi, pentru ca să-și întregească expunerea (și să-și justifice biletul de avion), filozoful va schița ultimele și cele mai logice dovezi ale inexistenței lui Dumnezeu și ale caracterului finit al vieții. Romancierul se va ridica, puțin nesigur pe mișcările sale, își va scutura câteva urme de scrum de pe smoching și va propune să ofere din nou companie doamnelor. Când se vor fi reunit cu toții, Maugham se va declara profund satisfăcut și restul serii va deveni vesel, aproape jucăuș; soții Ayer ar mai putea schimba priviri cu subînțeleș.

(Un filozof profesionist, judecând scena imaginară, ar putea protesta, fiind de părere că scriitorul vulgarizează flagrant poziția reală a lui Ayer. Profesorul de la Wykeham considera limbajul religios în esență neverificabil; pentru el, prin urmare, afirmația „Dumnezeu nu există“ avea tot atât de puțin sens cât „Dumnezeu există“ – nici una nefiind demonstrabilă filozofic. Ca răspuns, scriitorul ar putea invoca totuși constrângerile literare, subliniind că, de vreme ce Ayer se afla în fața unui profan și binefăcător, s-ar fi putut hotărî să se abțină de la detaliile tehnice.)

Dar cum avem de-a face cu viața reală, ori cu rămășițele ei la care au acces biografi, nu ne-a rămas nici un indiciu despre desfășurarea audienței particulare. Poate că nu au fost decât câteva vorbe de consolare, rostite pe ton energic, jovial, peste masă, la micul dejun. Ar fi material pentru o povestire mai bună (nu și pentru o piesă de teatru, însă): Marea Problemă expediată în doar câteva fraze, în zornăit de tacâmuri, însoțită poate, în contrapunct, de o discuție paralelă dedicată planului de activități sociale ale zilei: cine dorea să meargă la cumpărături, la Nisa, și unde anume pe Grande Corniche să i se aducă Rolls-Royce-ul lui Maugham, la prânz. În orice caz, schimbul obligatoriu de replici a avut loc cumva, Ayer și soția s-au întors la Londra, în vreme ce Maugham, după singularea sa spovedanie laică, și-a continuat drumul spre moarte.

Acum câțiva ani, am tradus carnetul de însemnări început de Alphonse Daudet când și-a dat seama că sifilisul său ajunsese în stadiul terțiar și îi va grăbi, inevitabil, moartea. La un moment dat, în text, începe să-și ia rămas-bun de la cei iubiți: „Adio,

soție, copii, familie, lucruri din inima mea...” Apoi adaugă: „Adio, mie, cel prețuit, acum atât de șters, de nedeslușit.” Mă întreb dacă ne putem cumva lua bun-rămas de la noi înșine, din timp. Dacă ne putem pierde, sau cel puțin dilua, simțul flexibil de a fi atât de aparte, înainte ca din el să nu mai rămână mare lucru, să nu mai avem de ce-i simți lipsa? Paradoxul, desigur, doar „eul” însuși este cel chemat să se dilueze. Tot așa cum creierul rămâne singurul instrument pe care îl avem ca să investigăm funcțiile creierului. Tot așa cum teoria despre Moartea Autorului a fost inevitabil pronunțată de un... Autor. [15](#)

A-l pierde, sau cel puțin a-l dilua, pe „eu”. Două stratageme par mai la îndemână. Cea dintâi, să te întrebi cât valorează acel „eu”, pe scara lucrurilor. De ce ar avea nevoie universul de existența lui continuă? „Eul” a fost de pe acum răsfățat cu mai multe decenii de viață și, în cele mai multe cazuri, s-a putut reproduce; în ce fel s-ar putea dovedi suficient de important ca să merite mai mulți ani? Apoi, luați în considerare cât de plicticos ar deveni „eul”, pentru mine și ceilalți, dacă și-ar continua existența la nesfârșit (vezi Bernard Shaw, autorul lui *Înapoi la Matusalem*; vezi tot Bernard Shaw, bătrân, pozeur incorigibil și plicticos promotor de sine). A doua stratagemă: vezi moartea „eului” prin ochii altora. Nu cei care te vor plânge și îți vor simți lipsa, nici cei care vor auzi poate de moartea ta și vor vărsa câteva picături din pahar; și nici măcar cei care ar putea spune: „Foarte bine!” sau: „Oricum nu mi-a plăcut niciodată” sau: „Cu *mult* prea apreciat.” Ci mai degrabă să vezi moartea „eului” din punctul de vedere al celor care nu au auzit niciodată de tine – adică, în definitiv, aproape al tuturor. Moare o persoană necunoscută: nu o plâng mulți. Iată necrologul nostru cert în ochii restului lumii. Prin urmare, cine suntem noi să ne lăsăm în voia egotismului și să facem atâta caz?

Asemenea înțelepciune rece s-ar putea impune, pe termen scurt. Aproape că m-am convins pe mine, cât am scris paragraful de mai sus. Numai că indiferența lumii a pus doar rareori frâu egotismului. Numai că judecata universului asupra propriei valori coincide doar rareori cu a noastră. Numai că ne vine greu să credem că, dacă am continua să trăim, ne-am plictisi atât pe noi, cât și pe alții (există atâtea limbi străine și instrumente muzicale pe care să le poți învăța, atâtea cariere pe care să le poți încerca și țări în care să poți locui și oameni pe care să-i poți iubi, după care ai voie oricând să recurgi la tangou și la *langlauf* ¹⁶ și la pictură în acuarelă...). Iar celălalt hop este că simplul fapt de a acorda atenție propriei tale personalități, pe care o jalești în avans, întărește sentimentul de individualitate, exact ca atunci când sapi o groapă din ce în ce mai mare, care, în cele din urmă, îți va deveni mormânt. Chiar arta practică de mine merge împotriva ideii de bunăramas calm de la un eu diluat. Indiferent de estetica scriitorului – de la subiectivă și autobiografică la obiectivă, dar tăinuind autorul – eul trebuie să capete tărie și consistență ca să producă opera. Prin urmare, s-ar putea spune că, scriind propoziția asta, îmi îngreunez puțin propria moarte.

Sau s-ar mai putea spune: Hai, dă-i bătaie, dispari odată, mori și ia-ți cu tine și otrava aia de eu artistic. Este cel din urmă Crăciun înainte de a împlini șaiszeci de ani și, cu câteva săptămâni în urmă, website-ul belief.net („Creștini celibatari din zona dumneavoastră”; „Sfaturi de sănătate și fericire, zilnic în cutia dumneavoastră poștală”) l-a întrebat pe Richard Dawkins – sau, așa cum l-au supranumit abonații site-ului, „Mister Fărăsens” – despre sentimentul de disperare trezit de implicațiile darwinismului. Iar el a răspuns: „Dacă îi aduce pe oameni la disperare, ghinion! Universul

nu ne datorează compasiune, nici consolare; nu ne datorează nici cine știe ce calde sentimente pe dinăuntru. Dacă e adevărat, e adevărat și gata, ați face bine să vă obișnuiți cu gândul.“ Dispari și mori, așa cum ziceam. Desigur, Dawkins are dreptate în argumentația sa. Dar și Robespierre avea dreptate: ateismul este aristocratic. Iar tonul arrogant amintește de conservatorii represivi ai vechiului Creștinism. Dumnezeu nu pregătește Universul spre mângâierea ta. Nu-ți convine? Ghinion. Tu – suflet nebotezat – cobori în limb. Tu – onanist blasfemator – direct în iad, nu treci prin Start și nici nu mai ai dreptul la cartea de Ieșire din Închisoare, niciodată. Tu – soț catolic – pe aici; voi, ceilalți – copii apostăți și nevestă care ai locuit sub același acoperiș cu ateul Ayer – pe dincolo. Nimic spre mângâierea ta. Jules Renard își imagina un astfel de Dumnezeu de paradă, care le amintește mereu celor ajunși, în cele din urmă, în paradis: „Nu vă aflați aici la *distracție*, știți bine.“

Maturizează-te, spune Dawkins. Dumnezeu este un prieten imaginar. Când ești mort, ești absolut mort. Dacă ai nevoie de fiori spirituali, contemplă Calea Lactee prin telescop. În momentul de față, ții caleidoscopul de copil înălțat spre lumină și susții sus și tare că romburile acelea colorate au fost puse acolo de Dumnezeu.

Maturizează-te. Pe 17 iulie 1891, Daudet și Edmond de Goncourt au ieșit la o plimbare de dimineață și au discutat despre șansa minusculă de a exista viața de apoi. Oricât de mult și-ar fi dorit să-l revadă pe iubitul său frate dispărut, Jules, Edmond se arăta convins că suntem „complet anihilați, la moarte“, sortiți să rămânem „creaturi efemere, ce durează doar cu ceva mai mult decât cele care trăiesc o singură zi“. Apoi a produs un argument original, tot de ordin numeric, ca și *e consensu gentium* al lui Maugham, dar cu o

concluzie contrară: chiar dacă ar exista un Dumnezeu, să te aștepti ca Divinitatea să pună o a doua existență, post-mortem, la dispoziția fiecărui membru al rasei omenești ar însemna să lași asupra Lui o prea mare povară contabilicească.

Sună mai degrabă spiritual decât convingător. Dacă, mai înainte de orice, putem concepe un Dumnezeu, abilitatea Lui de a ține minte, de a cataloga, de a avea grijă (și de a învia) pe fiecare dintre noi, gândesc, ar fi un minim de pretenții pe care ne-am putea aștepta să-l conțină fișa postului. Nu, argumentul mai convingător îl propune nu incapacitatea lui Dumnezeu, ci incapacitatea noastră. După cum se exprimă Maugham, în cea dintâi însemnare a anului 1902, din *Notele de scriitor*: „Oamenii obișnuiți nu mi se par croiți pentru viața eternă. Cu pasiunile, virtuțile și viciile lor mărunte, sunt destul de bine potriviți în lumea banală, dar conceptul de nemurire este prea vast ca să fie turnat la o scară atât de redusă.” Înainte de a deveni scriitor, Maugham a făcut studii de medicină și a văzut de aproape pacienții murind, atât de moarte bună, dar și în circumstanțe tragice: „Și nu am observat niciodată, în ultimele clipe, ceva care să sugereze că sufletul lor ar fi veșnic. Mor ca niște câini.”

Posibile obiecții: 1. Și câinii sunt parte a creației divine (și reprezintă și o anagramă a numelui Lui [17](#)). 2. De ce ar băga de seamă un medic, concentrat asupra trupului, ce se mai poate întâmpla cu sufletul? 3. De ce inadecvarea omenească ar exclude posibilitatea unei vieți de apoi a sufletului? Cine suntem noi ca să putem hotărî că am fi nedemni? Nu este vorba chiar de speranța de ameliorare, de salvare prin mila Sa? Desigur, suntem incapabili să impresionăm, mai e drum lung de străbătut, dar tocmai de asta vorbim – altfel, la ce bun ar fi paradisul? 4. Revenirea la

poziția lui Singer [18](#) : „Dacă salvarea a fost rânduie...“

Dar Maugham are dreptate, murim ca niște câini. Sau, mai degrabă, dat fiind progresele medicinei de la 1902 încolo, murim ca niște câini bine îngrijiți, bine sedați, și cu asigurare de sănătate. Dar tot ca niște câini.

În copilăria mea din zona metropolitană, aveam un radio Bakelite în alb și negru, de ale cărui butoane fratele meu și cu mine nu aveam voie să ne atingem. Tata se ocupa să deschidă aparatul, să regleze postul, să se asigure că se încălzește până la începerea emisiunii. Apoi se putea îndeletnici cu pipa, umplând-o și îndesând-o înainte să se audă zgomotul specific, chibritul Swan Vesta frecat de cutie. Mama se apuca să tricoteze ori să cârpească una-alta, și câteodată consulta programul *Radio Times* aflat în mapa lui de piele ștanțată. Și radioul începea să transmită opiniile avizate ale participanților la panelul emisiunii *Mai aveți o întrebare?*: parlamentari superficiali, episcopi cu înclinații mondene, atotștiutori de profesie, ca A.J. Ayer, și înțelepți amatori, autodidacți. Mama le acorda, scurt, câte o notă bună – „Vorbește cu miez“ – sau proastă – orice, de la „Nătărău ordinar!“ până la „Ar trebui împușcat.“ Altă dată, aparatul îi revărsa asupra noastră pe *Critici*, o ceată de suavi experți în estetică și discuția lor monotonă despre piese pe care nu aveam să le vedem niciodată și cărți pe care nu aveam să le primim niciodată la noi în casă. Frate-meu și cu mine ascultam totul cu un soi de plictiseală năucă, atât actuală, cât și anticipativă: dacă lumea adulților se preta la un asemenea trafic de opinii, arăta nu numai de neatins, dar și absolut de nedorit.

În adolescența mea din zona metropolitană, radioul s-a trezit față în față cu rivalul său: un televizor enorm, cumpărat la mâna a doua, la o licitație. Bine împachetat în lemn de nuc, din belșug lăcuit, și cu uși duble mari, care ascundeau ecranul, avea dimensiunile unui șifonier de pitic. Deasupra trona o Biblie de familie, la fel de supradimensionată și la fel de amăgitoare. Deoarece era Biblia de

familie a unei alte familii, cu arborele ei genealogic, nu cu al nostru, înscris pe interiorul ultimei coperte. Și ea fusese achiziționată tot la o licitație; o deschidea doar tata, când avea nevoie de sugestii pentru cuvintele încrucișate, și o consulta jovial.

Și scaunele erau acum altfel aranjate, dar ritualul rămăsese neschimbat. Se aprindea pipa și se scotea trusa pentru cusut, sau poate trusa pentru manichiură: pila de unghii, sticla cu dizolvant, lacul protector, stratul de bază, stratul de acoperire. Mirosul de jeleuri de pară mă duce uneori cu gândul la aeromodele, când le asamblam, dar mai adesea la mama, când își făcea unghiile. Și mai cu seamă la un moment emblematic din adolescență. Urmăream, împreună cu părinții mei, un interviu al lui John Gielgud – sau, mai degrabă, urmăream cum întoarce, fără efort, întrebările interlocutorului în pretexte pentru anecdote complicate, autoironice. Părinților mei le plăcea teatrul, de la piesele de amatori până la producțiile din West End, și cu siguranță îl văzuseră pe Gielgud de la galerie de câteva ori. Vocea sa a fost, vreme de o jumătate de secol, una dintre cele mai frumoase de pe scenele londoneze, care se impunea nu prin forță brută, ci prin mobilitate rafinată, de felul celor pe care mama le admira din rațiuni atât sociale, cât și critice. În vreme ce Gielgud își mai povestea încă una din amintirile lui civilizate și vag amuzante, am devenit conștient de un zgomot discret, dar insistent, ca și cum tata s-ar fi străduit să aprindă pe furiș un Swan Vesta, ratând însă de fiecare dată. Un hârșăit uscat, urmat de alt hârșăit uscat, graffiti acustic zgâriind vocea lui Gielgud. Nu putea fi, desigur, decât mama, care-și pilea unghiile.

Șifonierul de pitic era mai amuzant decât radioul, pentru că transmitea seriale western: *The Lone*

Ranger, bineînțeles, dar și *Wells Fargo*, cu Dale Robertson. Părinții mei preferau luptele în versiunea pentru adulți, cum ar fi *Field Marshal Montgomery On Command In Battle*, șase episoade, în care generalul relata cum îi urmărise pe germani din Africa de Nord, de-a curmezișul Europei, până ce le acceptase capitularea la Lüneberger Heide; sau, după cum și-l amintea recent fratele meu, „Monty cel mic și scârbos, țopăind pervers, în alb-negru“. Mai era și *The Brains Trust*, un soi de versiune superioară, dar care te puneă într-o postură și mai ridicolă, a emisiunii *Any Questions?*, în care apărea iarăși A.J. Ayer. Apoi, mai strâns unită, familia urmărea programele cu animale sălbatice: Armand și Michaela Denis, cu jucăușul lor accent belgian și costume de safari cu multe buzunare; căpitanul Cousteau, cu etichetele lui de broască; David Attenborough, cu găfâielile lui prin hățișuri. În zilele acelea, telespectatorii erau vigilenți și urmăreau cu atenție creaturile monocrome ce se mișcau camuflate în spațiile lor monocrome: savană, fund de mare sau junglă. În zilele noastre, totul e mult mai simplu, în răsfăț de culoare și prim-plan, când ne e dată o imagine divină asupra întregii complexități și splendori a unui univers lipsit de divinitate.

Pinguinii imperiali au tot fost la modă în ultima vreme, însoțiți pe marile și pe micile ecrane de comentarii care ne îndeamnă la antropomorfism. Cum am putea să rezistăm la încântătoarea și stângaceă lor poziție bipedă? Să-i vedem strângându-se dragăstos unul în celălalt, pășind mărunț ca să-și treacă între ei oul lor prețios, împărțindu-și îndatoririle de căutare a hranei tot așa cum noi ne împărțim îndatoririle la supermarket. Să-i vedem pe toți membrii grupului cuibărindu-se strâns în calea viscolului, într-o demonstrație de altruism social. Oare acești

Împărați ai Antarcticii, cu grija lor față de ou, cu felul în care își împart corvezile și își cresc puii în familie, dar sezonier practică monogamia, oare nu aduc ei aminte, în chip straniu, chiar de noi? Poate că da, dar numai în măsura în care și noi aducem aminte de ei, în chip deloc straniu. Ne calificăm la fel de bine ca ei să trecem drept creații ale lui Dumnezeu, fiind în același timp și respinși, și atrași să ne lăsăm purtați de implacabile impulsuri evoluționiste. Și dacă lucrurile stau așa – iarăși – să te minunezi înaintea unui univers natural, dar pustiu, sau să te minunezi înaintea lucrărilor unui prieten imaginar, plăsmuit spre uz personal? Poate fi prima idee substitutul perfect pentru cea de-a doua? Odată ce am ajuns la conștiința de sine evoluționistă ca specie, nu ne mai putem întoarce nici la stadiul de pinguini, nici la oricare alt stadiu. Înainte te minunai într-o gratitudine bâlbâită în fața generozității unui creator, ori într-o spaimă adâncă în fața puterii lui de a înfiora. Dar acum, rămași singuri, trebuie să cântărim bine la ce-ar mai servi minunăția noastră fără-de-Dumnezeu. Nu poate fi vorba chiar de ea, într-o formă mai pură și mai adevărată. Trebuie să aibă o funcție oarecare, o utilitate biologică oarecare, un scop practic oarecare, de protejare sau de prelungire a vieții. Poate că există ca să ne ajute să căutăm un alt loc în care să ne instalăm, în așteptarea zilei în care ne vom fi transformat iremediabil planeta într-o groapă de gunoi. Și, în cele din urmă, cum ar putea reducționismul să nu reducă?

O întrebare și un paradox. Istoria noastră a fost martoră a creșterii treptate, fie și cu hopuri, a individualismului: de la turma de animale, de la societatea sclavagistă, de la masa de unități fără educație, aservite preotului și regelui, la grupuri mai relaxate, cu drepturi și libertăți mai mari pentru individ – dreptul de a-și căuta fericirea, propria gândire, împlinirea de sine, toleranța de

sine. În același timp, pe măsură ce ne scuturăm de regulile impuse de preot și de rege, pe măsură ce știința ne ajută să ne apropiem tot mai mult de adevărul termenilor și al condițiilor în care trăim, pe măsură ce individualismul nostru se exprimă în moduri tot mai grosolane și mai egoiste (la ce bun egoismul, dacă nu pentru asta?), mai descoperim că personalitatea, ori iluzia de personalitate, reprezintă mult mai puțin decât ne-am imaginat. Și mai descoperim, spre surprinderea noastră, că, potrivit formulei memorabile a lui Dawkins, suntem „mașini de supraviețuire – vehicule robotizate programate orbește să păstreze moleculele egoiste cunoscute sub denumirea de gene“. Paradoxul este că individualismul – triumful artiștilor și al oamenilor de știință liber-cugetători – ne-a adus într-o stare de conștiință în care ne putem uita la noi înșine ca la niște unități de obediență genetică. Ideea mea de autoconstrucție, din adolescență – speranța personală de autonomie vag-engleză-existențialistă –, nici că putea fi mai departe de adevăr. Consideram eu atunci că anevoiosul proces de maturizare s-ar încheia la stadiul de om care stă, în sfârșit, pe picioarele sale – *homo erectus* drept și țănoș, *sapiens* pătruns de înțelepciune – gata să pocnească din bici, când și cum pofteste. Dar imaginea (împinsă puțin în melodramă – procesele de conștiință și proiecțiile mele erau, fără excepție, nesigure și provizorii) trebuie înlocuită de judecata că, departe de a avea un bici în mână, chiar eu sunt șfichiul biciului mânuit de o lungă și inevitabilă împletitură de material genetic, care nu poate fi alungată nici ridicând din umeri, nici înfruntând-o. „Individualitatea“ mea încă ar mai merge simțită și demonstrată genetic, numai că ar fi, probabil, exact opusul imaginii de altădată.

Acela este paradoxul; iată și întrebarea. Creștem; schimbăm vechiul sentiment al miracolului pe unul

nou – uimirea în fața procesului orb și întâmplător care ne-a adus pe lume orbește și întâmplător; nu ne simțim deprimăți, așa cum li s-ar putea întâmpla unora, ci „încurajați“, așa ca Dawkins; ne bucurăm de lucrurile pentru care Dawkins spune că merită să trăiești – muzica, poezia, sexul, dragostea (și știința) – practicând poate simultan și resemnarea amuzată susținută de Somerset Maugham. Cu toții facem la fel, dar ne va ajuta asta să murim mai bine? Vei muri tu mai bine, voi muri eu mai bine, va muri Richard Dawkins mai bine ca strămoșii noștri genetici, cu sute sau cu mii de ani în urmă? Dawkins a exprimat speranța că, „Atunci când voi muri, aș prefera ca viața să-mi fie extrasă sub anestezie generală, aidoma unui apendice bolnav.“ Suficient de limpede, chiar dacă ilegal; dar moartea are felul ei încăpățânat de a ne refuza soluțiile de sfârșit pe care ni le imaginăm.

Din punct de vedere medical – și funcție de locul în care trăim pe planetă – am putea muri mai bine și mai puțin câinește. Asta trebuie scoasă din socoteală. Mai scoateți din socoteală și toate acele lucruri pe care le putem confunda cu a muri bine, de exemplu lipsa regretelor și a remușcărilor. Dacă ne-a plăcut să trăim, dacă le-am asigurat confortul celor care au depins de noi și avem puține motive de tristețe, nu ne va veni greu să privim înapoi, la viața noastră. Dar este cu totul altceva să privim înainte, spre ceea ce ne oferă viitorul imediat: extincția totală. Avem vreo șansă să ne perfecționăm în privința asta?

Nu văd la ce bun. Nu văd de ce inteligența sau conștiința noastră ar ameliora, mai degrabă decât ar înrăutăți situația. De ce ne-ar scuti de spaimă genele, în a căror robie trăim? De ce ar fi în interesul lor? Putem presupune că ne temem de moarte nu numai în interesul ei propriu, ci pentru că ne este utilă – sau utilă genelor noastre egoiste,

care nu reușesc să se transmită dacă nu ne este suficient de teamă de moarte, dacă nu cădem în plasa șiretlicului cu tigrul camuflat, cum au pățit alții, sau dacă nu mâncăm din planta aceea amară, pe care papilele noastre gustative ne-au învățat (sau, mai bine zis, s-au educat singure, prin încercare și eroare mortală) să o evităm. La ce le-ar servi sau în ce fel i-ar avantaja pe acești noi stăpâni pacea noastră pe patul de moarte?

„Trebuie să te ridici la înălțimea propriului tău destin, adică să fii nepăsător, ca el. Numai spunând «Așa e dat! Așa e dat!» și privind în groapa neagră ce ți se cascadează la picioare, îți poți păstra liniștea.“ Flaubert a trecut de timpuriu prin experiența gropii contemplate. Tatăl său practica într-un spital chirurgia, iar familia locuia deasupra sălii; nu de puține ori Achille Flaubert venea la cină direct de la masa lui de operație. Copilul Gustave obișnuia să se cațare pe un grătar și să asiste cum tatăl său își instruia studenții în disecarea cadavrelor. Trupuri acoperite de roiuri de muște și studenți care își sprijineau țigara de foi aprinsă de membrele și torsurile pe care tocmai le ciopârțeau. Iar Achille ridica privirea, zărea fața fiului său la fereastră și-i făcea semn să dispară, cu scalpелul. Adolescentul Gustave s-a molipsit de o stare morbidă, proprie romantismului târziu; dar nu și-a pierdut niciodată impulsul și pretenția realistului de a se uita acolo unde alții evitau să se uite. O îndatorire omenească, o îndatorire de scriitor.

În aprilie 1848, când Flaubert avea douăzeci și șase de ani, a murit Alfred Le Poittevin, prietenul tinereții sale întru literatură. Într-o însemnare ieșită nu de mult la lumină, Flaubert povestește cum a privit decesul și cum s-a privit pe sine în contextul

decesului. Și-a vegheat prietenul mort două nopți la rând; a tăiat o buclă din părul său pentru tânăra văduvă a lui Le Poittevin; a ajutat la înfășurarea trupului în giulgiu; a mirosit duhoarea cadavrului în descompunere. Când au venit oamenii de la pompe funebre cu sicriul, și-a sărutat prietenul pe tâmplă. Nici după un deceniu nu uitase momentul. „Odată ce ai sărutat un cadavru pe frunte, ceva îți va rămâne mereu pe buze, o amărăciune îndepărtată, un gust stăruitor al golului pe care nimic nu-l va șterge.“

Dar nu aceeași experiență am trăit după ce i-am sărutat fruntea mamei; atunci eram de două ori mai în vârstă decât Flaubert și poate că amărăciunea se afla deja pe buzele mele. La douăzeci și unu de ani după moartea lui Le Poittevin, a murit Louis Bouilhet, prietenul maturității sale întru literatură; din nou, Flaubert și-a notat gesturile și reacțiile, spre uz personal. Se afla la Paris la primirea veștii; s-a întors la Rouen; s-a dus la casa lui Bouilhet și a îmbrățișat-o pe soția poetului mort. S-ar crede – dacă metoda privitului în groapă funcționează – că prima experiență l-ar fi ajutat să treacă mai ușor peste următoarea. Dar a constatat că nu poate să-l vadă, să-l vegheze, să-l îmbrățișeze, să-l înfășoare în giulgiu, și nici nu poate să-l sărute pe prietenul său, cu care avusese o relație atât de apropiată, încât odată îl numise „testiculul meu stâng“. Și-a petrecut noaptea în grădină, dormind câteva ore pe pământul gol; și a evitat orice apropiere până ce sicriul închis a fost scos din casă. În însemnarea sa, își compară cele două reacții, în fața celor două decese: „Nu am avut curajul să-l văd! Mă simt mai slab decât acum douăzeci de ani... Îmi lipsește tăria interioară. Mă simt *uzat*.“ Lui Flaubert, contemplarea gropii nu-i inducea calm, ci epuizare psihică.

Când traduceam notele lui Daudet despre moarte, doi prieteni mi-au sugerat, în contexte diferite, că trebuie să fie ceva extrem de deprimant. Cătuși de puțin! Pe mine mă stimulează de-a dreptul acest exercițiu de privit în groapă, pe care îl găsesc deosebit de potrivit și de matur – privirea potrivită, cuvântul potrivit, refuzul de a atribui dimensiuni colosale sau de a vulgariza moartea. La vârsta de cincizeci și opt de ani, când am publicat o culegere de povestiri despre fațetele mai puțin senine ale bătrâneții, m-am trezit cu întrebarea dacă nu cumva am atacat prematur asemenea chestiuni. Când i-am arătat primele cincizeci de pagini din această carte lui H., prietenă apropiată (și cititoare pedantă), m-a întrebat, preocupată: „Ajută?”

Vai, eroarea terapeutic-autobiografică. Indiferent cât de bine intenționată ar fi, mă răcăie la fel de tare pe cât îl răcăie pe fratele meu împlinirea unei ipotetice dorințe a celor morți. Un lucru rău ți se întâmplă în viață – or, în cazul morții, e scris să ți se întâmple; compui un text despre asta; și capeți o perspectivă mai bună despre lucrul acela rău. Îmi imaginez că funcționează în împrejurări mărunte și punctuale. Jules Renard, *Journal*, 26 septembrie 1903: „Frumusețea literaturii. Pierd o vacă. Scriu despre moartea ei și mă aleg cu suficienți bani ca să-mi cumpăr o altă vacă.” Dar poate oare să fie valabil și într-un sens mai larg? Probabil doar în cazul anumitor forme de autobiografie: ai o copilărie chinuită, nimeni nu te iubește, scrii despre asta, cartea se bucură de succes, te alegi cu o grămadă de bani și oamenii te iubesc. O tragedie cu sfârșit fericit! (Deși, pentru fiecare asemenea moment hollywoodian există câteva altele, din categoria: ai o copilărie chinuită, nimeni nu te iubește, scrii despre asta, cartea se dovedește

nepublicabilă și tot nu te iubește nimeni.) Dar dacă e vorba de ficțiune, sau de oricare altă artă a transformării? Nu văd de ce ar fi, sau de ce și-ar dori artistul să fie. Brahms își considera intermezzourile pentru pian din epoca sa târzie „cântece de leagăn ale tuturor lacrimilor mele“. Însă nu credem că i-au ținut loc de batistă. Nici scrisul despre moarte nu îmi alină temerile, dar nici nu mi le întetește. Deși atunci când un strigăt mă trezește în beznă care mă învăluie ca o prevestire, încerc să mă mint că există măcar un avantaj provizoriu. Nu, nu-i un obișnuit acces de *timor mortis*, îmi spun. E doar muncă de cercetare pentru carte.

Flaubert nota: „Totul trebuie învățat, de la scris la murit.“ Dar nu avem suficient antrenament pentru murit. Și am devenit tot mai sceptici față de morțile exemplare, din categoria celor enumerate de Montaigne: scene care subliniază demnitatea, curajul și grija față de ceilalți, ultimele cuvinte de consolare, acțiune sumbră derulată în lipsa întreruperilor burlești. Daudet, spre exemplu, a murit în timp ce stătea la masă, înconjurat de familie. Mânca supă și conversa fericit despre piesa la care lucra, când s-a auzit ropotul morții și s-a lăsat pe spate, în jilțul său. Este versiunea oficială și pare apropiată definiției de *belle mort*, date de prietenul său Zola: să fii strivit brusc, ca o insectă, de un deget uriaș. Și mai este și adevărată, dacă ne mărginim la ea ca atare. Dar autorii de necrologuri nu au consemnat ceea ce s-a petrecut imediat după. Doi doctori au fost chemați la fața locului și, vreme de o oră și jumătate – *o oră și jumătate* – au încercat să-i facă respirație artificială prin metoda pe atunci la modă de tracțiune ritmică a limbii. Când procedeul, deloc surprinzător, a refuzat să funcționeze, au trecut, cu același succes, la o formă primitivă de defibrilare electrică.

Presupun că există și o anume doză de grosolană ironie profesională – Daudet își datorează renumele acestei *langue* și tot de *langue* l-au tras medicii, în încercarea de a-l salva. Ironie pe care poate (aproape) ar fi apreciat-o și el. Consider că, până în clipa decesului, a fost o moarte bună – dacă trecem cu vederea că a fost precedată de chinurile sifilisului în stadiu terțiar, desigur. George Sand a murit simplu, lucid, încurajator, în pacea pastorală a casei ei de la Nohant, privind peste vârfurile copacilor plantați chiar de ea, cu ani și ani în urmă. Tot o moarte bună – dacă trecem cu vederea că a fost precedată de chinurile cancerului incurabil. Sunt mai înclinat să cred în moartea bună a lui Georges Braque, mai ales că pare în deplin acord cu arta sa (deși ar putea fi un simplu sentimentalism). Moartea lui s-a caracterizat printr-un „calm dobândit prin stăpânire de sine, mai degrabă decât apatie“. Spre sfârșit, când își pierdea și își recăpăta repetat cunoștința, a cerut să i se aducă paleta; și s-a stins „fără suferință, senin, cu privirile îndreptate până în ultima clipă spre copacii din grădina sa, ale căror ramuri înalte se puteau vedea pe fereastra cea mare din atelier“.

Nu mă aștept nici la un asemenea noroc, nici la un asemenea calm. Să te uiți la copaci pe care i-ai sădit chiar tu? Eu nu am sădit decât un smochin și o tufă de agrișe, și nici una nu se vede de la fereastra dormitorului. Să trimiți să ți se aducă paleta? Mă aștept să nu-mi dea nimeni ascultare dacă, în cele din urmă clipe, am să-mi cer mașina electrică de scris, un IBM 196c, atât de grea, încât mă îndoiesc că soția ar putea să o ridice. Îmi închipui că am să mor ca tatăl meu, în spital, la miez de noapte. Mă aștept ca o asistentă sau un medic să spună că tocmai „s-a stins“, dar cineva s-a aflat alături, indiferent dacă a fost așa sau nu. Mă aștept ca momentul să vină după mari dureri, după teama și exasperarea stârnite de limbajul lipsit de

precizie, ori poate doar eufemistic, din preajmă. Sper că persoana căreia îi va fi oferit sacul de plastic cu hainele mele nu va descoperi înăuntru o pereche nepurtată de papuci de casă maro, cu închizătoare comodă. Și poate că pantalonii mei se vor mai toci un an, sau doi, pe o bancă din parc sau într-un azil mohorât și după ce am să mor.

Descopăr în jurnal următorul pasaj, scris cu mai bine de douăzeci de ani în urmă:

Oamenii spun despre moarte: „Nu este nimic de temut.“ O spun în grabă, indiferent. Haide să repetăm, de data asta rar și accentuat. „Nu este NIMIC de temut.“

Jules Renard: „Cuvântul cel mai adevărat, cel mai exact, cel mai încărcat de sens este cuvântul *nimic*.“

Când ne lăsăm mintea să improvizeze pe tema circumstanțelor în care vom muri, vom fi de obicei atrași, ca de o forță magnetică, spre cea mai groaznică și cea mai fericită variantă. Din ce poate fi mai rău, văd spații închise, apă și un răgaz în care să îndur certitudinea sfârșitului. Ca într-un feribot răsturnat: punga de aer, întunericul, apa în creștere, țipetele celor din jur și lupta pentru încă o respirație. Apoi, versiunea solitară: legat fedeleș în portbagajul unei mașini (poate chiar propria ta mașină) în vreme ce răpitorii gonesc pe autostradă de la un punct de plată la următorul și apoi, când cardul ți-e refuzat, în sfârșit, târâtul amețitor pe malul fluviului, sau pe faleza stâncoasă, contactul cu apa și gâlgâitul ei lacom. Apoi, asemănătoare, deși mai puțin probabilă, versiunea cu sălbăticiuni:

înățăat de crocodil, tras sub apă, fără cunoștință, pentru a-ți reveni în bârlogul bestiei, înțelegând că tocmai figurezi pe lista ei de provizii. (Și lucrurile astea se petrec cu adevărat, dacă are cineva vreo îndoială.)

În cel mai bun caz, potrivit fanteziilor mele, mi se pune un diagnostic medical care îmi lasă exact atât timp și atâta luciditate cât să-mi scriu cea din urmă carte – cea care să adune toate gândurile mele despre moarte. Fără să știu dacă avea să fie o carte de ficțiune sau de nonficțiune, am plănuit și notat cel dintâi rând cu mulți ani în urmă: „Haide să limpezim odată toată povestea asta cu moartea.“ Dar unde există medicul care să-ți pună diagnosticul potrivit pentru trebuințele tale literare? „Mi-este teamă că am o veste bună și una proastă.“ „Spune-mi fără ocolișuri, doctore, trebuie să știu exact. Cât?“ „Cât? Aș zice vreo două sute de pagini. Două sute cincizeci, dacă ai noroc sau lucrezi repede.“

Nu, nu se va întâmpla așa, prin urmare e mai bine să ai cartea gata înainte de diagnostic. Desigur, mai există și o a treia posibilitate (speranță pe care am nutrit-o încă de la prima pagină): începi cartea, ajungi aproape pe la jumătate – exact pe aici, bunăoară – și apoi primești diagnosticul! Narațiunea tocmai a început puțin să treneze, prin urmare intră în scenă durerile din piept, crizele de leșin, radiografiile, tomografia... Mă întreb dacă nu pare puțin prea forțat? (Grupul de cititori se consultă. „Vai, mereu m-am gândit că va muri la sfârșit – mă rog, după sfârșit, tu nu?“ „Nu, eu am crezut că e un bluf. Nu am fost convins nici măcar că e bolnav. Gândeam că ar putea fi, cum îi zice, metaficțiune?“)

Dar lucrurile, probabil, nu se vor desfășura nici așa. Când ne imaginăm propria moarte, indiferent

că ar fi cea mai fericită sau cea mai nefericită versiune, suntem tentați să ne păstrăm o moarte lucidă, ce ne-ar permite să rămânem conștienți (cu mult prea conștienți) de ce se petrece, capabili să ne facem înțeleși și să-i înțelegem, la rândul nostru, pe ceilalți. Cam cât de încununată de succes ne putem imagina propria moarte – și pregătirile ei îndelungate – într-o stare de incoerență și confuzie? Durerea și teama inițială, desigur, la care se adaugă și stratul de zăpăceală. Habar nu mai ai cine se învârte în jurul tău, nici cine-i mort, nici cine-i viu, și nici unde te afli. (Dar rămâi la fel de speriat.) Mi-amintesc de o prietenă în vârstă și cu mintea dusă, pe care o vizitam în spital. Se întorcea spre mine și, cu vocea ei blândă și puțin sclifosită, dar atât de prețuită pe vremuri, spunea lucruri de genul: „Sunt convinsă că vei rămâne în istorie drept unul din cei mai feroși criminali.“ Apoi se putea să treacă o infirmieră, iar starea ei de spirit să se schimbe radical. „Categoric“, mă asigură, „cameristele de aici sunt teribil de bune.“ Uneori lăsam să treacă asemenea observații (din considerație față de ea, din considerație față de mine), alteori (din considerație față de ea, din considerație față de mine) le corectam. „De fapt, sunt infirmiere.“ Atunci mă măsura rafinat, exprimându-și surprinderea față de o asemenea naivitate. „Unele, da“, recunoștea. „Dar majoritatea sunt *cameriste*.“

Tatăl meu a suferit o serie de comotii care l-au obligat, de-a lungul anilor, să renunțe la ținuta lui dreaptă, era aproximativ la fel de înalt ca mine, și mai întâi să se aplece asupra unui cadru, cu capul ținut în unghiul acela stângaci la care te obligă mersul ghebos, ca apoi să se deplaseze, umil, doar într-un scaun cu rotile. Iar cei de la serviciile sociale, când au venit să evalueze gradul său de invaliditate, au apreciat că are nevoie de o balustradă de la pat până la ușă, pentru care erau

dispuși să plătească. Mama a respins ideea: „Să nu văd o asemenea monstruozitate în casă.“ Apoi a insistat că strică armonia bungaloului; după cum bănuiesc acum, însă, refuzul ei venea să nege, ocolit, realitatea, realitate care o putea aștepta și pe ea. Singurul lucru pe care l-a permis – spre surprinderea mea – a fost o modificare la fotoliul tatei. Era același fotoliu Parker Knoll robust, verde, cu spătar înalt, în care bunicul își citea *Daily Express* și confunda stomacul bunicii cu telefonul. Mai exact, i-au înălțat picioarele cu învelișuri metalice, în așa fel încât tata să se poată așeza și ridica mai ușor.

Lenta lui ruinare fizică era însoțită, în paralel, de erodarea capacității de exprimare: articula prost și uita cuvinte. (Fusese profesor de limba franceză, iar acum *langue* îl trăda.) Parcă văd truda cu care sălta și împingea cadrul din salon până la ușa din față, când ieșea să mă petreacă: un răstimp ce părea nesfârșit, când orice tentativă de conversație suna fals. Mă prefăceam că aș vrea să mai zăbovesc, cercetând atent vasul de flori de pe bufet, ori te miri ce bibelou, care oricum nu-mi plăcuse niciodată. Într-un târziu, ajungeam toți trei pe covorașul de la ușă. Odată, cuvintele de rămas-bun ale tatei au fost: „Iar data viitoare, adu pe... adu pe...“ Apoi s-a blocat. N-am știut dacă să aștept sau, prefăcându-mă că am înțeles, să dau din cap în semn de încuviințare. Dar mama a intervenit ferm: „Pe cine să aducă?“ – de parcă hiatul mental al tatălui meu ar fi putut fi corectat printr-o întrebare bine pusă. „Adu pe... adu pe...“ Expresia lui trăda cât de furios și de frustrat putea fi din cauza defecțiunii de care suferea creierul său. „Să aducă *pe cine*?“ a repetat mama. Dar răspunsul devenise într-atât de evident și inutil, încât îmi venea să o iau la goană, să sar în mașină și să pornesc în viteză. Însă tata a găsit o cale să-și ocolească afazia. „Adu pe... soția lui Julian.“ Ah,

ce ușurare. Dar nu cu totul. Mama a intervenit, pe ton nu tocmai compătimitor, din câte părea: „Aha, pe P., vrei să spui“ – transformându-l astfel pe tata, fost director de școală, într-un elev incapabil să treacă testul.

Rămânea în ușă, aplecat peste cadrul între mânerile căruia fusese fixat un coș metalic, trist și gol, ținându-și capul înclinat, ca și cum ar fi vrut să prevină acțiunea gravitației asupra maxilarului inferior. Ne luam rămas-bun și o porneam spre mașină, vreo douăzeci de pași mai încolo, când, inevitabil, mama își „aducea aminte“ ceva și venea pe arcul de asfalt tropăind (graba ei subliniind și mai tare imobilitatea tatei) și-mi bătea în portieră. Coboram geamul fără entuziasm, bănuind ce avea să-mi spună. „Ce părere ai? E mai rău, nu?“ Priveam dincolo de mama, spre tata, care știa că vorbim despre el, și știa că eu știu că el știe. „Nu“, răspundeam de obicei, din loialitate față de tata, deoarece singura variantă ar fi fost să urlu: „A avut o nenorocită de comoție cerebrală, mamă, la ce te-ai aștepta – să bată mingea?“ Dar ea considera diplomația mea o dovadă de nepăsare și, în vreme ce porneam încet, se ținea de geamul mașinii și nu contenea să-mi dea exemple de înrăutățire a stării lui de sănătate, pe care eu le trecusem cu vederea.

Nu vreau să spun că se purta nedrept, dar modul în care se raporta la starea tatei sublinia doar propriile ei suferințe și eforturi, sugerând, în același timp, că el era mai vinovat decât puteau să înțeleagă ceilalți. „Desigur, când cade, intră în panică“, se plângea ea. „Ei bine, eu nu pot să-l ridic, trebuie să aduc pe cineva din sat ca să mă ajute. Dar el intră în panică, fiindcă nu se poate ridica.“ O notă proastă. Apoi a urmat povestea cu mecanismul de pedalat, de care făcuse rost fizioterapeutul spitalului. Tata trebuia să stea în fotoliul său Parker Knoll și să dea din picioare la rămășița aceea de

bicicletă, mică și sclipitoare. Nu știu dacă lui i s-a părut absurd să se apuce să pedaleze din fotoliu sau a hotărât pur și simplu că oricum nu mai avea nici o importanță. „E așa de încăpățânat“, se plângea mama.

Bineînțeles, când a venit rândul ei, a fost la fel de încăpățânată. Cea dintâi comoție a imobilizat-o într-o măsură mult mai mare decât a fost imobilizat tata de cea dintâi comoție a lui: partea dreaptă a rămas paralizată aproape în întregime, iar vorbirea i-a fost mult mai afectată. Atingea cel mai mare grad de coerență doar când o cuprindea furia pe realitate. Își aducea brațul sănătos peste piept și și-l ridica pe cel paralizat. „Inutil să mai spun“, începea ea, lăsându-te să crezi, o clipă, că rămăsese cea dinainte, „obiectul acesta este *complet inutil*.“ Obiectul acesta o lăsase cu buza umflată, exact ca tata. Și apoi, exact ca tata, l-a tratat pe fizioterapeut cu scepticism. „Trag și împing de mine“, se văita ea. Când îi spuneam că trag și împing de ea ca să o ajute să se facă bine, îmi replica acid: „Da, domnule.“ Dar și-a păstrat admirabil fermitatea și, în cele din urmă, a hotărât să respingă susținerea zadarnică a moralului, așa cum o numea ea. „Te îndeamnă să faci ceva, apoi spun: «Foarte bine. O mare prostie, îmi dau și singură seama că *nu e* foarte bine.» Prin urmare, a încetat să mai coopereze. Pentru ca să rămână ea însăși, a sfidat optimismul profesional și a refuzat ideea unei ipotetice însănătoșiri.

Odată, nepoata C. s-a dus în vizită la ea. Apoi eu am sunat-o să întreb cum a fost și cum se simțea mama. „Smintită de-a binelea când am ajuns, dar când am început să discutăm despre make-up, cum nu se poate mai normală.“ Bănuind că în judecata nepoatei mele se strecurase cruzimea tinereții, am întrebat – poate ușor bățos – ce formă anume luase „sminteala“. „O, era foarte supărată pe tine. Zicea

că ai lăsat-o cu ochii în soare trei zile la rând, să te aștepte zadarnic, pe terenul de tenis.“ Mda, sminteală.

Nici nepoata mea nu a scăpat netaxată. Odată, mama ne-a supus, misterios, pe amândoi, tăcerii ei furioase, evitând cu încăpățănare să se uite la noi, vreme de douăzeci de minute. Într-un târziu, s-a întors spre C. și i-a zis: „Ești o adevărată *maimuță*, atât și nimic mai mult. Dar înțelegi de ce a trebuit să-ți trag un perdaf, nu?“ Poate că recurgea la asemenea forme fanteziste de învinuire ca să-și ofere iluzia controlului asupra propriei sale vieți. Și îl includea și pe fratele meu, pe care nu îl scuza, nici nu îl proteja faptul că se afla în Franța. La vreo două săptămâni după primul atac, când aproape nu se putea face înțeleasă, discutam – sau, mai precis, eu îi relatau – despre cum am să mă ocup eu de diverse lucruri cât ea va mai rămâne în spital. I-am trecut în revistă pe toți cei cu care mă puteam sfătui, adăugând că, la nevoie, puteam oricând să mă bizui pe „mintea ascuțită“ a fratelui meu. Din cuvinte trudite, mereu întrerupte, mama noastră a reușit să alcătuiască următoarea propoziție, fără cusur: „Mintea lui ascuțită nu se gândește niciodată decât la muncă.“

În ciuda lunilor de înverșunată lipsă de colaborare în spital, și-a recuperat în parte vorbirea, în schimb mișcarea deloc. Cum nu era genul care să se amăgească pe sine, a anunțat că nu se poate întoarce să trăiască la ea în bungalou. Sally, asistenta-șefă, a venit să evalueze posibilitatea acceptării ei într-un cămin particular, unde C. și cu mine speram să fie primită. Mama pretindea că studiasse locul respectiv, acordându-i „categoria întâi“, deși eu bănuiam că „vizita“ era o simplă fabulație, pornită de la lectura unei broșuri. Apoi i-a comunicat lui Sally că se hotărâse să ia masa singură, la ea în cameră: nu putea să mănânce

alături de ceilalți rezidenți, atât timp cât nu-și folosea brațul drept. „Vai, ce prostie“, i-a spus asistenta. „Nu are nici o importanță.“ Dar mama i-a răspuns de sus: „Dacă spun eu că are importanță, *are importanță*.“ „Nu cumva ați fost profesoară?“ a întrebat-o Sally, cu precauție.

Când eram tânăr, zborul cu avionul mă îngrozea. Alegeam să citesc o carte care să dea bine lângă propriul meu cadavru. Mi-aduc aminte cum am luat *Bouvard et Pécuchet* într-un zbor de la Paris la Londra, amăgindu-mă că, după prăbușirea inevitabilă a) va exista un cadavru identificabil, alături de care să fie găsită; b) Flaubert în ediție franțuzească de buzunar va supraviețui impactului și flăcărilor; c) și când o vor găsi, va fi încă strâns ținută de mâna mea rămasă, în chip miraculos, intactă (chiar dacă retezată, poate), cu arătătorul încremenit pe un pasaj admirat în mod special, fapt care se va bucura de aprecierea posterității. O poveste cât se poate de convenabilă – deși în timpul zborului eram, desigur, mult prea speriat ca să mă mai și concentrez asupra unui roman ale cărui adevăruri ironice rămân, în orice caz, ascunse cititorilor mai tineri.

Am scăpat în mare măsură de temerile mele pe aeroportul din Atena. Aveam în jur de douăzeci și cinci de ani și ajunsesem la timp, în vederea zborului meu spre casă – chiar foarte la timp (atât eram de dornic să plec), încât nu aveam de așteptat câteva ore, ci mai mult de o zi. Biletul nu mai putea fi schimbat; nu mai aveam bani să mă întorc în oraș la hotel, prin urmare mi-am instalat tabăra pe aeroport. Nici atunci nu uitasem să aleg cartea care să mă însoțească la prăbușire: un volum al *Cvartetului din Alexandria* de Durrell. Ca să omor

vremea, m-am urcat pe terasa de pe acoperișul terminalului. De acolo, am urmărit cum avioanele decolau și aterizau, unul după altul. Unele aparțineau probabil acelor linii aeriene pline de risc, cu piloți bețivi; dar nici unul nu a căzut. Iar demonstrația, vizuală mai mult decât statistică, a siguranței zborurilor a reușit să mă convingă.

Puteam încerca iarăși aceeași stratagemă? Dacă priveam moartea în față cât mai des și cât mai de aproape – dacă îmi luam serviciu la pompele funebre sau la morgă – ar fi fost posibil să mă descotorosesc de teamă, grație garanției date de familiarizarea cu fenomenul? Nu-i exclus. Dar aici apare o eroare, pe care fratele meu, ca filozof, ar detecta-o imediat. (Deși el ar elimina, cred, adăugirea descriptivă. Când i-am arătat primele pagini ale acestei cărți, a respins presupunerea mea că nu ar avea încredere în amintiri *ca filozof*. „Oare gândesc toate astea *ca filozof*? Este ca și cum, *ca filozof*, nu aș considera demn de încredere nici un comerciant de mașini la mâna a doua.“ Probabil, dar numai și dezmințirea lui sună a dezmințire filozofică.) Și iată eroarea: pe aeroportul din Atena, eu urmăream cum mii și mii de pasageri *nu* mor. Pe când, la pompe funebre sau morgă, mi-ar fi confirmate cele mai sumbre bănuieli: că rata mortalității la rasa umană este de sută la sută, fără rabat.

Apoi, mai există o eroare în scenariul de moarte „optimă“ abia descris. Să admitem că doctorul îți spune că vei mai trăi suficient timp și vei fi suficient de lucid ca să-ți închei cea din urmă carte. Cine nu ar prelungi scrierea operei cât mai mult cu putință? Șeherezada nu a rămas în pană de povești. „Picătura de morfină?“ „Vai, nu, mai am

câteva capitole. Adevărul este că despre moarte se pot spune cu mult mai multe lucruri decât mi-am imaginat...” Și, astfel, voința ta egoistă de supraviețuire acționează spre detrimentul structural al cărții.

Acum câțiva ani, John Diamond, jurnalist britanic, a primit diagnosticul de cancer și, în starea în care se afla, a început să scrie o rubrică săptămânală. Așa cum se cuvine, a păstrat același ton dezinvolt care caracteriza toate articolele sale; așa cum se cuvine, și-a recunoscut lașitatea și spaima, la care se adăugau curiozitatea și, uneori, curajul. Relatarea sa avea un aer absolut autentic: iată ce presupunea viața, odată ce ți s-a diagnosticat cancerul, nu te transformi într-un om diferit, și nici nu încetezi să te mai cerți cu soția. La fel ca mulți cititori de-ai săi, și eu îl îndemnam pe tăcute să continue, săptămână de săptămână. Dar, după un an și mai mult... ei bine, s-a adunat, inevitabil, o anume expectativă narativă. Ca să vezi, vindecare miraculoasă! Ca să vezi, v-am tras pe sfoară! Nu, nici unul dintre aceste deznodăminte n-ar fi funcționat. Diamond trebuia să moară; ceea ce a și făcut, la timp și corect (în termeni narativi). Deși – cum să spun? – un critic literar rigid ar fi putut obiecta că povestirii i-a lipsit densitatea, spre sfârșit.

S-ar putea să fiu mort când veți citi propoziția asta. În acest caz, nici o nemulțumire la adresa cărții nu va primi vreun răspuns. Pe de altă parte, deși acum suntem amândoi vii (tu, prin definiție), s-ar putea să mori înaintea mea. Te gândești la asta? Îmi pare rău că trebuie să pun subiectul pe tapet, dar nimic nu este exclus în viitorul apropiat. În acest caz, sincere condoleanțe celor care ți-au fost dragi și apropiați. Și, așa cum spuneau – sau, de fapt, nu spuneau niciodată, doar se gândeau din când în când – comesenii de vineri, din restaurantul

maghiar: ori merg eu la înmormântarea ta, ori vii tu la a mea. Așa a fost mereu, nici o problemă; dar ferocele și neclintitul ori/ori capătă o definiție mult mai fermă, cu fiecare an care trece. În ceea ce ne privește pe noi doi – în varianta că nu voi fi murit la vremea când vei citi – tu ai mai multe șanse să mă vezi ieșind din scenă, decât invers, dacă ținem seama de statisticile firmelor de asigurări. Și mai există și cealaltă variantă – mai exact că aș putea muri chiar pe la jumătatea cărții. Ceea ce ar fi neconvenabil pentru amândoi – asta dacă nu erai pe cale să renunți oricum, chiar în momentul în care narațiunea se curmă. Sau aș putea muri chiar în mijlocul unei propoziții. Sau chiar în mijlocul unui *cuv...*

Glumeam. Dar nu cu totul. Mi-am scris cărțile, cu excepția celei dintâi, gândindu-mă că, la un moment dat, s-ar putea să mor înainte de final. Face parte din superstiția, din folclorul, din mania acestei meserii – frământarea fetișistă. Creioanele potrivite, markerele, pixurile, carnetele de însemnări, hârtia, mașina de scris: lucruri utile și în perfectă armonie cu starea de spirit adecvată. O stare ce se creează lăsând deoparte tot ceea ce ar putea influența negativ, îngustând focalizarea până nu mai rămâne decât ce este cu adevărat important: eu, tu, lumea și cartea – și cum să o faci cât mai bună cu putință. Faptul că îmi amintesc că sunt muritor (sau, mai realist, moartea care-mi amintește că există), iată un imbold util și recomandabil.

La fel și cu sfaturile înaintașilor. Învățăături, epigrame, aforisme prinse în ace, ad litteram ori doar metaforic. William Styron și Philip Roth, amândoi au fost influențați de un memento adresat de Flaubert sieși: „Fii ordonat și banal în viață, ca un burghez, ca să poți fi violent și original în operă.” Dar poate că simți nevoia să nu te lași

influențat de gândul la riposta viitorului? Atunci Sibelius ar fi de ajutor – „Nu uita că nici un oraș din Europa nu găzduiește statuia vreunui critic“ – deși cugetarea mea preferată îi aparține lui Ford Madox Ford: „E ușor să spui că un elefant, oricât ar fi el de bun, nu face doi bani ca porc mistreț; în acest punct ajunge mai toată critica.“ Mulți scriitori ar avea de câștigat de pe urma cugetării lui Jules Renard: „Cineva ar putea spune despre aproape toate lucrările literare că sunt prea lungi.“ Și, în fine, ar trebui să se aștepte că vor fi greșit înțeleși. Despre asta, Sibelius, iarăși, cu îndemnul său aforistic și ironic: „Să fiu corect neînțeleș.“

Când am început să scriu, mi-am stabilit regula – ca parte a limpezirii și a concentrării, a primenirii și tasării psihologice – să scriu ca și cum părinții mei ar fi fost morți. Nu că aș fi urmărit în mod special să mă folosesc sau să abuzez de ei, ci, mai degrabă, nu doream să mă surprind gândindu-mă ce anume i-ar ofensa ori le-ar face plăcere. (Și, nu mă opream doar la ei, prin ei mă gândeam la prieteni, colegi, persoane iubite, ca să nu mai vorbim de protectorii porcilor mistreți.) Straniu este că, deși părinții mei sunt morți de ani și ani, acum, mai mult ca oricând, trebuie să țin seama de asta.

Să mori în mijlocul unui *cuv* ori la a treia cincime a unei *ope*. Prietenul meu, romancierul Brian Moore, avea aceleași temeri, și un motiv în plus: „O să apară un nemernic oarecare și o să-l încheie în locul tău.“ Iată dilema romancierului. Preferi să mori în mijlocul unei cărți, ca să fie încheiată de un nemernic oarecare, sau să lași în urmă o operă neterminată, de care să nu fie câtuși de puțin interesat să o încheie nici un nemernic oarecare? Moore a murit în timp ce scria un roman despre Rimbaud. Ironia sorții: Rimbaud a fost un adevărat exemplu de scriitor care și-a luat toate măsurile de

siguranță că nu va pieri la mijlocul unei strofe, la două treimi dintr-un *mo* , abandonând literatura cu mult înaintea morții.

Mama, singurul copil la părinți, ajunsă mai târziu singura femeie într-o familie în care bărbații aveau prea puțin instinct de dominare, a dezvoltat un solipsism care nu a pălit câtuși de puțin odată cu vârsta. Ca văduvă, s-a transformat și mai mult într-o practicantă a monologului, ca în zilele în care abia dacă mai puteai smulge un biet răspuns amabil, drăgăstos și uneori ironic dinspre fotoliul Parker Knoll. Și, inevitabil, a devenit tot mai insistentă. Stăteam cu ea, într-o după-miază, pe jumătate absent, când m-a surprins cu o nouă idee. Reflectase, mi-a spus, asupra diverselor forme de decrepitudine la care se putea aștepta, și la ce anume ar fi fost de preferat: surzenia sau orbirea. O clipă, naiv, mi-am imaginat că-mi cere părerea, dar ea nu avea nevoie de nici o părere: surzenia, mi-a mărturisit, ar fi preferința ei. O exprimare a solidarității cu tatăl și cei doi fii? Câtuși de puțin. Și a urmat argumentul: „Dacă orbesc, cum îmi mai fac unghiile?”

Moartea și avangarda ei generează un întreg șir de asemenea dileme. Pentru început, ai prefera să știi că ți se apropie sfârșitul, ori nu? Ai prefera să fii pe deplin conștient, ori nu? La treizeci și opt de ani, Jules Renard nota: „Te rog, Doamne, nu mă lăsa să mor prea repede! Nu o să mă deranjeze să văd cum mor.” Cuvinte scrise pe 24 ianuarie 1902, exact după doi ani de când călătorise de la Paris la Chitry, la înmormântarea fratelui său Maurice – care, în câteva minute mute, se metamorfozase dintr-un funcționar de lucrări publice îngrijorat de sistemul de încălzire centrală într-un trup

neînsuflețit, cu capul prăbușit pe cartea de telefoane a Parisului. Un secol mai târziu, i s-a cerut lui Roy Porter, istoric al medicinei, să facă reflecții asupra morții: „Știți, consider că ar fi interesant să fii lucid, când mori, deoarece parcurgi cu siguranță cele mai extraordinare transformări. Să te gândești, acum mor... Cred că vreau să fiu pe deplin conștient. Altfel, știți, nici nu știți ce pierdeți.“ Curiozitatea legată de ultimele momente se înscrie într-o tradiție de prestigiu. În 1777, fiziologul elvețian Albrecht von Haller a fost vegheat pe patul de moarte de un confrate medic. Haller își controla singur pulsul, din ce în ce mai slab, și s-a stins în armonie cu ultimele sale cuvinte: „Prietene, artera nu mai bate.“ În urmă cu un an, Voltaire se agățase de propriul său puls până în clipa în care a clătinat ușor din cap și apoi a murit. O moarte admirabilă – fără nici un preot în preajmă – demn de catalogul lui Montaigne. Dar nu toată lumea a fost impresionată. Mozart, aflat la Paris, îi scria tatălui său: „Probabil ai auzit că necredinciosul potlogar Voltaire a murit ca un câine, ca un animal – iată răsplata cuvenită!“ Ca un câine, adevărat.

Preferi să-ți fie teamă de moarte, sau să nu-ți fie? Pare o întrebare ușoară, de astă dată. Dar ce zici de asta: ce-ar fi dacă nu ai da morții nici o atenție, dacă ți-ai trăi viața ca și cum mâine nu ar exista (apropo, nici nu există), te-ai bucura, ți-ai face munca, ți-ai iubi familia și apoi, când vei fi, în cele din urmă, silit să recunoști că ești muritor, descoperi că această nouă conștiință a punctului de la capătul propoziției înseamnă că toată povestea dinainte nu are nici un sens? Că, dacă ai fi înțeleș cu totul, de la bun început, că vei muri, și ce înseamnă asta, ai fi trăit după cu totul altfel de principii?

Și apoi, mai există un mod de a gândi, invers, care probabil mă caracterizează: ce-ar fi dacă ai trăi până la șaizeci sau șaptezeci de ani permanent conștient de groapa care se cascadează tot mai mult, cu cât moartea se apropie tot mai mult, și chiar atunci să pricepi că, în definitiv, nu este *nimic de temut*? Ce-ar fi dacă ai începe să te simți, mulțumit, părtaș la marele ciclu al naturii (vă rog, preluați atomii mei de carbon)? Ce-ar fi dacă acele metafore edulcorante ar deveni brusc, sau chiar și treptat, convingătoare? Poetul anglo-saxon compara viața omului cu o pasăre care apare din întuneric într-o sală de bal încălzită în lumină, pentru ca apoi să dispară în zbor, în beznă din cealaltă parte: o figură de stil ce ar putea potoli frisonul că ești om, și ești muritor. Și așa spune că funcționează, în ceea ce mă privește. Suficient de grațioasă, dar pedantul din mine mă îndeamnă mereu să atrag atenția că orice pasăre cu judecata sănătoasă, care ar nimeri într-o sală de bal confortabilă, s-ar opri drept pe grindă și ar rămâne acolo cât mai mult cu putință, în loc să se întoarcă în beznă. Da fapt, pasărea – înainte și după trecerea ei prin sala de bal – cel puțin zboară, ceea ce despre noi nici nu se poate și nici nu se va putea spune.

Când am avut pentru prima oară conștiința morții, a fost simplu: ești viu, după aceea ești mort și îțiiei rămas-bun de la Divinitate: la revedere. Dar cine poate spune în ce fel ne va afecta vârsta? Când eram tânăr jurnalist, l-am intervievat pe romancierul William Gerhardie. Avea peste optzeci de ani, era fragil și nu se mai dezlipea de pat; îl pândeau moartea. La un moment dat, a luat de pe noptieră o antologie consacrată nemuririi și mi-a arătat o relatare subliniată din greu, despre o experiență extracorporală. Mi-a explicat că era un caz identic cu cel prin care trecuse și el, ca soldat, în Primul Război Mondial. „Cred în înviere“, a spus, simplu. „Cred în nemurire. Tu crezi în

nemurire?“ Am păstrat o tăcere stânjenită (uitând de propria mea experiență extracorporală, ca elev). „Nu, foarte bine, nici eu nu credeam, la vârsta ta“, a continuat el, înțelegător. „Dar acum cred.“

Deci poate am să mă răzgândesc (deși nu-mi vine să cred). Mai degrabă se vor estompa opțiunile din viitor. Viața față în față cu Moartea se transformă, după cum spunea Montaigne, în Bătrânețea față în față cu Moartea. Nici tu, nici eu nu ne vom agăța de câteva minute în plus în sala de bal confortabilă din castelul unui baron, în miros de pui fript și larmă veselă de flaut cu tobă, nici de câteva zile și ore de viață adevărată în plus, ci de câteva zile și ore în plus doar de respirație, în decrepitudine, cu mintea dusă, cu mușchii topiți și vezica spartă. „Ce te face să crezi că ceea ce tu numești viață e cu adevărat viață?“ așa cum i-a spus nemilosul Cezar fostului său legionar. Dar – și cu atât mai rău – imaginează-ți trupul decăzut acum și mai temător de uitare ca în vremea când era sănătos și în putere, departe de contemplarea uitării, mișcându-se și gândind, făcându-se util și ținându-le companie prietenilor. Un trup cu sertarele minții închizându-i-se rând pe rând: luciditate pierdută, vorbire pierdută, prieteni pierduți în uitare, memorie pierdută, înlocuite toate de lumea fantezistă a adevăratelor maimuțe și a partenerilor de tenis nedemni de încredere. Și tot ce mai rămâne – ultima piesă din mașinăria care mai funcționează forțat – este sertarul plin cu frica de moarte. Da, segmentul acela de activitate cerebrală va merge în ritm forțat, cu trâmbe de panică, împingând spaima rece în întreg sistemul. Și ți se dă morfină, contra durerii – apoi ceva mai multă, de fapt, apoi necesarul exces – dar nimic nu poate opri ciorchinele acela de neuroni sumbri care te îngrozesc de îngheață căcatul în tine (sau dimpotrivă) până în clipa cea de pe urmă. Atunci o să regreti, împreună cu Renard, că ai gândit

vreodată: „Te rog, Doamne, nu mă lăsa să mor prea repede!“

Scriitorul și regizorul Jonathan Miller a studiat inițial medicina. Cu toate că făcuse disecții pe cadavre rigide și pipăise forme docile ca din ceară, abia părăsite de suflarea vieții, avea peste patruzeci de ani când, după cum spune: „Am început să mă gândesc, mda, stai puțin... e un lucru pe care am să-l fac, la un moment dat.“ Intervievat zece ani mai târziu, s-a declarat încă neîngrijorat de consecințele pe termen lung. „Teama de a nu mai exista, pur și simplu... nu, nu mă apasă deloc.“ Dar a recunoscut, în schimb, frica de patul de moarte și de tot ceea ce o însoțește: agonie, delir, halucinații și lamentările familiei, care se pregătește de despărțire. O suită cât se poate de impresionantă, după părerea mea, însă nu ca alternativă, ci doar ca simplă completare la teama adevărată și coaptă, de „a nu mai exista, pur și simplu“.

Miller îl urmează pe Freud când susține că „nu poate concepe, nu poate găsi sens ideii de anihilare totală“. Și astfel, s-ar părea, capacitatea sa de a se teme se transferă întâi asupra procesului și umilințelor morții, și apoi asupra potențialelor stări de semi-ființă sau aproape-ființă care ar putea surveni în preajma morții sau după moarte. Se teme de „conștiința reziduală neînăbușită cu totul“ și își concepe o experiență extracorporală în care își urmărește propria înmormântare: „Sau, de fapt, nu o urmăresc, ci sunt imobilizat în interiorul coșciugului.“ Pot să-mi închipui acest nou tertip prins în vechea teamă a îngropării de viu, dar nu mi se pare deosebit de macabru. Dacă ar exista o conștiință reziduală, care-și urmărește propria înmormântare și freamătă prin coșciug, de ce s-ar teme ea neapărat de claustrare?

Cei mai mulți am gândit, sau am spus, despre moarte: „Ei, bine, vom afla“ – recunoscând, în același timp, că suntem practic convinși că nu vom „afla“ niciodată refuzul la care ne așteptăm. O conștiință care zăbovește dincolo de moarte ne-ar putea da, însă, răspunsul. Ar putea exista și o cale blândă de a spune Nu. Ar putea urmări, plutind înalt, îngropăciunea sau incinerarea, petrecându-ne trupul cicălitor și viața ce a sălășluit în el (în ideea în care ar mai fi cât de cât atașat eului, sau poate că l-ar mai reprezenta) permițându-„ne“ să simțim că totul se petrece cum se cuvine. Ar putea crea o senzație de calm, o așezare întru odihnă, o consolare, un dulce noapte-bună, un ultim păhărel ontologic.

Am o prietenă suedeză, K., care odată, în modul cel mai blând și prevenitor, i-a șoptit unui amic comun, care murea de prea mult timp de cancer: „A venit vremea să renunți.“ De atunci, o tot tachinez asigurând-o că voi ști precis când îmi va fi rău cu adevărat, pentru că îi voi auzi vocea rostind, cu vagi inflexiuni, sfatul acela de atâtea ori evocat. Iar conștiința reziduală de care se teme Miller poate că se va dovedi utilă și amabilă, o încheiere de conturi pronunțată cu ușor accent suedez.

Pasărea medievală, venită din întuneric, traversează în zbor sala de bal scăldată în lumină și apoi dispare în întuneric. Unul dintre argumentele acelea vai-cât-de-logice împotriva fricii de moarte sună astfel: dacă nu ne-am temut de eternitatea dinaintea scurtului nostru răstimp de viață iluminată, și nici nu am urât-o, de ce am avea un sentiment diferit față de următorul răstimp de beznă? Bineînțeles, *pentru că* în cea dintâi epocă

întunecată, universul – sau cel puțin o parte foarte, foarte nesemnificativă a sa – se pregătea pentru o creație de hotărât interes, împletindu-și cât mai convenabil genele, trecând printr-o succesiune de strămoși asemănători maimuțelor, ce mânuiau, bombănind, unelte, până la un moment dat când s-au concentrat și au scuipat cele trei generații de profesori de școală, pentru ca apoi să apar... eu. Prin urmare, întunericul a avut un scop oarecare – cel puțin din punctul meu de vedere solipsist; în vreme ce nu se poate spune nimic în favoarea celei de-a doua epoci întunecate.

Și ar putea fi mai rău, presupun. Aproape întotdeauna e mai rău – ceea ce constituie o palidă consolare. Ne-am putea teme și de abisul prenatal, și de abisul post-mortem. Straniu, dar nu imposibil. Nabokov, în autobiografia sa, descrie un „cronofob“ care dezvoltă atacuri de panică dacă se uită la filme făcute de amatori cu câteva luni înainte de nașterea lui: casa în care avea să locuiască, viitoarea lui mamă aplecându-se peste

fereastră, un căruț gol, în așteptarea celui ce avea să-l folosească. Cei mai mulți dintre noi nu am avea nici o problemă, ba chiar ne-am amuza; dar cronofobul vede numai o lume fără el, un spațiu vast de absență personală. Și nu se consolează nici cu gândul că absența cu pricina tocmai se mobiliza cuceritor întru producerea prezenței sale viitoare. Nabokov nu spune însă dacă fobia a redus nivelul lui de anxietate post-mortem, sau dacă nu cumva a dublat-o.

O versiune mai sofisticată a disputei din jurul pășării din sala de bal vine de la Richard Dawkins. Într-adevăr, vom muri cu toții, moartea e absolută, iar Dumnezeu rămâne o iluzie, dar chiar și așa, norocoșii suntem noi. Majoritatea „oamenilor“ – majoritatea zdrobitoare a potențialilor oameni –

nici nu se nasc, și sunt mai mulți decât toate firele de nisip din toate deșerturile Arabiei. „Potențialul segment uman, așa cum este oferit de ADN-ul nostru, întrece detașat realul segment uman existent. Și, în ciuda șanselor năucitor de scăzute, iată că și tu, și eu, în toată banalitatea noastră, deși nu ne evidențiem prin nimic special, ne aflăm totuși aici.“ Dar de ce mi se pare o consolare atât de subțire? Sau nu, mai rău, nici gând de consolare! Privește lucrarea de evoluție, toate evenimentele fortuite petrecute nedocumentat în cosmos, șirul de decizii și șirul generațiilor care au practicat grija familială, apoi sumedenia de lucruri care s-au soldat cu producerea mea și a unicității mele. Și a banalității mele, și a banalității tale, și a banalității lui Richard Dawkins, cu toate astea o banalitate unică, o banalitate care s-a impus, amețitor, deși părea lipsită de orice șansă. Și astfel devine tot mai greu, și nu mai ușor cum te-ai aștepta, să ridici din umeri și să declari, filozofic: În regulă, se putea oricum la fel de bine să nu apar aici, deci ce-ar fi să mă bucur de micuța fereastră de oportunitate, neacordată altora. Dar este foarte dificil, nefiind biolog, să consideri „segment potențial uman“ trilioanele de „alții“ nenăscuți, simple ipoteze genetice. Nu-mi vine greu să-mi imaginez un copil născut mort, sau avortat, ca pe o componentă potențială, dar nu și toate acele combinații, desigur tot potențiale, care nu s-au întâmplat niciodată. Simpatia mea omenească nu poate merge mai departe, mi-e teamă... nisipurile Arabiei mă înghit.

Prin urmare, nu pot să fiu filozofic. Sunt filozofii filozofici? Să fi fost laconicii cu adevărat laconici, spartanii cu adevărat spartani? Numai prin comparație, cred. În afară de fratele meu, singurul filozof pe care îl cunosc bine este prietenul G. cel obsedat de moarte, care, la vârsta de patru ani, avea față de mine un avans de zece ani în ceea ce

privește conștiința morții. Și am purtat amândoi o lungă discuție despre libertatea de voință. Ca oricare altul, am presupus mereu – ca un amator ce sunt în propria mea viață – că aș dispune de liber-arbitru, și m-am purtat mereu, atât cât m-am priceput, ca și cum așa ar fi fost. Însă G. mi-a explicat, de pe poziția lui de profesionist, ce iluzii reușisem să-mi construiesc. Mi-a atras atenția că, deși ne putem imagina că suntem atât de liberi în acțiunile noastre pe cât ne dorim, nu putem determina ce anume ne dorim (și dacă hotărâm deliberat să „dorim să ne dorim“ ceva, apare fireasca problemă a regresiei spre o „dorință“ primordială). Într-un anume moment, dorințele nu mai sunt decât un simplu dat, venit din moștenire și din educație. Prin urmare, ideea că am avea o reală și absolută responsabilitate pentru faptele noastre nu poate fi susținută; discutăm cel mult despre o responsabilitate temporară, de suprafață – dar și ea se va dovedi greșită, în timp. G. ar fi putut foarte bine să-mi citeze concluzia lui Einstein, potrivit căruia: „O Ființă înzestrată cu pătrundere fină și inteligență perfectă, urmărind omul și lucrările sale, ar zâmbi la gândul că face totul potrivit propriei sale voințe libere.“

Într-un târziu, am recunoscut că am pierdut duelul, deși am continuat să mă comport exact în aceeași manieră (ceea ce, dacă stau să mă gândesc, poate fi un argument util în susținerea teoriei lui G.). Dar G. m-a consolât, asigurându-mă că, deși, după părerea lui filozofică, nu putem dispune de liber-arbitru, cunoașterea faptului nu are nici cea mai mărunță consecință practică asupra felului în care ne purtăm, și nici măcar asupra felului în care ar trebui să ne purtăm. Prin urmare am continuat să mă bizui pe această construcție mentală amăgitoare ca să merg mai departe pe calea fatală spre locul acela unde nu va mai funcționa vreodată voința mea, fie ea liberă ori încătușată.

Avem Ceea-Ce-Știm (sau credem că știm) Că-Este- Așa, avem Ceea-Ce-Credem-Că-Este-Așa (pentru că așa

ne asigură alții, în care ne încredem) și mai avem Cum-Ne-Purtăm. Morala creștină guvernează și acum Marea Britanie, fără constrângeri, deși numărul enoriașilor scade, iar clădirile de cult se transformă inexorabil în monumente istorice – declanșând într-unii „setea de seriozitate“ – și în apartamente de mansardă. Iar curentul nu mă ocolește nici pe mine: simțul meu etic se află sub influența învățaturii creștine (sau, mai exact, a comportamentului tribal precreștin transpus sub forma unui cod, de religie); și Dumnezeu în care nu cred, dar căruia îi simt lipsa, este, firesc, Dumnezeu creștin al Europei Occidentale și al Americii nefundamentaliste. Nu îi simt lipsa lui Allah ori Buddha, cu atât mai puțin lipsa lui Odin ori Zeus. Simt mai degrabă lipsa lui Dumnezeu cel din Noul Testament, decât a celui din Vechiul Testament. Simt lipsa lui Dumnezeu cel care a inspirat pictura italiană și vitraliile franțuzești, muzica germană și casele parohiale englezești și acele mormane de pietre de pe promontoriile celtice, odinioară faruri simbolice în bezna furtunii. Am mai înțeles că Dumnezeu cel căruia îi simt lipsa, cel care inspiră operele de artă, li se va părea unora o plăsmuire la fel de comodă și nerelevantă ca mult revendicată „idee proprie de Dumnezeu“, pe care altădată o luam în derâdere. Mai departe, dacă ar exista un Dumnezeu, ar considera triviale și trufașe celebrările ostentative ale existenței Sale, demne mai curând de indiferență, decât nu chiar de pedeapsa divină. L-ar putea considera prețios pe Fra Angelico. Ar considera catedralele gotice doar niște tentative stridente, dornice să-L impresioneze prin creații care au eșuat în încercarea de a ghici cum ar prefera să fie venerat.

În ceea ce privește onestitatea, generozitatea, integritatea și loialitatea, prietenii mei agnostici și ateii nu se deosebesc cu nimic de prietenii mei declarat religioși. Și nici în ceea ce privește contrarul. Să fie o victorie a lor, mă întreb, sau a noastră? Când suntem tineri, credem că inventăm lumea, așa cum ne inventăm pe noi; mai târziu, descoperim cât de mult ne conține trecutul, atunci și mereu. Am scăpat din ceea ce mie mi se părea obtuzitatea decentă a familiei mele, ca să constat, pe măsură ce îmbătrânesc, asemănarea tot mai frapantă cu tatăl meu dispărut. Poziția în care stau la masă, cum îmi pică falca, începutul de chelie și un anume fel de râs politicos, exact când nu sunt amuzat absolut deloc: toate (și multe altele, fără îndoială, de care nu-mi dau seama) sunt replici genetice și câtuși de puțin forme de expresie a liberului-arbitru. Valabil și pentru fratele meu: vorbește tot mai asemănător stilului în care vorbea tata, în același argou și propoziții neterminate – se surprinde „folosind același ton, ba chiar și târșându-și papucii la fel ca el“. A început să îl și viseze pe tata – după șaiszeci de ani, în care nici unul din părinți nu-i tulburase somnul.

Bunica, în demența ei, o confunda pe mama cu o soră de-a ei, moartă cu cincizeci de ani în urmă. Mama, la rândul ei, era vizitată de toate rudele cunoscute în copilărie, venite să-și exprime îngrijorarea față de ea. Peste timp, familia noastră va veni după fratele meu și după mine (tot ce vă rog este să nu o trimiteți pe mama). Dar oare trecutul să își fi înmuiat vreodată gheara? Trăim, în mare, potrivit dogmelor unei religii în care nu mai credem. Trăim asemenea unor făpturi cu deplină libertate de voință, când filozofii și biologii evoluționiști ne spun că asta e, în mare măsură, o

ficțiune. Trăim ca și cum amintirea ar fi un birou de obiecte pierdute bine organizat și prevăzut cu personal eficient. Trăim ca și cum sufletul – sau spiritul, sau individualitatea, sau personalitatea – ar fi o entitate identificabilă și lesne de localizat, și nu o poveste pe care și-o îndrugă mintea. Trăim ca și cum natura și hrana spirituală ar fi părinți egali, când dovezile sugerează că natura deține atât mâna cu biciul, cât și biciul.

Dar vom afla asta vreodată? Și cât va dura? Unii oameni de știință consideră că nu vom descifra niciodată până la capăt tainele conștiinței, deoarece singurul instrument pentru înțelegerea creierului este creierul însuși. Poate nu vom abandona niciodată iluzia liberului-arbitru, deoarece, ca să ne pierdem încrederea în liberul arbitru, ar fi nevoie de un gest al său, de care nu dispunem. Vom continua să trăim ca și cum am fi arbitri suverani peste fiecare hotărâre pe care o luăm. (Diversele ajustări gramaticale și de sens făcute ultimei propoziții, atât imediat, în timp ce o scriam, cât și mai târziu, după ce m-am gândit bine – cum aș putea „eu“ să cred că nu „eu“ le-am făcut? Cum aș putea eu să cred că toate vorbele și paranteza care urmează după ele, și fiecare nouă modificare și greșelile de literă fortuite și cuvântul următor, fie el întreg, fie abandonat la jumătate, după ce îmi reconsider părerea și îl las sub forma de *cuv*, nu ar fi produsele propriei mele decizii literare coerente, în cadrul unui proces de liber-arbitru? Nu mă pot convinge că lucrurile nu stau așa.)

Poate ție îți va veni mai ușor, iar dacă nu ție, generațiilor născute după ce vei muri tu. Poate eu – și cu tine – le vom părea ca „băieții și fetele de stil vechi, *naturali* perversi“ din poemul lui Larkin. Poate vor considera împăcată cu sine și bizară etica pe jumătate asumată, pe jumătate

prelucrată conform căreia s-ar zice că ne închipuim că trăim, tu și cu mine. La începuturile prăbușirii religiei în Europa, când acționau „necredincioși potlogari” ca Voltaire, au existat temeri firești despre viitoarea sursă a moralității. Într-o lume periculos

de neguvernată, orice sat își putea produce propriul Casanova, Marquis de Sade, Barbă-Albastră. Au fost filozofi care, în vreme ce respingeau creștinismul, spre satisfacția personală și a cercului lor intelectual, considerau că toată cunoașterea trebuie ascunsă țăranului și rânđașului, ca nu cumva să se năruie structura socială și să scape cu totul de sub control chestiunea servitorilor.

Dar Europa a mers mai departe, chiar dacă împiedicat. Iar dilema pare să se pună acum într-o formă și mai acută – care este sensul acțiunilor mele într-un univers pustiu, unde au fost subminate tot mai multe certitudini? De ce m-aș purta frumos? De ce n-aș fi egoist și lacom, dând toată vina pe ADN? – antropologii și biologii evoluționiști sunt în măsură să ofere consolare (desigur, nu și credincioșilor). Indiferent ce ar pretinde religiile, suntem programați – genetic – să operăm ca ființe sociale. Altruismul este util din punct de vedere evoluționist (ah! – iată unde era virtutea – altă iluzie distrusă); prin urmare, indiferent dacă ar veni sau nu un predicator cu promisiunea unui rai și amenințarea unui iad, indivizii care trăiesc în societăți acționează, în linii mari, în același fel. Religia nu-i face pe oameni să se comporte nici mai bine, nici mai rău – ceea ce poate fi o dezamăgire la fel de mare atât pentru ateul aristocratic, cât și pentru credincios.

Când am început să studiez literatura franceză, am fost nedumerit de conceptul de *acte gratuit*. După cum înțelegeam eu atunci, lucrurile stăteau cam așa: ca să ne afirmăm dominația asupra universului, ar trebui să inițiem o acțiune spontană, lipsită de orice motiv sau justificare aparentă și oricum situată în afara eticii convenționale. În exemplul de care îmi aduc aminte, luat din *Pivnițele Vaticanului* de Gide, un „actor gratuit” îmbrâncește un necunoscut afară din tren, în timpul mersului. Un act pur, mă înțelegi (și o pretinsă dovadă a liberului-arbitru, îmi dau seama acum). Dar eu nu puteam pricepe – sau nu puteam pricepe suficient. Mă obseda imaginea nefericitului rămas inert, în mijlocul peisajului francez de provincie. Crima – sau, poate, ceea ce mințile burgheze încă împotmolite în Creștinism preferau să considere crimă – ca mijloc de a demonstra o chestiune filozofică mi se părea o procedură prea... prea teoretică, prea franțuzească, prea respingătoare. Deși prietenul meu G. ar fi spus că actorul gratuit s-ar fi amăgit pe sine, nimic mai mult („dorind să-și dorească” ceva, și atât). Și, presupunând că afirmarea sa ca liber-arbitru a fost o iluzie, la fel a fost și reacția mea.

Oare noi suntem ca pinguinii din Antarctica, sau ei ca noi? În căutarea hranei, noi mergem la supermarket, ei alunecă și se rostogolesc kilometri întregi de gheață, până la marea cea mare. Însă lipsește ceva din programele de protejare a faunei. Pinguinii au ajuns la apă, dar nu intră, ci numai se agită. Au ajuns la hrană, au ajuns la zona primejdioasă. În mare înoată și pești, și foci. Îndelungata călătorie se poate încheia nu cu hrană, ci devenind hrană – iar atunci progeniturile lor din mijlocul comunității vor sfârși înfometate și odată cu ele și propria lor informație genetică. Prin urmare, iată ce fac pinguinii: așteaptă până ce unul dintre ei, mai înfometat ori mai năvalnic, ajunge la

marginea banchizei și se uită în apele în care se ascund comori apetisante, dar și moarte, și atunci, ca o ceată de navetiști pe peronul gării, împing imprudentul în mare. Hei, e doar un test! Asta e „adevărata față“ a adorabililor pinguini atât de lesne de antropomorfizat. Și dacă s-a șocat cineva, ei, cel puțin, se poartă mai rațional – mai util, chiar mai altruist – decât actorul gratuit din specia noastră, când a îmbrâncit omul din tren.

Pinguinul nu suferă de nici o dilemă. Se scufundă sau moare – uneori se scufundă și moare. Și propriile noastre dileme se dovedesc uneori la fel de ipotetice: moduri de a simplifica inimaginabilul, pretenția de a controla incontrolabilul. Mama se gândea cu toată seriozitatea ce ar trebui să prefere: surzenia sau orbirea. Opțiunea pentru o anumită infirmitate, exprimată din timp, devenea, în mod superstițios, capabilă să împiedice instalarea celeilalte. Numai că, lucru dovedit, problema unei „alegeri“ nu s-a pus niciodată. Paralizia nu i-a afectat nici auzul, nici vederea – dar nici nu și-a mai făcut niciodată unghiile, cât a mai trăit.

Fratele meu speră să moară ca bunicul: doborât de o comoție cerebrală, în timp ce muncește în grădină. (Era prea devreme pentru săditul verzei, cum propunea Montaigne, doar se chinuia să-și pornească motocultivatorul recalcitrant.) Se gândește cu teamă la celelalte exemple din familie: senilitatea îndelungată a bunicii, claustrarea nesfârșită și umilința prin care a trecut tata, amăgirile pe jumătate conștiente ale mamei. Dar există atâtea alte posibilități din care se poate alege – sau care ne aleg ele pe noi, atâtea uși diferite, deși pe toate stă scris ieșire. În acest sens, moartea nu te pune în fața unei dileme, ci doar a unui test cu răspunsuri multiple, copleșitor de democratic prin opțiunile oferite.

Stravinsky spunea: „Gogol a murit în urlete și Diaghilev râzând, dar Ravel a murit treptat. Așa e cel mai rău.“ Avea dreptate. Mulți artiști au murit de moarte violentă, demenți sau înspăimântați, sau poate au murit doar absurd de banal (Webern a fost împușcat de un soldat american când ieșise în pridvor, politicoș, să-și aprindă o țigară de foi), dar puțini au sfârșit-o atât de crud ca Ravel. Și, mai mult, a cunoscut chiar o stranie prefigurare – un pre-ecou muzical – în dispariția unui compozitor francez din generația anterioară. Emmanuel Chabrier s-a stins, urmare a sifilisului terțiar, în 1894, cu un an după ce a avut loc la Paris premiera lui *Gwendoline*, unica sa tentativă de operă în adevăratul sens al cuvântului. Fusesse nevoie de zece ani pentru punerea în scenă a lucrării, probabil singura a cărei acțiune se desfășura în Britania secolului al VIII-lea; între timp, boala lui Chabrier ajunsese în stadiul final, iar mintea i-o luase razna. Se afla în loja sa la premieră, acceptând aplauzele și zâmbind „aproape fără să știe de ce“. Uneori, uita că opera-i scrisă chiar de el, și-i șoptea vecinului: „E bună, cu adevărat foarte bună.“

Povestea era bine cunoscută generației următoare de compozitori francezi. „Oribil, nu-i așa?“ comenta Ravel. „Să te duci la premiera lui *Gwendoline* și să nu-ți recunoști propria muzică!“ Îmi aduc aminte cum a fost întrebată prietena Dodie Smith, la o vârstă înaintată, gingaș și încurajator: „Acum, Dodie, cred că nu ai uitat că ai fost o autoare faimoasă de piese de teatru?“ Iar ea a răspuns: „Da, *cred că da*“, pe același ton pe care îmi imaginez că tata îi spunea mamei: „Da, cred că ești soția mea.“ O creatoare de modă să nu-și recunoască pălăria, un muncitor de la drumuri să nu-și recunoască bordura, o scriitoare să nu-și recunoască vorbele, un pictor să nu-și recunoască pânza; cum nu se poate mai amar. Dar durerea e și

mai mare când vezi un compozitor care nu-și mai recunoaște notele.

Ravel a murit treptat, vreme de cinci ani, cel mai rău cu putință. La început, subrezirea cauzată de boala Pick (o formă de atrofie cerebrală), deși alarmantă, nu a luat forme specifice. Îl trădau doar cuvintele și abilitățile motorii. Apuca furculița de dinți, nu mai putea să se semneze, nu mai știa să înoate. Când ieșea să ia masa în oraș, menajera, din precauție, îi scria adresa pe un bilet, pus în buzunarul de la haină. Boala a căpătat apoi o formă mult mai crudă și l-a atacat pe Ravel-compozitorul. Asistând la înregistrarea cvartetului său de coarde, a rămas în camera cu pupitrul de comandă și a făcut numeroase corecturi și sugestii. După înregistrarea fiecărei mișcări, era întrebat dacă ar dori să o asculte din nou, dar el refuza constant. Sesiunea a mers astfel repede, cu cei din studio bucuroși că încheiaseră munca într-o singură după-amiază. La sfârșit, Ravel i s-a adresat producătorului (și faptul că ghicim ce l-a putut întreba nu diminuează cu nimic șocul): „A fost cu adevărat foarte frumos. Te rog să-mi aduci aminte cine-i compozitorul.“ Altă dată, la un concert de-al său de pian, plăcut impresionat, când sala s-a întors spre el, aclamându-l, a fost sigur că se adresează prietenului său italian, care-l însoțea, și a început și el să aplaude.

Ravel a fost dus apoi la doi dintre cei mai de vază neurochirurghi francezi. Încă o situație dilematică. Unul a considerat cazul inoperabil și a susținut că natura trebuie lăsată să-și urmeze cursul. Celălalt ar fi acceptat intervenția, dacă pacientul ar fi fost oricine altcineva, în afară de Ravel. Dar, cum mai putea exista o șansă – pentru el încă vreo câțiva ani, pentru noi încă puțină muzică („cel mai bun mod de a digera timpul“)... Așa se face că a fost supus operației, însă s-a constatat că leziunile de

pe creier erau extinse și ireparabile. Ravel a murit după zece zile, cu un bandaj ca un turban.

Acum vreo douăzeci de ani, mi s-a solicitat un interviu pentru o carte pe tema morții. Am refuzat, din motive scriitoricești: nu doream să risipesc un material care, poate, avea să îmi folosească, mai târziu. Și nici nu am citit cartea încheiată, poate din superstiție – ori din rațiune – temându-mă că ar fi scris altcineva mai bine exact despre subiectul spre care mă îndreptam și eu, cu încetineală. Nu de mult, am început să răsfoiesc, precaut, primul capitol, interviul luat unui anume „Thomas“. Numai că mi-a fost imediat limpede, după nici o pagină, că „Thomas“ nu era nimeni altul decât G., vechiul meu prieten de „moarte“, spaima liberului-arbitru.

Cea dintâi dilemă legată de moarte (și iarăși nu avem de ales): ignoranță sau cunoștință de cauză? Ai prefera să-ți fie dat *le réveil mortel*, sau să dormitezi mai departe, cufundat în orbire? Ar putea părea ușor de răspuns: dacă ai dubii, optează pentru cunoaștere. Dar tocmai cunoașterea produce răul. După cum spune „Thomas“/G., „Cred că majoritatea celor care nu se tem habar n-au ce înseamnă moartea... Potrivit teoriei standard a filozofiei morale, e un mare rău ca viața să ți se curme brusc «în floarea vârstei»; dar eu consider că e rău să știi că se întâmplă. Dacă se întâmplă fără să ai știință, nu mai contează.“ Sau, cel puțin, ne-ar face și mai asemănători cu pinguinii: neghiobul care se apropie legănându-se de marginea apei și se trezește împins cu un ghiont bine ținut s-ar putea teme de focă, dar nu este în stare să conceptualizeze consecințele eterne ale întâlnirii cu foca.

G. nu are nici o problemă să înțeleagă, sau să creadă, că ființele omenești, în toată complexitatea lor, dispar pur și simplu, pe veci. Face parte din „dezmățul naturii“, la fel ca și mecanica fină a tântarului. „Așa cum privesc eu, natura exagerează dement, risipindu-și darurile; cu oamenii, practică același gen de dezmăț, dus însă și mai departe. Asemenea creiere extraordinare, înzestrate cu asemenea finețe, produse la grămadă, pentru ca apoi să dispară aruncate în eternitate. Nu cred că omul reprezintă un caz special, ci cred că teoria evoluției explică totul. O teorie fascinantă, dacă te gândești bine, o teorie care te farmecă și te inspiră, deși pentru noi are consecințe sumbre.“

El e omul! Și poate că simțul morții e ca simțul umorului. Credem toți că acel simț pe care îl avem – sau nu – ne mijlocește înțelegerea vieții în cel mai nimerit chip. Iar ceilalți nu țin pasul. În ceea ce mă privește, deși unor prieteni li se pare că exagerez, simțul morții este cât se poate de echilibrat. Moartea e faptul înfricoșător care definește viața, zic eu; dacă nu ești permanent conștient de ea, nu poți începe să înțelegi ce e viața; dacă nu ieși cunoștință că zilele vinului și ale trandafirilor sunt numărate, că vinul va trece în culoarea ambrei, oxidându-se, că trandafirii se vor fana în apa puturoasă, înainte de a fi aruncați pe vecie, și nici vaza nu va fi cruțată – îți lipsește contextul plăcerilor și al pasiunilor care ți-ar putea răsări în drumul tău spre mormânt. Mie îmi vine ușor să vorbesc în felul ăsta, așa-i? Dar prietenul meu G. este și mai grav afectat de moarte, prin urmare consider că se lasă bântuit excesiv, ca să nu spun nesănătos (vai, atitudinea „sănătoasă“ față de moarte – unde o fi de găsit?).

În ceea ce-l privește pe G., singura noastră apărare în fața morții – sau, mai degrabă, în fața primejdiei de a nu fi în stare să te gândești la orice altceva –

constă în „procurarea de griji onorabile, pe termen scurt“. Apoi mai citează, în chip de consolare, un studiu care demonstrează că frica de moarte scade după şaizeci de ani. Ei, bine, eu am ajuns acolo înaintea lui şi pot afirma doar că mai aştept încă roadele trecerii peste pragul respectiv. În urmă cu doar câteva nopţi m-a vizitat iarăşi acea clipită temătoare şi de temut, zvârlit cu furca înapoi, în starea de conştiinţă, treaz, singur, absolut singur, bătând perna cu pumnul şi ţipând: „Vai, nu! Vai, nu! VAI, NU!“, tânguie fără sfârşit, minutul... minutele oribile, copleşind ceea ce, unui observator obiectiv, i s-ar putea părea etalarea şocantă a autocompasiunii exhibiţioniste. Şi nearticulate, căci uneori îmi e foarte ruşine că nu am cuvinte să descriu sau să dau replică. Pentru numele lui Dumnezeu, eşti *scriitor*, îmi spun. Ai de-a face cu *cuvinte*. Nu poţi să te perfecţionezi? Nu poţi să sfidezi moartea – bine, de sfidat nu o vei sfida niciodată, dar cel puţin protestează – într-un mod mai interesant ca până acum? Ştim că durerea fizică extremă îţi ia graiul, dar este demoralizant să aflăm că şi durerea mentală are acelaşi efect.

Am citit că şi Zola sărea din pat ca o ghiulea de tun, lansat din somn direct în spaima morţii. Când aveam douăzeci de ani şi încă nu începusem să public, mă gândeam la el cu spirit fratern, dar şi cu aprehensiune: dacă i se întâmplă şi unui scriitor de faimă mondială, trecut de cincizeci de ani, înseamnă că nu prea am şanse să mă fac bine, nici peste decenii. Romanciera Elizabeth Jane Howard mi-a povestit că persoanele cele mai copleşite de sentimentul morţii pe care le-a cunoscut sunt fostul ei soţ, Kingsley Amis, Philip Larkin şi John Betjeman. Pare tentant să tragi concluzia că cei mai expuşi sunt scriitorii, sau chiar scriitorii bărbaţi. Amis obişnuia să afirme – comic, ţinând

seama de biografia lui – că bărbații ar fi mai sensibili decât femeile.

Mă îndoiesc foarte tare – atât în ceea ce privește bărbații, cât și scriitorii bărbați. Pe vremea când eram „doar“ cititor, credeam că scriitorii, deoarece scriu cărți în care se găsește adevărul, și descriu lumea, și văd în inima omenească, și pătrund atât particularul, cât și generalul – capabili să le recreeze pe ambele în forme libere, dar structurate – și *înțeleg*, ar trebui să fie mai sensibili – și mai puțin orgolioși și egoiști – decât alți oameni. Apoi am devenit scriitor și am început să-mi cunosc colegii de breaslă și i-am studiat și am ajuns la concluzia că singura diferență dintre ei și alți oameni, singurul, unicul mod în care se ridicau deasupra altor oameni, era că se pricepeau să scrie mai bine. Pot fi sensibili, perspicace, înțelepți, generalizând și particularizând – dar numai la masa lor de lucru și în cărțile lor. Când se încumetă să iasă în lume, se poartă invariabil ca și cum toată înțelegerea lor despre comportamentul omenesc a rămas în manuscrise. Și nu-i vorba doar de scriitori. Cât de înțelepți sunt filozofii în viața lor particulară?

„Nici cu o iotă, nu îi ajută cu nimic că sunt filozofi“, îmi răspunde fratele meu. „Abia se descurcă în viața lor semipublică și par mai puțin chibzuiți decât alte specii de academicieni.“ Mi-aduc aminte cum odată am pus deoparte autobiografia lui Bertrand Russell, într-o clipă, nu atât de neîncredere, cât de groază, realizând veridicitatea celor relatate. Iată cum descrie începutul sfârșitului primei sale căsătorii: „Am ieșit să mă plimb cu bicicleta, într-o după-amiază, și deodată, pe un drum de țară, mi-am dat seama că nu o mai iubesc pe Alys. Și până în acel moment, nici nu îmi dădusem seama că sentimentele mele își pierduseră din intensitate.“ Singurul răspuns

logic, ținând seama de implicații și de maniera de redare, ar fi: nu-i lăsați pe filozofi să meargă pe bicicletă. Sau, poate, filozofii trebuie ținuți departe de căsnicie și păstrați pentru discuțiile despre adevăr, cu Dumnezeu. Atunci mi l-aș dori pe Russell alături.

În ziua în care împlinesc șaiszeci de ani, iau prânzul cu T., unul dintre puținii mei prieteni credincioși. Sau poate vreau să spun doar care își profesează credința? Oricum, este catolic, poartă o cruce la gât și, spre neliniștea unor prietene de-ale sale din trecut, are un crucifix pe perete, deasupra patului. Da, știu că sună mai degrabă a credință adevărată, și nu a simplă profesiune de credință. T. se va căsători curând cu R., care va avea, sau nu, puterea să dea jos crucifixul. Fiind ziua mea, îmi îngădui să-l întreb de ce – dincolo de faptul că a fost crescut în spirit catolic – crede în Dumnezeu și în religia lui. Se gândește o vreme și-mi răspunde: „Cred pentru că vreau să cred.“ Deși poate suna ca o replică a fratelui meu, îi spun: „Dacă mi-ai zice «O iubesc pe R. pentru că vreau să o iubesc pe R.», nu aș fi prea impresionat, și nici ea.“ Cum e ziua mea, T. se abține să-mi verse paharul în cap.

Întors acasă, descopăr un pliculeț, strecurat pe sub ușă. Prima reacție... o vagă enervare, deoarece am cerut în mod expres *fără cadouri*, iar această prietenă, cunoscută pentru pornirea ei de a face daruri, a fost nu o dată avertizată. În pliculeț, o insignă de prins la rever, cu baterie, pe care clipește, în puncte roșii și albastre: 60, *ASTĂZI*. Dar ceea ce îl transformă dintr-un cadou acceptabil în cadoul perfect, transformând instantaneu și enervarea mea într-o dispoziție agreabilă, este mesajul producătorului, tipărit pe suportul de

carton: „ATENȚIE: poate intra în interferență cu stimulatorul cardiac.“

Una dintre (posibilele) „griji onorabile, de termen scurt“ care urmează după aniversarea mea este o sesiune de lecturi publice în America. Sosirea la New York – transferul de la aeroport în oraș – presupune trecerea pe lângă unul din cele mai vaste cimitire pe care le-am văzut. Mă bucur întotdeauna, pe jumătate, de un asemenea memento mori ritual, probabil pentru că New Yorkul nu m-a încântat niciodată. Toată forfota din orașul cel mai agitat și cel mai narcisist dintre toate va poposi în cele din urmă aici; o parodie de Manhattan, prin aglomerarea de pietre funerare verticale. În trecut, mă mărgineam să constat întinderea cimitirelor și aritmetica mortalității (o îndeletnicire pentru Dumnezeuul Contabilității, în care Edmond de Goncourt nu putea crede). Acum, pentru prima oară, mă frapează cu totul altceva: sunt absolut pustii. Cimitirele se aseamănă cu peisajul rural modern: hectare de spațiu gol, în toate direcțiile. Și, în vreme ce nu te-ai aștepta să dai peste vreun țăran dotat cu coasă, sapă sau teslă, absența oricărei activități omenești, urmare a instalării agroindustriei peste fostele ogoare și pășuni și loturi și grădini este un alt soi de moarte: ca și cum pesticidele le-ar fi venit de hac și sătenilor. La fel și aceste cimitire din Queens, nu mișcă nici trup, nici suflet. Desigur, există o rațiune: foștii agitați răposați rămân nevizitați din cauză că noii agitați ai orașului, care le-au luat locul, sunt mult prea ocupați cu agitația lor. Dar dacă există ceva mai trist ca un cimitir, nu poate fi decât un cimitir fără vizitatori.

Peste câteva zile, în trenul spre Washington, undeva la sud de Trenton, trec pe lângă un alt cimitir. Deși la fel de ocolit de cei vii, pare mai puțin posomorât: se întinde prietenos de-a lungul

căii ferate și nu transmite același sentiment de mizeră destinație finală, de tărâm al nimănui. Aici, s-ar zice, morții nu sunt într-atât de morți, încât să fi fost dați uitării, nu într-atât de morți, încât să nu își întâmpine jovial noii vecini. Iar la capătul de sud al fâșiei neamenințătoare, un moment vesel, în stil american: firma anunță BRISTOL CEMETERY – LOTS AVAILABLE [19](#) . S-ar zice, un joc de cuvinte intenționat: veniți cu noi, dispunem de mult mai mult spațiu decât concurența.

Lots available. Reclamă, chiar și când e vorba de moarte – iată esența stilului american. În vreme ce în Europa Occidentală vechea religie este în fază terminală, America rămâne o țară creștină și nu e greu de înțeles de ce acolo credința înfloarește în continuare. Creștinismul, care a lămurit vechea dispută de doctrină a iudeilor, dacă există sau nu viață după moarte, în care nemurirea personală ocupă un loc central, de argument forte în marketingul teologic, se potrivește cât se poate de bine acestei societăți a activismului optimist, mânate de nădejdea în recompensă. Și, cum în America toate tendințele sunt duse la extrem, în momentul de față au instalat Creștinismul Extrem. Bătrânul continent a adoptat o abordare mai tihnită a venirii Împărăției Cerurilor – o îndelungată perioadă de descompunere în mormânt, înaintea învierii și a judecății, toate la vremea cuvenită, după voința lui Dumnezeu. Americii și Creștinismului Extrem le place să grăbească lucrurile. De ce nu s-ar livra produsul promis potrivit comenzii mai devreme, și nu mai târziu? De unde tot felul de fantezii din categoria Răpirii [20](#) , în care cei dreپți, în timp ce-și văd de treburile lor cotidiene, sunt ridicați deodată la Ceruri, ca să asiste de acolo cum Iisus și Antihrist se încleștează în luptă, pe ringul planetei Pământ. Versiunea

cinematografică de dezastru și acțiune, categoria X, a sfârșitului lumii.

Moarte urmată de înviere: culmea „tragediei cu *happy end*“. Expresia este pusă din obișnuință pe seama unuia dintre acei regizori de la Hollywood care, se presupune, ar fi sursa tuturor vorbelor de duh; deși eu am întâlnit-o pentru prima oară în autobiografia lui Edith Wharton, *A Backward Glance (O privire înapoi)*. Ea îi atribuie remarca prietenului ei, romancierul William Dean Howells, care i-a oferit-o în chip de consolare după ce publicul nu a reușit să aprecieze adaptarea pentru scenă după *The House of Mirth (Casa Bucuriei)*, la premieră. Ceea ce ar plasa expresia tocmai în 1906, înainte ca regizorii de film să înceapă lansarea replicilor lor spirituale.

Succesul lui Edith Wharton ca romancieră este cu atât mai surprinzător – și mai admirabil – dacă ne gândim cât de puțin se potrivea viziunea ei asupra vieții cu optimismul american. Găsea prea puține motive de speranță în mântuire. Considera viața o tragedie – sau o comedie nemiloasă, în cel mai bun caz – cu final tragic. Sau, uneori, doar o dramă cu final dramatic. (Prietenul ei, Henry James, definea viața drept „o situație grea, înaintea morții“. Iar prietenul *lui*, Turgheniev, considera că „cea mai interesantă parte a vieții e moartea“.)

Wharton nu s-a lăsat sedusă nici de ideea că viața, fie ea tragică, dramatică sau comică, ar fi neapărat originală. Lipsa de originalitate fiind ceva ce uităm, oportun, atunci când ne chircim asupra vieții noastre mereu fascinante – după cum ne pare ea. Prietenul meu M., care și-a părăsit soția pentru o femeie mai tânără, se plângea: „Oamenii îmi spun că e un stereotip. Dar mie nu mi se pare.“ Dar așa era și așa va rămâne. Așa cum ar demonstra viața noastră, a tuturor, dacă am reuși să o privim

de la distanță – din punctul de vedere, să zicem, al
acelei creaturi superioare imaginate de Einstein.

O amică, autoare de biografii, și-a propus să
adopte o viziune de perspectivă și să-mi scrie o
cronică a vieții. Dar soțul ei a obiectat, caustic,
susținând că se va dovedi o lucrare deosebit de
scurtă, căci toate zilele mele nu se deosebesc cu
nimic între ele. Versiunea lui suna cam așa:
„Trezit. Scris carte. Ieșit, cumpărat sticlă de vin.
Venit acasă, gătit cină. Băut vin.“ Am susținut
imediat această versiune de Viața pe Scurt. La fel
de bună ca oricare alta; la fel de adevărată sau
neadevărată ca oricare alt text mai lung. Faulkner
spunea că necrologul unui scriitor ar trebui să fie:
„A scris cărți, pe urmă a murit.“

Șostakovici știa că a face artă pe seama morții și
despre moarte era „ca și cum ți-ai șterge nasul pe
mâneacă“. Iar când sculptorul Ilia Slonim i-a făcut
un bust, rezultatul l-a dezamăgit pe președintele
Comitetului pentru Arte al Uniunii Sovietice. „Noi
avem nevoie“, i-a indicat conducătorul comunist
sculptorului (și implicit compozitorului), „de un
Șostakovici optimist.“ Compozitorul repeta
oximoronul cu mare plăcere.

În afară de marea sa preocupare constantă legată
de moarte, lua în derâdere și speranțele vane, și
propaganda de stat și rebuturile artistice, dar nu în
public, bineînțeles. Una din țintele preferate era o
piesă de succes din anii 1930, a demult uitatului
Vsevolod Vișnevski, favorit al regimului, despre
care un specialist al teatrului rus scria recent:
„Chiar și în condițiile specifice ale ierbarului
nostru literar, autorul a reprezentat un specimen
cât se poate de otrăvitor.“ Piesa lui Vișnevski se

desfășoară la bordul unei nave, în timpul Revoluției bolșevice, și descrie admirabil lumea, așa cum pretindeau autoritățile că ar fi. O tânără comunistă, cu rang de comisar, vine să explice și să impună linia partidului unui echipaj de marinari anarhiști și de ofițeri ruși de școală veche. Este întâmpinată cu indiferență, scepticism, ba chiar și cu violență: unul dintre marinari încearcă să o violeze, iar ea îl împușcă. Un asemenea exemplu de vigoare comunistă și justiție aplicată pe loc o ajută să-i câștige de partea ei pe ceilalți marinari, care curând alcătuiesc împreună o redutabilă formațiune de luptă. Trimiși împotriva bigoților și exploatatorilor germani instigatorii la război, sunt luați prizonieri într-un mod oarecare, dar se ridică eroic contra celor care-i țineau captivi. În timpul luptei, femeia-comisar cea inspirată moare îndemnând marinarii de acum pe deplin sovietizați: „Să susțineți pururi... înalte tradiții... ale Flotei Roșii.“ Cortina.

Nu atât intriga disciplinată, de desene animate, a piesei lui Vișnevski i-a stârnit lui Șostakovici simțul umorului, ci titlul: *O tragedie optimistă*. În totală necunoștință de cauză, comunismul sovietic, Hollywoodul și religia organizată se asemănau cât se poate de mult, niște fabrici de vise care construiau una și aceeași iluzie. „Tragedia e tragedie“, îi plăcea lui Șostakovici să repete, „iar optimismul nu are nimic de-a face cu ea.“

Am văzut doi morți, iar pe unul l-am și atins, dar nu am văzut niciodată pe cineva murind, și s-ar putea nici să nu văd dacă – și până când – nu am să mă văd murind chiar pe mine. Dacă nu s-a mai vorbit despre moarte din clipa în care a început cu adevărat să fie temută, și s-a așternut o liniște tot

mai apăsătoare de când am început să trăim mai mult, ieșirea ei de pe agenda discuțiilor s-a petrecut și datorită faptului că a încetat să mai fie alături, cu noi, în casă. În zilele noastre, facem moartea cât mai puțin vizibilă cu putință, iar în parte din acest proces – doctor, spital, pompe funebre, crematoriu – doar profesioniștii și birocrații hotărăsc tot ce trebuie să facem, până la momentul în care rămânem doar noi, supraviețuitorii, cu un pahar în mână, diletanți care învață să jelească. Nu cu multă vreme în urmă, însă, muribunzii își consumau ultima fază a bolii acasă, se stingeau înconjuțați de familie, erau spălați și pregătiți de femei din vecinătate, privegheați o noapte sau două, apoi vârați în coșciug de pompe funebre din apropiere. Și, la fel ca Jules Renard, am fi pornit pe jos în urma unui dric legănat de cai, spre cimitir, să asistăm cum este coborât coșciugul în groapa pe marginea căreia așteaptă un vierme țănoș. Am fi fost mult mai grijulii și mai atenți. Mai bine pentru ei (deși fratele meu mi-ar atrage imediat atenția asupra ipoteticelor nevoi ale morților) și, probabil, mai bine și pentru noi. Vechiul sistem îngăduia o trecere mai impunătoare de la viață la moarte – și de la moarte la ieșirea totală din câmpul vizual. Calea modernă, grăbită, este desigur mult mai aproape de felul în care am ajuns să privim moartea – acum ești viu, peste un minut ești mort, mort cu adevărat, prin urmare hopa în mașină și să încheiem povestea. (A cui mașină să o luăm? Nu pe cea pe care și-ar fi dorit-o ea.)

Stravinsky a mers să vadă trupul lui Ravel înainte să fie pus în coșciug. Zăcea pe o masă drapată în negru. Totul în alb și negru: costum negru, mănuși albe, turbanul alb, de spital, încă înfășurat în jurul capului, riduri adânci și negre pe fața palidă, care avea o „expresie de mare maiestate“. Apoi grandoarea morții lua sfârșit. „M-am dus la

înmormântare“, își amintește Stravinsky. „O experiență lugubră, înmormântările astea politicoase, unde este interzis totul, în afară de protocol.“ S-a întâmplat la Paris, în 1937. Când a venit rândul lui Stravinsky, după treizeci și patru de ani, trupul său a fost transportat cu avionul, de la New York la Roma, apoi la Veneția, cu mașina, unde era plin de afișe, în negru și roșu: CETATEA VENEȚIEI ADUCE OMAGIU RĂMĂȘIȚELOR PĂMÂNTEȘTI ALE MARELUI MUZICIAN IGOR STRAVINSKY, CARE, ÎNTR-UN GEST DE ALEASĂ PRIETENIE, A CERUT SĂ FIE ÎNMORMÂNTAT ÎN ORAȘUL PE CARE L-A IUBIT MAI PRESUS DE TOATE CELELALTE ORAȘE. Arhimandritul Veneției a ținut slujba greco-ortodoxă în bazilica Giovanni et Paolo, apoi coșciugul a fost purtat pe lângă statuia lui Colleoni și transportat pe o ambarcațiune-dric, cu patru gondolieri, până pe insula-cimitir San Michele. Acolo, arhimandritul și văduva lui Stravinsky au presărat cu mâna lor pământ pe coșciug, în vreme ce era coborât în criptă. Francis Steegmuller, marele exeget al lui Flaubert, participant la evenimentele acelei zile, a notat că procesiunea ce străbătea drumul de la biserică până la canal, printre venețienii ieșiți la toate ferestrele, semăna cu „un alai de-al lui Carpaccio“. Mult, cu mult mai mult decât un simplu protocol.

Dacă, și până când, nu am să mă văd murind chiar pe mine. Preferi să fii conștient că mori, sau nu? (Există și o a treia opțiune, foarte populară: să fii amăgit că ești pe cale să te faci bine.) Dar, ai grijă ce-ți dorești! Roy Porter a ținut să fie pe deplin conștient: „Deoarece, știi, altfel s-ar putea să-ți scape ceva.“ Și a continuat: „Bineînțeles, nu vreau nici chinul, nici tot calvarul. Cred însă că vrei să fii alături de cei care au însemnat ceva pentru tine.“ Asta a sperat Porter, dar iată ce i s-a întâmplat. Avea cincizeci și cinci de ani, abia se

pensionase înainte de limită, se mutase în Sussex împreună cu cea de-a cincea soție și începuse o nouă viață, de scriitor freelance. Se întorcea spre casă, pe bicicletă, de la grădina sa (e greu să nu te gândești la ulița pe care Bertrand Russell a avut revelația sa conjugală) când a suferit fără veste un atac de cord și a murit singur, în șanț. Să fi avut oare vreme să se vadă murind? O fi știut că moare? Să fi fost ultimul lui gând, ultima lui speranță, că se va trezi la spital? Își petrecuse dimineața sădind mazăre (nu cred că vom reuși să ne apropiem mai mult de atât de verzele alea franțuzești). Și aducea acasă un buchet de flori, transformat pe loc în propriul său omagiu, la margine de drum.

Potrivit bunicului meu, sentimentul cel mai neplăcut pe care îl poate cuprinde viața este căința. Dar mama nu l-a înțeles niciodată și nici eu nu știu de unde anume trăsese această concluzie.

Moarte și remușcare 1. Când François Renard, neluând în seamă sfatul fiului său, mai exact să facă o clismă, a preferat să pună mâna pe pușcă și să se folosească de un baston ca să declanșeze ambele țevi făcându-și astfel acea „pată întunecată de deasupra taliei, ca un mic foc stins“, Jules a scris: „Nu-mi reproșez că nu l-am iubit destul. Îmi reproșez că nu l-am înțeles.“

Moarte și remușcare 2. Încă de la prima lectură, mă urmărește un rând din jurnalele lui Edmund Wilson. Wilson a murit în 1972; evenimentele la care se referă s-au petrecut în 1932; am citit despre ele în 1980, când s-au publicat *The Thirties (Anii treizeci)*.

La începutul aceluia deceniu, Wilson se căsătorise cu cea de-a doua soție a sa, Margaret Canby. O femeie îndesată, cu față comică, din înalta societate, cu „gusturi de șampanie“. Wilson era cel dintâi bărbat întâlnit de ea care muncea ca să-și câștige existența. În volumul precedent al jurnalelor sale, *Anii douăzeci*, Wilson o caracterizase drept „cea mai bună tovarășă de băutură pe care am cunoscut-o vreodată“. Tot acolo nota și cea dintâi intenție de a se căsători cu ea, și ezitățile sale îndreptățite: „Oricât de bine ne înțelegeam, nu aveam suficiente lucruri în comun.“ Dar, în cele din urmă, s-au căsătorit, iar conviețuirea lor a stat sub semnul alcoolului, fiind marcată de la început de infidelități și despărțiri vremelnice. Dacă Wilson avea îndoielile lui legate de Canby, Canby avea îndoielile ei și mai mari legate de Wilson. „Ești o lepră suspectă și fără inimă, Bunny Wilson“, i-a zis ea odată – remarcă pe care Wilson, cu necruțarea sa tipică, a încredințat-o jurnalului.

În septembrie 1932, cuplul, acum la doi ani de la căsătorie, era într-una din perioadele lui de separare. Margaret Canby se afla în California, Wilson la New York, când a fost invitată la o petrecere în Santa Barbara. La plecare, purtând tocuri înalte, s-a împiedicat, a căzut pe o scară cu trepte din piatră, și-a spart capul și a murit. Evenimentul a produs, în jurnalul lui Wilson, patruzeci și cinci de pagini de jelanie și autoflagelare, printre cele mai cinstite din câte s-au scris vreodată. Wilson începe să scrie în momentul în care avionul său se lansase ușor spre vest, ca și cum actul literar forțat l-ar fi ajutat să-și stăpânească emoția. De-a lungul următoarelor zile, adnotările răzlețe se adună într-un extraordinar monolog: omagiu, amintire erotică, remușcare și disperare. „O noapte oribilă, dar și ea îmi apare dulce, în amintire“, scrie la un moment dat. Ajuns

în California, mama lui Canby îl îndeamnă: „Trebuie să crezi în nemurire, Bunny, așa trebuie!“ Dar el nu crede și nici nu poate să creadă. Margaret a murit și nu se va mai întoarce niciodată.

Wilson nu se cruță cu nimic pe sine și nici pe potențialul său cititor. Nu lasă deoparte nici una din muștrările acide ale lui Canby. Odată, i-a spus soțului ei atât de înclinat spre critici și reproșuri că pe lespede de mormânt ar trebui să scrie: „Mai bine te duci și te pui la punct.“ Apoi o slăvește: în pat, în băutură, în lacrimi, în dezordine. Își aduce aminte cum alunga găzele când făceau amor pe plajă, și îi reconstituie din imaginație trupul „drăgălaș“, cu membrele lui mici. („Nu mai spune așa!“ protesta ea. „S-ar zice că vorbești despre o broască țestoasă.“) Evocă ignoranțele ei, de care se lăsa mereu fermecat – „Am descoperit că planta de deasupra ușii... e linte“ – și le așază printre nemulțumirile ei nesfârșite: „Am să mă prăbușesc, într-o bună zi! De ce nu mă ajuți cu nimic?“ Îl acuza că o tratează ca pe un obiect de lux, printre atâtea altele, ca pe un parfum Guerlain: „Ai fi încântat să mă vezi moartă, știi bine că așa e.“

Wilson și-a tratat prost soția, și înainte, și după căsătorie, iar durerea lui contaminată de o îndreptățită vinovăție conferă atâta forță tânguiri sale redată în flux de conștiință. Paradoxul ce animă starea lui Wilson este că sentimentele i-au fost declanșate de moartea persoanei care îl acuza de lipsă de sentimente. Iar rândul care nu mi-a mai ieșit din minte este următorul: „După ce a murit, am iubit-o.“

Nu contează că Bunny Wilson era o lepră suspectă și fără inimă. Nu contează că relația lor a fost o eroare, iar căsnicia un dezastru. Contează doar că Wilson spunea adevărul și că glasul autentic al

remușcării răsună din cuvintele sale: „După ce a murit, am iubit-o.“

Putem oricând prefera cunoașterea ignoranței; putem să ne dorim să fim conștienți în clipele morții; putem spera într-un scenariu optim, în care o minte calmă observă degradarea treptată, poate cu un deget voltairian apăsător pe pulsul tot mai slab. Și ar fi foarte posibil să ne alegem cu ce ne-am dorit; dar tot trebuie să ținem seama de mărturia lui Arthur Koestler, care relatează în *Dialogul cu moartea* experiențele trăite în închisorile franchiste din Malaga și Sevilla, în timpul Războiului Civil din Spania. Adevărat, este o diferență între tinerii puși la zid de opoziții politici și bătrânii ajunși la apusul vieții, preferând să se stingă ceva mai pașnic. Dar Koestler și-a studiat confrății în pragul morții – și s-a studiat pe sine, care, nu se îndoia, se îndrepta spre aceeași soartă – și a ajuns la următoarea concluzie. În primul rând, nimeni, chiar dacă se află în celula condamnaților, chiar dacă aude zgomotul împușcăturilor sub care cad confrății săi, nu va crede niciodată cu adevărat în propria sa moarte; Koestler gândea că totul ar putea fi exprimat cvasimatematic – „Neîncrederea în moartea propriei persoane crește proporțional cu apropierea evenimentului.“ În al doilea rând, în prezența morții, mintea recurge la diverse tertipuri: produce „narcotice compătimitoare ori stimulente extatice“, spre amăgire. Mintea este capabilă să dividă conștiința, astfel încât jumătate poate examina la rece experiența prin care trece cealaltă jumătate. Așa, „conștiința se îngrijește ca experiența anihilării ei totale să nu fie niciodată percepută“. Cu două decenii mai devreme, în *La ordinea zilei despre război și moarte* ²¹, Freud

scria: „Este cu adevărat imposibil să ne imaginăm propria noastră moarte; și, ori de câte ori încercăm să o facem, percepem că suntem în continuare prezenți, ca spectatori.“

Și Koestler privește cu dubiu autenticitatea autoobservării pe patul de moarte, oricât de lucidă și de rațională ar fi mintea, aparent. „Nu cred ca vreo ființă omenească să fi murit vreodată *conștient*, de la începutul lumii și până acum. Când Socrate, în mijlocul discipolilor săi, și-a întins mâna după cupa de cucută, era convins, cel puțin pe jumătate, că face un simplu gest ostentativ... Desigur, știa că, teoretic, cucuta avea să-i fie fatală, dar trebuie să-l fi încercat sentimentul că întreaga poveste diferă de imaginația discipolilor săi exaltați și fără haz, ascunzând o șmecherie inteligentă, doar de el știută.“

Koestler încheie *Dialogul cu moartea* cu o scenă atât de alertă, atât de abilă și atât de neplauzibilă, încât este imposibil să o fi născocit. Este eliberat din închisoare în schimbul soției unui pilot de elită din aviația franchistă, căruia i se încredințează misiunea de a-l aduce pe Koestler cu avionul la rendez-vous. În timp ce avionul planează deasupra unui podiș vast, dominat de alb, pilotul în cămașă neagră își ia mâna de pe manșă și îl antrenează pe inamicul său politic într-o conversație despre viață și moarte, stânga și dreapta, curaj și lașitate, urlând cât îi țineau puterile. „Înainte să fim vii“, îi strigă scriitorul, la un moment dat, „am fost morți cu toții.“ Pilotul se arată de acord și întreabă: „Și atunci, de ce ne temem de moarte?“ „Nu mi-a fost niciodată teamă de moarte“, îi răspunde Koestler, „ci doar că o să mor.“ „În cazul meu, este exact invers“, îi strigă bărbatul în cămașă neagră.

Doar că strigătele lor, presupunem, erau în limba spaniolă. Frica de moarte ori frica de a muri, ce

preferați? Sunteți de partea comunistului sau a fascistului, a scriitorului sau a pilotului? Aproape oricine se teme de una, excluzând-o pe cealaltă, ca și cum nu ar fi suficient loc ca mintea să le cuprindă pe amândouă. Dacă te temi de moarte, nu te temi că o să mori, dacă te temi că o să mori, nu te temi de moarte. Însă nu există nici un motiv logic pentru care una să o contracareze pe cealaltă; nici un motiv pentru care mintea, cu puțin antrenament, să nu le îmbrățișeze pe amândouă. Ca o persoană pe care nu ar deranja-o să moară, atât timp cât după aceea nu rămâne moartă, cu siguranță aș putea începe să divaghez despre temerile mele legate de moarte. Mă tem să fiu tatăl meu, în spital, reproșându-mi cu mânie cât se poate de străină de el – „Ai zis că vei veni *ieri*“ – ca să constat, stânjenit, că el încurca zilele. Mă tem să fiu mama mea, imaginându-și că mai joacă tenis. Mă tem să fiu amicul care, dorindu-și să moară, îți mărturisea tot timpul că reușise să adune și să înghită suficiente pastile ca să se sinucidă, dar acum clocotea de neliniște, să nu o bage în bucluc pe infirmieră. Mă tem să fiu cunoștința mea, un literat curtenitor prin naștere, care, devenit sclavul senilității, a început să reverse asupra propriei sale soții cele mai neverosimile fantezii sexuale, ca pe o dorință secretă, de când lumea. Mă tem să fiu Somerset Maugham octogenar, dându-și jos pantalonii în spatele canapelei și căcându-se pe covor (chiar dacă scena ar putea să-mi evoce fericit copilăria). Mă tem să fiu prietenul meu în vârstă, om rafinat, dar și plin de mofturi, căruia i se putea citi panica în priviri când infirmiera căminului de bătrâni îl anunța, de față cu vizitatorii, că sosise vremea să-i schimbe scutecul. Mă tem de cum o să râd nervos când nu o să mai înțeleg aluzii, sau când o să uit amintiri sau oameni apropiați, sau când o să încep să mă îndoiesc de multe din lucrurile pe care cred că le știu, pentru ca, în final, să mă îndoiesc de toate. Mă tem de

sondă și de targă, de trupul plin de secreții și de creierul în ruină. Mă tem de soarta lui Chabrier/Ravel, mă tem să uit cine am fost și ce am făcut. Stravinsky, ajuns la o vârstă foarte înaintată, se gândea poate la sfârșitul lor, atunci când își chema, din camera sa, soția sau menajera. „Ce ai nevoie?” era întrebat. „Să mă asigure cineva că exist”, răspundea el. Iar confirmarea putea fi o strângere de mână, un sărut sau un disc preferat.

Arthur Koestler, la bătrânețe, se mândrea cu un calambur formulat chiar de el: „Pentru un scriitor, este mai bine să fie uitat înainte să moară, sau să moară înainte să fie uitat?” (Jules Renard îi cunoștea răspunsul: „Poil de Carotte și cu mine trăim împreună, iar eu sper să mor înaintea lui.”) Dar genul acesta de dilemă pare să fie suficient de poros ca să-i permită și unei a treia variante să se strecoare: scriitorul, înainte să moară, poate uita cu desăvârșire că a fost scriitor.

Când Dodie Smith a fost întrebată dacă își aduce aminte de trecutul ei de faimoasă scriitoare de piese de teatru, a răspuns: „Da, *cred că da*”, exact în același fel – cu un soi de concentrare severă, având conștiința morală că este nevoie să pronunțe un adevăr – cum o văzusem răspunzând la zeci de alte întrebări, de-a lungul anilor. Altfel spus, cel puțin a rămas consecventă cu sine. Dincolo de temerile imediate de patinare mentală și fizică, acestea sunt lucrurile la care sperăm și la care ținem, în ceea ce ne privește. Am vrea ca oamenii să spună: „A rămas el însuși până la capăt, știi, chiar dacă nu mai putea vorbi/vedea/auzi.” Deși știința și cunoașterea de sine ne-au adus în punctul în care ne îndoim din ce constă propria noastră individualitate, dorim în continuare să rămânem consecvenți personajului despre care credem,

poate înșelându-ne, că ar fi al nostru, și numai al nostru.

Memoria înseamnă identitate. Cred în asta de când... o, de când mă știu. Ești ceea ce ai făcut; ceea ce ai făcut se regăsește la tine în memorie; și ceea ce-ți amintești definește exact cine ești; când îți uiți viața, încetezi a mai fi, chiar înainte de moarte. Mi-am petrecut mulți ani fără să reușesc să-mi salvez o prietenă de la un nesfârșit declin alcoolic. Am urmărit-o, de aproape, cum își pierde memoria pe termen scurt, apoi memoria pe termen lung, și simultan cam tot ce se situează între ele. Un exemplu terifiant de ceea ce Lawrence Durrell definea într-un poem drept „dizgrațierea lentă a minții”: căderea din grație a minții. Și, odată cu această cădere – pierderea amintirilor specifice și generale fiind cârpită cu fabulații absurde, pe măsură ce mintea își oferea, oferindu-i și ei, asigurări lipsite de orice valabilitate pentru cei din jur, cei care o cunoscuseră și o iubiseră și sufereau o cădere comparabilă. Încercam să ne agățăm de amintirile noastre despre ea – și astfel de ea, pur și simplu – spunându-ne că „ea” se mai află acolo, învăluită în ceață, și uneori perceptibilă, în neașteptate momente de adevăr și de claritate.

Protestam repetând, încercând să mă conving pe mine tot atât de mult cât pe cei cărora mă adresam: „Dedesubt, este tot ea, neschimbată.” Mai târziu mi-am dat seama cât mă înșelasem, iar „dedesubtul” era – fusese – distrus în ritm egal cu fațada. Dispăruse, plecase într-o lume care o convingea doar pe ea – și numai ocazional, judecând după cât era de speriată. Identitatea înseamnă memorie, mi-am zis, memoria înseamnă identitate.

Să mori consecvent cu tine: iată o situație cu mare încărcătură. Eugene O’Kelly, în vârstă de cincizeci și trei de ani, era președinte și CEO [22](#) al unei firme de audit americane, de top. După cum îi plăcea să se descrie, parcursese o poveste de succes exemplară: personalitate de „tip A“, douăzeci de mii de angajați în subordine, program frenetic, copii pentru care avea și nu avea timp, soție devotată, numită „șerpașul meu personal“. Iată cum considera O’Kelly că trebuie să arate „o zi perfectă“:

Câteva întrevederi cu clienți, între patru ochi, partea care îmi place cel mai mult. Mă întâlnesc cu cel puțin unul din membrii echipei de apropiați. Vorbesc la telefon cu parteneri, din New York și din birourile din toată țara, ca să văd cum îi pot ajuta. Sting câteva incendii. Uneori am o discuție cu unul dintre cei cu care ne aflăm în concurență, despre cum am putea colabora pentru a atinge un obiectiv profesional de interes comun. Bifez o mulțime de activități trecute în calendarul meu electronic. Și înaintez cu încă un pas în cel puțin unul din cele trei domenii pe care am decis să le amelioresz când am fost ales în funcția supremă, de către partenerii firmei, acum trei ani: dezvoltarea afacerii... creșterea calității... și reducerea riscurilor; și, elementul vital pentru mine și pentru soliditatea pe termen lung a firmei, să concepem un loc de muncă și mai bun, să fie într-adevăr un loc de muncă extraordinar, care să le asigure oamenilor noștri o viață cât mai echilibrată.

În primăvara lui 2005, O’Kelly se afla „printre cei cincizeci de CEO invitați la o masă rotundă pe teme de afaceri, organizată la Casa Albă, în prezența președintelui Bush. E cineva mai norocos, în serviciul meu?”

Dar exact în acel moment, pe O’Kelly îl părăsește norocul. Ceea ce se considera o oboseală trecătoare, după o perioadă deosebit de încărcată, continuă cu un mușchi al feței ușor căzut, apoi cu bănuiala că ar fi vorba de pareză și, în cele din urmă – brusc și ireversibil – diagnosticul de cancer cerebral inoperabil. Un incendiu care nu putea fi stins. Nici cei mai scumpi experți nu au putut schimba verdictul năprasnic: trei luni bătute pe muchie.

O’Kelly reacționează la știre ca „persoana care își urmărește obiectivul“, competitorul corporatist extrem ce este. „Așa cum un președinte executiv de succes este motivat să adopte poziția strategică adecvată și să fie pregătit să «învingă» în orice situație, așa eram eu acum motivat să fiu cât mai metodic cu putință în ultimele mele o sută de zile.“ Plănuiește să aplice „setul de abilități pentru un CEO“ aflat în situația sa. Înțelege că trebuie să „vină cu noi obiective. Rapid“. „Estimez cum eu, ca individ, trebuie să mă repositionez urgent, adaptându-mă la noile circumstanțe.“ Alcătuiește „ultima și cea mai importantă agendă de lucru a vieții mele“.

Priorități, repositionări, obiective. Își pune ordine în afacerile și finanțele personale. Hotărăște că trebuie să se „desprindă“ de relațiile sale prin crearea de „momente perfecte“ și „zile perfecte“. Începe „tranziția spre starea următoare“. Își plănuiește înmormântarea. Dintotdeauna cu ochii pe concurență, stabilește ca moartea lui să fie „cea mai bună moarte posibilă“ și, după ce își încheie

agenda de lucru, conchide: „Acum, eram motivat să «am succes» în moarte.”

Pentru cei care cred că o Sută de Zile se soldează neapărat cu un Waterloo, ideea de „succes în moarte” poate părea ori grotescă, ori comică. Dar moartea fiecăruia i se va părea cuiva comică. (Știți ce a făcut O’Kelly la scurt timp după ce a aflat că mai are doar trei luni de trăit? A scris o *short story*! De parcă lumea ar mai fi avut nevoie de încă una...) Și apoi, cu ajutorul a ceea ce inevitabil trebuie numit „stafie” ²³, a alcătuit cartea pe care ai hotărât să o scrii și tu – cea despre moarte – când va fi venit verdictul obștescului sfârșit.

O’Kelly listează și pune pe categorii prietenii de care trebuie să se desprindă. Încă înainte să ajungă la cercul interior, se adună, uimitor, o mie de nume în carnetul său. Dar cu viteza și impetuositatea celui obișnuit să încheie afaceri, încheie și treaba asta exact în trei săptămâni: printr-un bilet sau telefon, rar printr-o scurtă întâlnire, eventual cu un „moment perfect” inclus. Dar când ajunge la desprinderea de prietenii mai apropiați, apare, sporadic, și rezistența umană. Unul sau doi chiar nu vor să se lase păcăliți doar cu un rămas-bun, o plimbare prin parc și câteva amintiri comune evocate. Ca un adevărat CEO, O’Kelly nu ține însă seama de sentimentalisme: „Aș vrea să încheiem aici. Am organizat întâlnirea special ca să ne putem desprinde. Și am avut împreună un moment perfect. Să ne mulțumim cu atât și să mergem mai departe. Nu vom stabili încă o întâlnire. Un moment perfect nu poate fi făcut mai bun.”

Nu, nu cred că aș proceda ca el. Și nici nu cred că am mai auzit de cineva care să-i semene. „Desprinderea” plănuită în ceea ce o privește pe fiica sa adolescentă include o excursie la Praga, Roma și Veneția. „Vom zbura cu un avion

particular, prin urmare va trebui să realimentăm undeva în Nord, în Nordul Îndepărtat, iar Gina va avea astfel oportunitatea să întâlnească eschimoși și să negocieze cu ei.“ Asta nu mai înseamnă să mori consecvent cu tine însuși, ci de-a dreptul caricatural. Ți iei rămas-bun de la fiica ta, dar îi oferi și *o ocazie să negocieze cu eschimoșii*? Oare îi informezi și pe eschimoși de funcțiunea privilegiată pe care o vor îndeplini cu acel prilej?

Asemenea momente stârnesc o privire ironică și neîncrezătoare. Dar, fără tăgadă, O’Kelly murea așa cum trăise și ar trebui să fim cu toții la fel de norocoși. Dacă a trișat puțin, sau nu, e o altă chestiune. În calitate de CEO, nu avusese prea mult de-a face cu Dumnezeu, din cauza agendei extrem de încărcate; deși se folosea de El ca de un soi de serviciu de urgență în caz de pană. Cu câțiva ani în urmă, viitoarea negociatoare cu eschimoșii fusese diagnosticată cu artrită juvenilă, iar tatăl ei își amintea cum „în anul acela, mă găseai mai mereu la biserică“. Acum, când are să se încheie curând și ultima sa afacere, O’Kelly recurge din nou sus, la sediul din ceruri al transnaționalei. Se roagă și învață să mediteze. Simte susținerea venită „din partea cealaltă“ și declară că „nu există durere la trecerea din partea aceasta în partea cealaltă“. Soția sa explică: „Dacă-ți învingi teama, învingi moartea“ – deși, desigur, în cele din urmă *tot mort* închei povestea. Când O’Kelly sfârșește, faptul se petrece, potrivit șerpașului său personal, „într-o stare de acceptare calmă și speranță autentică“.

După cum ne spun psihanaliștii, cei foarte atașați de propria lor personalitate mor cu cea mai mare dificultate. O’Kelly aparținea categoriei A și, ținând seama și de vârsta sa și de repeziciunea cu care s-a petrecut totul, s-a comportat impresionant. Și poate că Dumnezeu nu se supără dacă te

îndrepti spre el numai în caz de urgență. Celor de pe margine li s-ar putea părea că orice zeitate rațională ar trebui să se simtă ofensată de o atenție atât de sporadică, guvernată doar de interesele de moment. Dar s-ar putea ca El să vadă diferit lucrurile și, modest, să nu-și dorească să fie o prezență zilnică, obstructivă, a vieții noastre și să se bucure doar cu rolul de specialist al prăbușirilor, de firmă de asigurări, sau de paznic al mingilor scăpate de portar.

O’Kelly nu și-a dorit muzică de orgă la înmormântare; flaut și harfă, a precizat el. Am ales Mozart pentru mama, iar ea Bach pentru tata. Consumăm timp gândindu-ne la muzica noastră funebră, dar ne preocupă mai puțin pe ce ritmuri am vrea să se producă sfârșitul. Mi-aduc aminte de editorul de literatură Terence Kilmartin, unul dintre cei dintâi susținători ai mei, cum zăcea pe un pat, la parter, fiind prea slăbit să mai urce scările, ascultând cvartete de coarde din epoca târzie a lui Beethoven, la un radiocasetofon. Papii și împărații pe moarte puteau să-și convoace coruri și instrumentiști personali, ca să-i ajute să guste din gloria ce-i aștepta. Dar tehnologia modernă ne-a transformat pe toți în papi și împărați; și, chiar dacă respingi raiul creștin, atunci când trupul se stinge, poți lăsa ca în craniu să-ți pătrundă lumină cu un *Magnificat* de Bach, un *Requiem* de Mozart sau *Stabat Mater* de Pergolesi. Sydney Smith își imagina paradisul ca pe un loc în care se mănâncă *foie gras* în sunet de trâmbițe – ceea ce mie mi s-a părut mereu mai degrabă o contradicție decât o armonie. Însă poți lăsa alămurile răscolitoare din *Messe de Saint-Cécile* de Gounod să-ți bubue în urechi, spre consolare, în vreme ce prin furtunul subțire hrana îndulcită îți picură în braț.

Dacă îmi va fi dat un răgaz decent, la moarte, bănuiesc că voi prefera muzica, nu cărțile. Să fie

suficient spațiu – spațiu la mine în cap – pentru splendida înaintare greoaie a ficțiunii, cu tot ceea ce târăște după sine: intrigă, personaje, cadru?... Nu, cred că voi avea nevoie de muzică, și aș solicita intravenos: direct în fluxul de sânge, direct spre inimă. „Cel mai bun mod de a digera timpul pe care îl avem la dispoziție“ ne va ajuta poate să digerăm începuturile morții. Apoi, muzica se asociază în mintea mea cu optimismul. Am avut instantaneu sentimentul apropierii când am citit că una dintre plăcerile pe care și le îngăduia Isaiah Berlin la bătrânețe era să-și rezerve bilete la concert cu luni înainte (și îl descopeream adesea în aceeași lojă de la Festival Hall). Cumva, rezervarea biletelor garantează că vei și asculta muzica, prelungindu-ți viața cel puțin până ce mor ultimele ecouri ale acordului final pentru care ai plătit să le asculți? Nu știu de ce, dar nu același lucru s-ar întâmpla și cu teatrul.

Și, oricum, totul depinde de reușita de a te păstra în armonie cu tine însuți. Când am luat în considerare scenariul meu optim de moarte (x luni, în care să scriu 200–250 de pagini), nu m-a preocupat aspectul respectiv. Am presupus că voi rămâne eu însumi până la capăt, că instinctul mă va împinge să fiu scriitor, dornic să descrie și să definească lumea, chiar și pe cale să o părăsesc. Dar, ajuns în stadiul final, caracterul poate suferi șocuri bruște, exagerări și distorsiuni. Un prieten al lui Bruce Chatwin și-a dat seama că scriitorul trebuie să fie grav bolnav după ce acesta a plătit consumația, gest cât se poate de atipic pentru el. Cine poate prezice pe ce căi o va lua mintea imediat după ce expiră?

Montaigne nu a murit, așa cum visa, plantându-și ogorul cu varză. Pentru acest sceptic și epicurian, deist tolerant, scriitor de nemăsurată curiozitate și erudiție, moartea a sosit în vreme ce în propriul său dormitor se oficia liturghia: exact (sau cel puțin așa s-a spus) la momentul cuminecăturii. O moarte exemplară din punctul de vedere al Bisericii Catolice – ceea ce nu a împiedicat-o să-i pună operele la index.

Acum douăzeci de ani, i-am vizitat casa, sau mai degrabă turnul de scriitor, nu departe de Bordeaux. Capela la parter, dormitorul la primul etaj, camera de lucru deasupra. La distanță de patru secole, întâmplările, ca și mobila, sunt imposibil de verificat, după cum poate confirma orice filozof. Exista un jilț rupt, pe care poate că a stat marele eseist – și, dacă nu pe el, pe ceva asemănător. Dormitorul, în limbajul mătăsos-evaziv al ghidului de limbă franceză, era locul în care „nimic nu ne interzice să gândim că ar fi locul în care a murit“. Bărnele din camera de lucru încă mai purtau citate în greacă și în latină, chiar dacă picturile fuseseră înnoite de multe ori, în vreme ce biblioteca de o mie de volume, care alcătuisese universul lui Montaigne, se risipise de mult. Nici rafturile nu mai existau: în urma lor mai rămăseseră doar câteva piese metalice, în forma literei D, de care se poate presupune că fuseseră prinse. Ceea ce părea să respecte perspectiva filozofică.

O mică platformă, imediat lângă dormitorul în care probabil a murit Montaigne eventual privind spre ostie (deși nimic nu ne interzice să ne imaginăm că se concentra mai degrabă asupra verzelor sale). De acolo, de sus, filozoful ar fi putut urmări slujba din capelă, fără să-și întrerupă șirul gândurilor. Printr-un tunel îngust și întortocheat, format din șapte trepte, preotul putea fi bine auzit și văzut. După ce ghidul și ceilalți turiști s-au îndepărtat, nu știu ce

impuls respectuos m-a împins să mă urc pe platformă și să mă strecur în jos, pe improvizația de scară. La cea de-a doua treaptă am alunecat și, într-o clipă, m-am pomenit suspendat între ziduri, agățându-mă ca să nu mă prăbușesc prin pâlnia de piatră, drept în capelă. În acea clipă de strâmtoare, am fost cuprins de claustrofobia unui vis familiar – pierdut undeva, sub pământ, printr-o țevă ori conductă tot mai îngustă, în beznă tot mai deasă, zguduit de spaimă. Nici nu e nevoie să te trezești ca să știi că este un vis de moarte.

Am suspectat mereu visele; sau, mai degrabă, interesul excesiv față de ele. Am cunoscut o pereche, unită de o îndelungată și vădită relație de iubire; la începutul fiecărei zile, soția îi relata soțului visele care o vizitaseră peste noapte. Obicei căruia i-au rămas credincioși și dincolo de șaptezeci de ani. Dar eu prefer, prețuiesc, chiar, abordarea laconică a soției mele, când își povestește visele. Se trezește și-și prezintă raportul, fie sub forma unui rezumat aforistic – „un fragment de deșert“ – ori a unei aprecieri critice concise – „foarte confuz“, sau „am fost bucuroasă să scap de *acolo*“. Uneori descrierea și reproșul se combină: „Vise indiene, ca un roman lung și dezlânat.“ Pe urmă adoarme din nou și uită totul.

Visele par astfel puse în perspectiva lor cuvenită. Când am început să scriu literatură, mi-am stabilit două reguli: exclus vise și exclus meteorologie. În postura de cititor, mă enervau de când mă știam stările atmosferice „semnificative“ – norii de furtună, curcubeiele, tunetele din depărtare – după cum mă plectiseau și visele „semnificative“, premonițiile, vedeniile și așa mai departe. Plănuisem chiar să-mi intitulez primul roman *No Weather*. Dar scrisul mi-a luat atâta vreme, încât, în cele din urmă, titlul mi s-a părut prea sfios.

Am avut parte de vise despre moarte atât de des cât te poți aștepta: cu aluzie la îngropare, cu incinte subterane și tunele care se îngustează; sau poate un scenariu mai activ, de film de război – mă văd fugărit, copleșit ca număr și putere de foc, fără gloanțe, ținut ostatic, condamnat pe nedrept și adus în fața plutonului de execuție, înștiințat că mi-a mai rămas mai puțin timp decât mi-am imaginat. Chestii obișnuite. M-am simțit ușurat, acum câțiva ani, când a intervenit în sfârșit o variațiune tematică: visul în care mă înregistrez într-un azil de sinucigași, dintr-o țară oarecare, unde sunt tolerați cei care-și caută sfârșitul. Semnez formularele, iar soția mea este de acord fie să mi se alăture în această aventură, fie doar să mă ajute. Dar, ajuns acolo, constat că locul este îngrozitor de deprimant – mobilă ieftină, un pat amărât, mirosind a clienți trecuți și viitori, funcționari plictisiți, pentru care nu reprezinți decât încă un articol intrat în procesul birocratic. Îmi dau seama că am luat o hotărâre greșită. Nu vreau să plec (și nici să intru), am făcut o greșeală, viața prezintă în continuare mult interes, probabil și un viitor; dar, în vreme ce gândesc toate astea, realizez că nu mai pot da înapoi odată ce am declanșat procesul pentru care am semnat și, da, voi fi mort peste câteva ore sau minute, chiar nu mai există nici o scăpare, nici un „tertip inteligent“, din arsenalul Koestler.

Nu neapărat mândru de noul meu vis, am constatat cu plăcere că inconștientul meu se actualizează, că ține pasul cu dezvoltarea lumii. Dar nu cu aceeași plăcere am descoperit, în ultimul volum al poetului D.J. Enright, *Injury Time (Minute de prelungire)*, că avusese un vis aproape identic. Stabilimentul în care se internase el părea ceva mai elegant decât al meu, dar, tipic pentru spațiul oniric al oricărui melancolic, inevitabil ceva merge anapoda. În cazul său, azilul de sinucigași rămăsese fără gaz

letal. Prin urmare, Enright și soția sa aveau să fie transferați, conform noului plan, la oficiul poștal local unde, se temea el cu îndreptățire, condițiile puteau fi mai puțin omenoase și tot ineficiente.

Stând să mă gândesc, nu mă deranja prea mult sincronia (să invoci drepturi de proprietate asupra unor vise, ce deșertăciune stranie). Am fost mai disperat să descopăr următorul citat, într-altă secțiune a cărții lui Enright: „Nu m-ar deranja să o sfârșesc, dacă nu ar urma moartea.” Dar *eu* am spus asta primul, am gândit – de ani și ani am spus și am scris același lucru. Iată cum apare în acel prim roman al meu, cel care nu s-a intitulat *No Weather*: „Nu mi-ar păsa câtuși de puțin să o Sfârșesc, atât timp cât la capătul procesului nu m-aș pomeni Mort.” ²⁴ (Recitind propoziția - *I wouldn't mind Dying at all, as long as I didn't end up Dead at the end of it* -, mă întreb dacă nu ar trebui să mă jenez de repetiția lui *end*. Deși, dacă aș fi provocat, aș argumenta, probabil, că am accentuat deliberat ideea caracterului definitiv. Așa o fi fost, sau nu, oricum nu-mi amintesc.) Și pe cine citează Enright? Pe un oarecare Thomas Nagel, într-o carte intitulată *Mortal Questions* ²⁵. Caut pe Google: profesor de filozofie și drept la New York University; data publicării cărții sale, 1979; data publicării cărții mele, 1980. Fir-ar să fie! Aș fi putut para spunând că începusem să lucrez la roman cu opt sau nouă ani mai devreme, dar efectul ar fi fost la fel de convingător ca un vis de protest într-un azil de sinucigași. Și, nu încape îndoială, cineva tot ajunsese acolo înaintea noastră. Probabil unul din grecii antici, pe care îi cunoaște așa de bine fratele meu.

S-ar putea să fi remarcat, compătimitor, chiar, vehemența cu care am scris „Dar *eu* am spus asta primul.” *Eu*, cel insistent, emfatic, în litere cursive. *Eu*, cel de care sunt animalic legat, *eu*, cel de la

care trebuie să-mi iau adio. Dar acest *eu*, sau chiar umbra lui de fiecare zi, în litere normale, nu coincide cu ceea ce gândesc despre el. Cam la vremea când îl asiguram pe capelanul colegiului că sunt un ateu ferice, exista o expresie la modă: integritatea personalității. Iată în ceea ce credem noi, amatori în propria noastră existență, nu-i așa? Că din copilul-tată sau copilul-mamă se înfiripă bărbatul sau femeia matură; că devenim noi înșine încet, dar inevitabil, iar acest „sine“ va căpăta contur, claritate, va fi identificabil și integru. Prin viață, construim și dobândim un caracter unic, în care, sperăm, ni se va permite să și murim.

Dar exploratorii creierului, care au pătruns secretele noastre cerebrale, care ni le prezintă în culori vii, care pot urmări pulsațiile gândului și ale emoției, ne spun că nu este nimeni acasă. Mașinăria e lipsită de duh. Creierul, după cum se exprimă un neuropsiholog, este nici mai mult nici mai puțin decât „un boț de carne“ (nu ceea ce numesc eu carne – dar nu mă dau în vânt după măruntaie). Eu, și nici măcar *eu*, nu plăsmuiesc gânduri; gândurile mă plăsmuiesc pe mine. Exploratorii creierului, oricât de atent ar căuta și ar cerceta, nu pot depăși concluzia că „nu se poate localiza o «substanță a eului»“. Așadar, ideea noastră că ar exista un sine, ori un ego, eu ori *eu*, și localizabil, pe deasupra, este încă o iluzie potrivit căreia trăim. Am face bine să înlocuim Teoria Eului, în virtutea căreia am supraviețuit atât de îndelungat și de natural, cu Teoria Mănunchiului. Ideea unui căpitan al submarinului cerebral, cel care plănuiește și ordonează evenimentele din viața lui, sau din viața ei, trebuie să se încline în fața teoriei că am fi o simplă secvență de evenimente cerebrale, legate între ele de anumite conexiuni cauzale. Ca să dăm o sentință definitivă și deprimantă (fie ea și literară): „eu“, pentru care

dezvoltăm atâta tandrețe, există în sens propriu doar în gramatică.

La Oxford, după ce am renunțat la limbi moderne, eu, cel demodat, am studiat filozofia vreme de mai multe semestre, la capătul cărora mi s-a spus că îmi lipsește mintea potrivită pentru asta. În fiecare săptămână învățam părerea despre lume a unui anumit filozof, iar în următoarea de ce părerea lui este greșită. Așa, cel puțin, mi se părea mie, iar eu doream să merg drept la țintă: atunci, care este adevărul? Dar filozofia arăta mai degrabă preocupată de procesul filozofării, și nu de scopul pe care eu i-l atribuisem de la bun început: să ne spună din ce este făcută lumea și cum să trăim cel mai bine în ea. Așteptări naive, fără îndoială, și ar fi trebuit să nu fiu atât de dezamăgit când filozofia morală, departe de a avea vreo aplicabilitate imediată, dezbate la început dacă „bunătatea“ este totuna cu „lașitatea“. În acel moment, am hotărât cu înțelepciune, fără îndoială, să las filozofia pe seama fratelui meu, și m-am întors la literatură, care ne spunea, și continuă să ne spună, cel mai bine din ce este făcută lumea. Și ne mai poate spune și cum să trăiești cel mai bine în ea, chiar dacă reușește perfect să lase impresia că nu face asta.

Una dintre multele versiuni ale lumii corecte-până-săptămâna-viitoare care mi-au fost predate rămâne cea a lui Berkeley. El susținea că lumea „caselor, munților, fluviilor și, într-un cuvânt, a tuturor obiectelor perceptibile“ constă în întregime din idei, din experiențe senzoriale. Ceea ce ne place să considerăm lumea reală din afară, tangibilă, liniară în timp, sunt doar o serie de imagini personale, care rulează în mintea noastră, ca la începuturile cinematografului. O asemenea imagine asupra lumii era, prin simpla ei logică, irefutabilă. Mai târziu, îmi amintesc cum am jubilat în fața răspunsului dat

de Literatură Filozofiei: Samuel Johnson lovind o piatră cu piciorul, strigând: „Uite cum te refutez!“ Lovești piatra, îi simți duritatea, consistența, realitatea. Piciorul te doare, nu ai nevoie de o dovadă mai bună. Teoreticianul este desființat de bunul-simț de care suntem așa de mândri, într-o manieră britanică.

Piatra lovită de Samuel Johnson, după cum știm acum, nu era câtuși de puțin solidă. Majoritatea obiectelor solide constau cu precădere din spațiu gol. Pământul însuși este departe de a fi solid, dacă prin solid înțelegem impermeabil: există particule minuscule, numite neutrini, care îl străbat cu ușurință, dintr-o parte în cealaltă. Neutrinii pot traversa – și traversau – piatra lui Samuel Johnson fără probleme; până și diamantele, considerate o culme a durității și a impermeabilității, sunt de fapt sfărâmicioase și pline de găuri. Dar, de vreme ce ființele omenești nu sunt neutrini, și nu ar avea nici un rost să încercăm să trecem prin piatră, creierul nostru ne aduce la cunoștință că piatra e solidă. Pentru scopurile noastre, în condițiile noastre, este solidă. Fără să reprezinte adevărul, este o informație utilă, în ceea ce ne privește. Bunul-simț ridică utilul la nivel de adevăr artificial, dar practic. Bunul-simț ne spune că suntem indivizi cu personalitate (de obicei integrată), la fel ca toți care ne înconjoară. Va dura o vreme până vom începe să ne considerăm părinții, să spunem, mănunchiuri de material genetic lipsite de orice „substanță individuală“, și nu personaje dramatice sau comice (sau crude sau plicticoase), copleșite de substanța propriei lor personalități, din narațiunea în care ne transformăm viața.

Tatăl meu a fost diagnosticat cu boala lui Hodgkin [26](#) la cincizeci și ceva de ani. Nu i-a întrebat pe doctori ce avea, prin urmare nu i s-a spus. A parcurs tratamentele, internările repetate în spital și controalele tot mai rare vreme de douăzeci de ani, fără să întrebe niciodată nimic. Mama a întrebat, la început, și prin urmare i s-a spus. Dacă i s-a mărturisit vreodată, sau nu, că boala este invariabil fatală, nu am de unde ști. Eram conștient că tata suferă de o boală, dar tactul său înnăscut, lipsa apetenței pentru melodramă și autocompătimire mă împiedicau să fiu prea îngrijorat sau să-mi imaginez că boala lui ar fi cu adevărat gravă. Cred că mama mi-a spus, punându-mă să-i promit că nu voi dezvălui secretul, cam în perioada când am dat examen pentru carnetul de șofer. Surprinzător, tata nu a murit. A continuat să predea până la pensie, când părinții mei s-au mutat din suburbiile londoneze într-un sat din Oxfordshire, lângă o bine cunoscută răscruce de drumuri, unde au locuit până la moarte. Mama îl ducea cu mașina la Oxford, pentru controalele lui anuale. După câțiva ani, medicul său specialist s-a schimbat, iar noul doctor, răsfoind fișa, a presupus că tatăl meu, om evident inteligent, care supraviețuise unei boli devastatoare, își cunoștea diagnosticul. În drumul spre casă, tata i-a spus mamei, ca din întâmplare: „Se pare că boala asta, a lui Hodgkin, poate fi destul de gravă.“ Auzind din gura lui cuvântul pe care se străduise cu tărie să-l țină departe de căsnicia lor vreme de douăzeci de ani, mama a fost la un pas să intre cu mașina în șanț.

Pe măsură ce îmbătrânea, tata pomenea rareori de problemele sale de sănătate, doar când se ivea vreun prilej să fie ironic: spre exemplu, spunea despre un medicament anticoagulant pe care-l înghițea că poate servi și ca otravă de șobolani. Mama s-a arătat mai viguroasă când i-a venit

rândul, deși oricum subiectul ei preferat de conversație a fost întotdeauna ea însăși, iar boala nu a făcut altceva decât să îi ofere o temă în plus. Nu i s-a părut lipsit de logică nici să-și acuze brațul paralizat, pentru „inutilitate“. Dar tata își considera atât propria sa viață, cât și chinurile prin care trecea, de interes relativ scăzut – pentru alții, și poate și pentru sine. Să nu întrebi de ce anume suferi ar putea fi, am presupus eu vreme îndelungată, un semn de lipsă de curaj, de simplă curiozitate omenească. Acum însă îmi dau seama că a fost – pesemne că așa se dovedește întotdeauna – o strategie a utilității.

Și tot nu reușesc, nici măcar o clipă, să-mi consider părinții mănunchiuri de material genetic lipsite de substanță individuală. Mi se pare util – și prin urmare, în termeni practici, adevărat – să-i privesc prin prisma bunului-simț, a pietrei lovite direct. Dar Teoria Mănunchiului sugerează o altă potențială stratagemă a morții. În loc să mă pregătesc să plâng un ego demodat, construit o viață întreagă dacă nu adorabil, cel puțin esențial pentru mine însumi, mă gândesc bine: dacă acel *eu* nu există cu adevărat așa cum mi l-am imaginat și l-am simțit, atunci de ce eu, sau *eu*, să-l jelesc înainte de vreme? Ar fi ca și cum o iluzie jelește o iluzie, un banal mănunchi fortuit, speriat zadarnic că s-ar putea desface. Să fie oare un argument convingător? Capabil să treacă prin moarte ca neutrino prin piatră? Mă întreb, dar nu cred să am curând un răspuns. Deși, de la bun început, îmi vine în minte un contraargument din categoria „oamenii spun că e un clișeu, dar mie nu mi s-a părut niciodată că ar fi un clișeu“. Teoreticienii minții și ai materiei ar putea să-mi spună că moartea mea este, dacă nu tocmai o iluzie, cel puțin pierderea a ceva mai rudimentar și mai puțin marcat de personalitate decât pretind și aș dori să fie; dar mă îndoiesc că voi avea și *eu* același

sentiment, când va sosi vremea. Cum a murit Berkeley? Bucurându-se de consolarea deplină a religiei, și nu de consolarea teoretică, sugerând că oricum e vorba de simple imagini personale.

Fratele meu susține că, dacă aș fi stăruit în studiul filozofiei, aș fi aflat că Teoria Mănunchiului „a fost inventată de un oarecare D. Hume“; pe urmă, că „orice aristotelian“ ar fi putut să-mi spună că nu există nici substanță individuală, nici mașinărie fără duh, „și, de fapt, nici mașinărie“. În schimb, și eu știu lucruri de care el nu are habar: spre exemplu, că tata a suferit de boala lui Hodgkin. Am fost uimit să descopăr că fratele meu nu știe, sau cel puțin nu-și aduce aminte de asta. „Istoria pe care mi-o spun (parțial sub formă de avertisment) este că s-a bucurat de sănătate și vigoare până la șaptezeci sau șaptezeci și doi de ani și, odată ce șarlatanii de doctori au pus mâna pe el, a intrat într-un declin accelerat.“

În versiunea lui sau, mai degrabă, în imaginația lui fantezistă, aristotelianul umblat își dă mâna cu țăranul băștinaș din Creuse. Unul dintre cele mai rezistente mituri rurale franceze este al omului cu sănătate de fier, care coboară într-o bună zi din creierii munților și face greșeala să intre în cabinetul unui medic. În câteva săptămâni, uneori zile sau chiar ore, funcție de narator, ajunge direct la cimitir.

Înainte să plece din Anglia ca să se stabilească în Franța, fratele meu s-a dus să-și curețe ceara din urechi. Asistenta a profitat de ocazie și i-a propus să-i ia tensiunea. Fratele meu a refuzat, dar ea l-a asigurat că nu costă nimic. Chiar și așa, tot *nu dorea* să i se ia tensiunea. Asistenta, care, evident,

nu știa cu ce soi de pacient are de-a face, i-a explicat că, la vârsta lui, s-ar prea putea să aibă hipertensiune. Însă fratele meu nu s-a dat bătut și i-a răspuns glumeț, ca într-o emisiune radiofonică de pe vremuri, când ea mai avea mult până să vină pe lume: „Nu voi să știu așa ceva.“

„Și chiar nu vreau“, mi-a spus și mie. „Să presupunem că totul ar fi fost în regulă cu tensiunea, analiza ar fi devenit o pierdere de vreme; și dacă nu ar fi fost în regulă, tot nu aș fi luat nici o măsură (nu pastile, nu dietă schimbată). Dar, din când în când, mi-aș fi făcut gânduri.“ Iar eu i-am răspuns că, desigur, „ca filozof“, ar fi trebuit să abordeze chestiunea în termenii pariului lui Pascal. Astfel, existau trei urmări: 1. Nu suferi de nimic (bine). 2. Suferi de ceva, dar putem interveni (bine). 3. Suferi de ceva, dar, ne pare rău, prietene, nu mai avem ce-ți face (rău). Însă fratele meu se împotrivește unei asemenea viziuni optimiste asupra sorții. „Nu, nu. «Suferi de ceva, dar putem interveni» = rău (nu-mi place să se intervină asupra mea). Iar «suferi și nu mai avem ce-ți face» e cu mult mai rău să știi decât să nu știi.“ După cum zice prietenul meu G., „răul este atunci când știi că se va întâmpla“. Iar prin felul în care preferă ignoranța, fratele meu seamănă mai mult decât mine cu tata, fie și numai o dată.

Discutam odată cu un diplomat francez și încercam să *i-l explic* pe fratele meu. Da, i-am spus, e profesor de filozofie, a stat la Oxford până a împlinit cincizeci de ani, dar acum locuiește în centrul Franței și predă la Geneva. „Și are ambiția“, am continuat, „o ambiție filozofică, s-ar zice, să locuiască nicăieri. E anarhist, nu în sensul îngust, politic, ci în sensul mai larg, filozofic. Astfel, trăiește în Franța, are cont la o bancă de pe insulele din Canalul Mânecii și predă în Elveția. Vrea să locuiască nicăieri.“ „Și, în Franța, unde

locuiește?“ m-a întrebat diplomatul. „În Creuse.“ A chicotit, în stil parizian, și mi-a răspuns: „Atunci și-a atins scopul! Trăiește nicăieri!“

Aveți o imagine suficient de limpede a fratelui meu? Aveți nevoie de mai multe elemente substanțiale? Are cu trei ani mai mult decât mine, căsătorit de patruzeci, două fiice. Prima propoziție încheiată rostită de fiica lui cea mare a fost: „Bertrand Russell este un idiot bătrân.“ Și locuiește în ceea ce, după cum îmi spune, ar fi o *gentilhommeîre* (eu făcusem greșeala să o denumesc *maison de maître*: gradațiile verbale pentru caracterizarea tipurilor de locuință în Franța sunt tot atât de complexe pe cât cele aplicate odinioară femeilor de moravuri ușoare). Are vreo șase pogoane și șase lame într-un padoc, probabil singurele din Creuse. În filozofie, s-a specializat în Aristotel și presocratici. Odată, cu zeci de ani în urmă, mi-a spus că „renunțase la complexe“ – și astfel mi-a fost mult mai ușor să scriu despre el. A, da, și obișnuiește să poarte un soi de costum din secolul al XVIII-lea, creat special de fiica lui cea mică: pantaloni până la genunchi, ciorapi lungi, pantofi cu cataramă în jumătatea inferioară; vestă de brocart, baston, păr lung, legat cu fundă, în partea de sus. Poate că ar fi trebuit să menționez toate aceste lucruri mult mai devreme.

El a colecționat Imperiul Britanic, eu Restul lumii. El a supt la biberon, eu la piept, de unde îmi explic bifurcarea firilor noastre: el cerebral, eu siropos. În adolescență, elevi fiind, plecam în fiecare dimineață de acasă, din Northwood, Middlesex, într-o călătorie de o oră și un sfert, schimbând de trei ori metroul, spre școala din centrul Londrei; la sfârșitul după-amiezii, ne întorceam pe aceeași rută. În cei patru ani cât am făcut amândoi această deplasare zilnică (1957–1961), fratele meu nu numai că nu a stat niciodată în același

compartiment cu mine, nici măcar nu s-a suit în același tren. Ca orice relație dintre fratele cel mare și fratele cel mic, dar, după cum aveam să pricep mai târziu, nu era vorba doar de asta.

Și la ce mi-a folosit? Literatura și viața sunt diferite; prin literatură, scriitorul ia asupra sa o muncă dificilă. Personajele literare sunt mai ușor de „văzut“, dacă romancierul e competent și dacă cititorul e competent, la rândul său. Personajele sunt plasate la o anumită distanță, mutate încolo și înapoi, puse în lumină, în așa fel încât să-și dezvăluie profunzimile; ironia, acea cameră în infraroșu pentru imagini luate în întuneric, ni le arată în special când nu se simt privite. Dar viața este cu totul altfel. Cu cât cunoști mai bine pe cineva, cu atât îl vezi mai neclar (și cu atât este mai dificil să-l transferi în ficțiune). Și uneori poate fi atât de aproape, încât să nu-l vezi, în lipsa unui romancier care să împrăstie ceața. Adesea, când vorbim despre apropiați, ne întoarcem la ziua în care ne-am cunoscut, în lumină potrivită – și avantajoasă – și la distanță focală corectă. Poate fi un motiv pentru care unele cupluri rezistă și în conjuncturi evident imposibile. Factorii obișnuiți – banii, sexul, poziția socială, teama de a fi părăsit – funcționează, fără îndoială; dar partenerii se pot rătăci, pur și simplu, continuând să funcționeze în virtutea unei viziuni și versiuni perimate.

Uneori mă sună tot felul de jurnaliști, când lucrează la biografia vreunei cunoștințe. Și își doresc, pentru început, o descriere limpede și la obiect a personajului și, apoi, câteva povești sugestive. „Îl/O cunoști bine, cum este el/ea de fapt?“ Sună simplu, dar adesea nu știu de unde să încep. Ce bine ar fi ca prietenul să aibă consistența unui personaj literar. Prin urmare, se poate începe, spre exemplu, cu un șir de adjective incerte, ca un mitralior care încearcă să încadreze ținta; dar

imediat subiectul, prietenul, începe să dispară din viață, diluându-se în cuvinte. Unele povești au darul să lumineze, altele rămân stinse. Un ziarist care scria un articol despre mine, cu câțiva ani în urmă, a sunat la o sursă de neocolit, din Creuse. „Nu știu nimic despre fratele meu“, a fost răspunsul cu care s-a ales. Și nu cred că a vrut să mă protejeze, ci numai o enervare, probabil. Sau o franchețe filozofică. Și s-ar putea să nici nu fie de acord că a tăgăduit vreodată că m-ar cunoaște „ca filozof“.

Și acum, o întâmplare cu noi doi. Când eram mici, fratele meu mă urca pe tricicletă, mă lega la ochi și mă împingea cu toată viteza într-un zid. Povestea am aflat-o de la nepoata mea C., care o știa de la tatăl ei. Eu nu-mi aduc aminte nimic și nu sunt sigur dacă s-ar putea trage vreo concluzie și care anume ar fi ea. Dar nu aș vrea să ne grăbim. Sună a ceva plăcut. Îmi imaginez și strigătul meu de bucurie, când roata din față lovea zidul. Poate chiar eu inventasem jocul sau îmi dorisem să fie repetat.

L-am rugat pe fratele meu să-i descrie pe părinții noștri și relația dintre ei, așa cum i-a văzut el mereu. Nu o mai făcusem până acum niciodată, iar primul lui răspuns a fost cel așteptat: „Cum erau ei? Nu prea am habar: în copilărie, nu-mi băteam capul cu așa ceva, iar mai târziu a fost prea târziu.“ Dar apoi, s-a pus pe treabă: crede că au fost părinți buni, „care au ținut rezonabil la noi“, toleranți și generoși; „cu natură morală extrem de convențională – mai exact, tipici pentru clasa și perioada lor“. Însă, continuă el, „presupun că trăsătura lor cea mai ieșită din comun – deși deloc ieșită din comun pentru vremea aceea – a fost lipsa totală, ori aproape totală, de emoție, sau, în orice caz, lipsa manifestării publice a emoției. Nu mi-l amintesc pe nici unul îngrozit, ori furios, ori

extaziat. Mă văd înclinat să cred că sentimentul cel mai puternic pe care și-l îngăduia mama era enervarea cruntă, în vreme ce tata știa, fără îndoială, tot ce se poate ști despre plictiseală“.

Dacă ni s-ar fi cerut să alcătuim o listă cu Lucruri Pe Care Le-am Învățat De La Părinții Noștri, noi doi am fi fost puși în încurcătură. Nu ne-au administrat Reguli de Viață, dar s-au așteptat să le respectăm pe cele intuite. Sexul, politica sau religia nu intrau în discuție. Se înțelegea de la sine că ne vom strădui să strălucim la școală, apoi la universitate, să ne luăm un serviciu, să ne căsătorim, probabil, și să avem copii, tot probabil. Când caut în memorie indicații și sfaturi din partea mamei, căci ea și-ar fi putut asuma rolul de legiuitor, nu îmi amintesc decât tot soiul de ziceri care nu mi se adresau în mod expres. Spre exemplu: numai ratații poartă pantofi maro la costum bleumarin; niciodată să nu dai limbile ceasului înapoi; să nu pui biscuiții sărați în aceeași cutie cu cei dulci. Materiale care nu-și găsesc locul în agenda cu citate memorabile. Nici fratele meu nu-și amintește ceva deslușit. Ceea ce ar putea părea și mai straniu, având în vedere că părinții noștri au fost profesori. Așteptau ca totul să se petreacă prin osmoză morală. „Desigur“, adaugă fratele meu, „consider că semnul distinctiv al unui bun părinte este să *nu* ofere sfaturi și indicații.“

În copilărie, ne amăgim cu iluzia că familia noastră ar fi originală. Mai târziu, asemănările percepute cu alte familii sunt legate mai ales de clasă, rasă, venituri, interese și, mai rar, de psihologie și de dinamică. Poate tocmai faptul că fratele meu locuiește acum la doar o sută douăzeci de kilometri de Chitry-les-Mines, unde a copilărit

Jules Renard, mă face să constat anumite similitudini. Renard *peîre et meîre* au fost, s-ar zice, o versiune extremă, teatrală, a părinților noștri. Mama guralivă și bigotă, tatăl tăcut și plictisit. Legământul călugăresc făcut de François Renard îl oprea în mijlocul propoziției dacă soția sa intra în cameră, și își mai relua vorbele numai după ce ea ieșea; în cazul tatei, era mai degrabă silit să rămână tăcut, din cauza limbuției mamei și a afirmării întâietății ei.

Fiul cel mic al familiei Renard, Jules – purtăm și același nume – suporta cu greu prezența mamei sale; reușea să o salute și să se lase sărutat de ea (dar nu-i răspundea niciodată cu sărutul lui), suporta să-i adreseze câteva vorbe și se folosea de orice prilej ca să o evite. Deși i-am acordat mamei mele mult mai multe ore ca Renard mamei sale, am reușit mereu doar să-mi procur o stare de absență și reverie; și, deși am compătimit-o când a rămas văduvă, nu am rezistat niciodată să dorm la ea. Nu puteam să fac față plictiselii dureroase, nici sentimentului că toată energia mea e secată de solipsismul ei neîncetat, și nici senzației că timpul mi se scurge din viață, timp pe care nu aveam să-l mai recuperez, înainte sau după moarte.

Mi-amintesc un foarte mic incident din adolescența mea, a cărui rezonanță emoțională a fost nefiresc de mare. Într-o zi, mama mi-a spus că tatei i se recomandaseră ochelari de citit, dar el avea tot felul de rețineri să îi poarte; prin urmare, considera ea, ar fi bine să îi fac un compliment. Mi-am adunat tot curajul și, când am prins un moment potrivit, mi-am exprimat, neîntrebat, părerea, cum că ar arăta „distins” cu ochelarii cei noi. Tata m-a măsurat ironic și nici nu s-a ostenit să-mi răspundă. Mi-am dat seama imediat că înțelesese totul; am mai simțit că-l trădasem, într-un fel, că falsitatea mea avea să-l inhibe și mai

mult și că mama profitase de naivitatea mea. Era, desigur, doar o doză homeopată, în comparație cu medicamentația toxică practică prin alte familii; cât despre faptul că fusesem folosit ca purtător al unui mesaj, nici nu se compară cu ceea ce a fost silit să facă micuțul Jules Renard. Copil fiind, părintele său, evitând să rupă tăcerea chiar și în circumstanțe extreme, l-a trimis la maică-sa cu o cerere simplă: să o întrebe, din partea lui, dacă dorea să divorțeze.

Renard spunea: „Să ai oroare de burghezi este în spirit burghez.“ Spunea: „Posteritatea! De ce ar fi oamenii mai puțin proști mâine decât sunt astăzi?“ Spunea: „Am avut o viață fericită, cu o undă de disperare.“ Ține minte că l-a durut când tatăl său nu i-a adresat nici un cuvânt despre cea dintâi carte. Părinții mei au reacționat ceva mai bine, chiar dacă au părut inspirați de maxima lui Talleyrand, conform căreia nu trebuie să te arăți prea entuziasat. Le-am trimis romanul neintitulat *No Weather*, chiar la apariție. Tăcere deplină, două săptămâni. Am telefonat; tata nici nu a pomenit că ar fi primit vreo carte. După o zi ori două, i-am vizitat. Cam după o oră de conversație, mai precis în care cu toții am ascultat-o pe mama, am fost rugat să-l duc pe tata la magazine: o dorință neobișnuită, chiar unică. În mașină, unde nu mai era posibil să ne privim în ochi, a deschis discuția, pieziș, că romanul i se pare bine scris și amuzant, dar limbajul „puțin suburban“; ba chiar îmi corectase și o greșeală de gen, din franceză. Am fost atenți la drum, am făcut cumpărături și ne-am întors. Acum mama era pregătită să-și spună părerea: romanul „atingea unele puncte“, trebuia să recunoască, în schimb nu fusese capabilă să suporte „bombardamentul“ de mizerii (privință în care se arăta în acord cu departamentul de cenzură din Africa de Sud). Era gata să le arate cartea

prietenilor, dar nu să le și permită să se uite înăuntru.

„Unul dintre fiii mei scrie cărți pe care le pot citi, dar nu le pot înțelege, iar celălalt scrie cărți pe care le pot înțelege, dar nu le pot citi.“ Nici unul nu scria „ce și-ar fi dorit ea“. Pe la zece ani, stăteam alături de mama pe platforma de sus a unui autobuz și depănam firul întortocheat al unei fantezii nevinovate, așa cum răsar atât de ușor în minte la vârsta aceea, iar ea mi-a spus că am „prea multă imaginație“. Mă îndoiesc că am înțeles termenul, deși era limpede că trimitea la un viciu. Peste ani, când am început să mă folosesc de respectiva înzestrare repudiată, am scris, deliberat, „ca și cum părinții mei ar fi morți“. Însă tot sub puterea paradoxului că, în spatele oricărei literaturi, la un nivel anume, se păstrează dorința reziduală de a le face părinților pe plac. Ca scriitor îi poți ignora, ori contraria chiar, cu bună știință, în cărți pe care te aștepti să le întâmpine cu ostilitate; dar o părticică din tine va fi veșnic dezamăgită că tot nu ai reușit să le fii pe plac. (Deși, dacă ai reuși să le fii pe plac, o altă părticică din tine ar fi veșnic la fel de dezamăgită.) O treabă foarte obișnuită, dar permanent capabilă să ia prin surprindere orice scriitor. Sau s-ar prea putea să fie doar un clișeu, dar mie nu mi-a lăsat acest sentiment.

Îmi amintesc de un băiețel cu părul cârlionțat, care indiscutabil avea „prea multă imaginație“. Îl chema Kelly, locuia pe aceeași stradă cu noi și se purta puțin straniu. Într-o zi, când aveam șase sau șapte ani și mă întorceam de la școală, a ieșit de după un platan și mi-a înfipt ceva în spinare, spunând: „Nu mișca, altfel te bag în priză.“ Am înghețat de spaimă și am rămas nemișcat, sub stăpânirea lui, întrebându-mă dacă mă va elibera totuși, fără să știu cu ce mă împungea în spate, de o veșnicie, după cum mi se părea. Să mai fi

schimbat și alte cuvinte? Nu cred. Nu era un jaf, ci un hold-up în forma lui cea mai pură, al cărui scop se confundă cu acțiunea în sine. Mă treceau toate sudorile, dar, după câteva minute, am hotărât să înfrunt moartea și am luat-o la goană, desigur întorcându-mă în spate în același timp. Kelly ținea în mână un ștecăr (model vechi, cu fișe rotunde, de cincisprezece amperi). Și atunci, de ce eu am devenit romancier, și nu el?

Renard, în *Journal*, își exprima dorința complicată ca mama sa să-i fi fost infidelă tatălui său. Complicată nu numai în psihologia construcției, ci și în încercarea de a o cântări. Gândea probabil că ar fi fost o răzbunare corectă pentru tăcerile lui punitive sau își imagina că astfel ar fi devenit o mamă ceva mai destinsă și sociabilă; ori poate că astfel ar fi fost justificat să aibă o părere și mai proastă despre ea? După ce mama a rămas văduvă, am scris o povestire a cărei acțiune se desfășoară în cadrul recognoscibil al bungaloului părinților mei (o „casă de vacanță cu îmbunătățiri“ în terminologia agenților imobiliari, așa cum aveam să descopăr mai târziu), dominat de trăsăturile marcante ale relației lor. Tatăl din narațiune, în vârstă (tăcut, ironic), are o relație amoroasă cu văduva unui doctor din satul vecin; când mama (limbă ascuțită, enervantă) descoperă, ripostează – sau cel puțin așa suntem invitați să credem, deși nu putem fi siguri până la capăt – trecând la atac cu tigăile grele, franțuzești. Acțiunea – și suferința – se derulează prin obiectivul fiului lor. Deși este povestea declinului altui septuagenar, grefată doar pe menajul părinților mei, tot nu mă puteam amăgi, știind prea bine ce urmăream, de fapt. Îi ofeream tatălui meu, retrospectiv și postum, doar puțină distracție, un supliment de viață, o gură de aer, exagerând desigur și reacția mamei mele, până la demență criminală. Însă nu cred că tata mi-ar fi mulțumit pentru acest cadou literar.

L-am văzut pentru ultima oară pe tata pe 17 ianuarie 1992, cu treisprezece zile înainte să moară, într-un spital din Witney, la distanță de vreo douăzeci de minute de locuința lor, cu mașina. Stabilisem cu mama să-l vizităm separat, în săptămâna aceea: ea să meargă luni și miercuri, eu vineri, și ea din nou duminică. Planul pentru mine, prin urmare, era să vin de la Londra, cu mașina, să mâncăm împreună la prânz, după-amiază să merg în vizită la tata, apoi să mă întorc la oraș. Dar când am ajuns acasă (așa cum numeam în continuare casa părinților mei, cu mult după ce aveam un cămin al meu), mama schimbase aranjamentul. Se întâmplase ceva în legătură cu spălatul rufelor și cu ceața de afară, dar în primul rând era vorba de comportamentul ei sucit, atât de caracteristic. Niciodată, în toată viața mea de adult, nu-mi amintesc nici măcar de un singur moment – cu excepția ieșirii noastre la cumpărături, așa cum fusese ea înscenată – în care să mă fi aflat singur cu tata. Chiar și când lipsea din încăpere, mama era mereu prezentă. Mă îndoiesc că se temea că am fi intenționat să o vorbim pe la spate (în orice caz, ultimul subiect despre care aș fi ținut să discut cu tata), ci mai degrabă că ar fi fost validat vreun eveniment din casă sau din imediata apropiere fără consimțământul ei. Așa că se afla mereu prin preajmă.

Ajunși la spital, mama a început să repete, în mod tipic, un lucru care mă crispa la acea vreme, iar de atunci mă scoate din sărite. Apropiindu-ne de salonul tatei, mi-a spus că vrea să intre prima. Am presupus că dorea să verifice „ținuta lui decentă” sau că o fi avut te miri ce alt motiv, ca orice soție. Dar nu. Nu îi spusese tatei că voi veni în ziua

aceea (de ce nu? control, *control* – al informației, dacă nu mai mult), așa că va avea o surpriză plăcută. Și a intrat. Eu am rămas în urmă, dar l-am văzut pe tata prăbușit pe un scaun, cu bărbia în piept. L-a sărutat și i-a zis: „Sus capul.“ Și, pe urmă: „Uite pe cine ți-am adus.“ Nu: „Uite cine a venit să te vadă“, ci: „Uite pe cine *ți-am adus*.“ Am rămas vreo jumătate de oră, iar tata și cu mine am consumat două minute ale noastre, despre un meci din Cupa Angliei (Leeds 0 Manchester United 1 – gol înscris de Mark Hughes) pe care îl văzuserăm amândoi, la televizor. Altfel, totul a decurs exact ca în cei patruzeci și șase de ani ai vieții mele: mama mereu prezentă, mereu trăncănind, aranjamente peste aranjamente, agitație, control, reducând orice comunicare cu tata la câteva semne sau priviri întâmplătoare.

Cel dintâi lucru pe care i l-a spus, în prezența mea, în după-amiaza aceea, a fost: „Ești mai bine ca ultima oară, atunci arătai teribil, teribil de rău.“ „Ce-ai mai făcut?“, a continuat ea cu o întrebare total nelalocul ei – la fel a considerat și tata, și a preferat să o ignore. Au urmat câteva variațiuni pe aceeași temă, despre ce a mai văzut ea la televizor și prin ziare. Dar ceva se aprinsese în tata și, peste cinci minute, ajuns la exasperare, stârnit și de greutatea de a se exprima, i-a dat replica. „Mă tot întrebi ce-am făcut. *Nimic*.“ Vorbe rostite cu un amestec înfricoșător de frustrare și de suferință („Cuvântul cel mai adevărat, cel mai exact, cel mai încărcat de sens este cuvântul *nimic*.“). Era rândul ei să-l ignore, de parcă ar fi comis o impolitețe.

La plecare, i-am strâns mâna, așa cum făceam de fiecare dată, și i-am pus cealaltă mână pe umăr. Mi-a zis la revedere de două ori, iar vocea i s-a frânt într-o notă sinistră, ceea ce eu am pus pe seama unei tulburări funcționale a laringelui. Dar mai târziu m-am întrebat dacă nu cumva știa, sau

poate doar bănuia, că își vedea pentru ultima dată fiul cel mic. Din câte îmi aduc aminte, nu mi-a spus niciodată că mă iubește; și nici eu nu i-am făcut vreo mărturisire de asemenea natură. După ce a murit, mama mi-a spus că a fost „foarte mândru“ de fiii lui; dar asta, și multe alte asemenea, trebuie deduse osmotic. Și, spre surprinderea mea, a mai adăugat că el hotărâse să fie „puțin mai singuratic“, astfel prietenii lui devenind prietenii ei, având, în cele din urmă, să rămână mai apropiată de ei decât el. Nu știu dacă era adevărat, sau doar o mostră de groaznică înfumurare.

Câțiva ani înaintea sfârșitului, tata m-a întrebat dacă nu am un exemplar din Saint-Simon, *Mémoires*. Aveam – o ediție pretențioasă, în douăzeci de volume, legată în piele stacojie, pe care nu o deschisese niciodată. I-am adus primul volum, pe care l-a citit cu perseverență, apoi pe următoarele, potrivit solicitării lui, de câte ori îi vizitam. Din scaunul său cu rotile, când mama ne lăsa singuri pentru scurt timp – puțină gospodărie – tata îmi relata episoade sângeroase ale luptei politice de la curtea lui Ludovic al XIV-lea. La un moment dat, aproape de final, o nouă comoție l-a făcut să-și piardă o parte a facultăților sale mintale: mama mi-a povestit că l-a găsit de trei ori în baie încercând să facă pipi în aparatul de ras electric. Dar a continuat să citească până la moarte din Saint-Simon, ajungând la mijlocul volumului al șaisprezecelea. Grație unui semn de carte din mătase roșie, știu și care este ultima pagină citită.

Potrivit certificatului de deces, cauza morții a fost a) comoție cerebrală; b) boală cardiacă; și c) un abces pe plămân. Dar acestea sunt lucrurile de care a fost tratat în ultimele sale opt săptămâni de viață (și mai înainte), nu și cauza morții. El a murit – ca să folosim o exprimare nemedicală – de epuizare,

atunci când a renunțat să mai spere. Iar „a renunțat să mai spere“ nu este o judecată morală din partea mea. Sau poate că este, oricum fiind făcută cu admirație, reacția corectă a unei persoane inteligente la o situație fără ieșire. Mama îmi spunea că se bucură că nu l-am văzut înainte de sfârșit: se împușinase la trup, încetase să mai mănânce, să mai bea și să mai vorbească. Deși, la ultima vizită, când îl întrebase dacă știe cine e ea, îi răspunsese, poate cu ultimele sale cuvinte: „Cred că ești soția mea.“

În ziua când a murit tata, cumnata mea a sunat din Franța și a insistat ca mama să nu fie lăsată singură în casă, în noaptea respectivă. Și alții m-au îndemnat la fel, sfătuindu-mă să fac rost de ceva somnifere (pentru dormit, adică, nu pentru sinucidere ori crimă). Când am sosit, după unele ezitări, mama m-a întâmpinat cu ironie robustă: „Sunt singură în casa asta de opt săptămâni, noapte de noapte“, mi-a spus. „S-a schimbat ceva acum? Își închipuie că vreau să...“ S-a oprit, căutând o încheiere pentru propoziția ei. I-am sugerat, „...o sfârșesc?“ A acceptat cuvintele: „Își închipuie că vreau să o sfârșesc, sau să bocesc, sau să fac vreun lucru prostesc?“ Apoi și-a exprimat disprețul intens față de înmormântările irlandeze: numărul celor care se adună să jelească în public spre alinarea văduvei. (Nu fusese niciodată în Irlanda, și cu atât mai puțin la o înmormântare.) „Crezi că voi avea nevoie de cineva care să mă țină, să nu cad?“ m-a întrebat cu dispreț. Dar când a sosit antreprenorul ca să discute dorințele ei – sicriul cel mai simplu, doar câțiva trandafiri, fără panglici și exclus celofan – l-a întrerupt la un moment dat, subliniind: „Și nu vă imaginați că n-aș fi

îndurerată, pentru că...“ De data asta, propoziția nu mai avea nevoie de nici un final.

Rămasă văduvă, îmi spunea: „Am dus o viață împlinită.“ Nu avea nici un sens să o contrazic, politicos, ori să-i propun un „Da, dar...“ Cu câțiva ani în urmă, îmi atrăsese atenția, de față cu tata, „sigur că da, tatăl tău a preferat întotdeauna câinii ființelor omenești“, iar el, atacat, a dat din cap, confirmând parcă exact ceea ce eu am interpretat – nu știu dacă greșit – ca pe un soi de lovitură împotriva ei. (Și, oricum, nu își mai dorise alt câine nici după patruzeci de ani de la dispariția lui *Maxim, le chien*.) Odată, demult, când eram adolescent, mama mi-a spus: „Dacă aș mai avea o viață, aș rămâne singură în barcă“, ceea ce eu am perceput atunci ca o lovitură doar la adresa tatei, nereușind să înțeleg că o asemenea revizuire de atitudine ne-ar fi șters din schemă și pe noi, copiii ei. Dar poate că pun alături tot soiul de citate și le acord o falsă coerență. Iar faptul că mama nu a murit de durere și i-au fost dați cinci ani de viață singură în barcă, dar când era cel mai puțin pregătită să vâslească, oricum nu mai are nici o importanță.

La câteva luni după moartea tatei, vorbeam cu mama la telefon. I-am spus că așteptăm câțiva prieteni la cină, lăsând să se înțeleagă că eu găteam un fel de mâncare, iar soția mea un alt fel. Cu o undă atât de apropiată de nostalgie în voce, cum nu mai auzisem vreodată, a murmurat: „Ce frumos trebuie să fie, cum gătiți amândoi.“ Apoi, revenindu-și, a adăugat: „Eu nu puteam avea încredere să-l las pe taică-tău nici să pună masa.“ „Serios?“ „Nu, așeza lucrurile cum se nimerea. La fel ca mamă-sa.“ Mamă-sa! Mama tatălui meu murise cu aproape o jumătate de secol în urmă, în timp ce tata se afla în India, în vremea războiului. Se auzea foarte rar la noi în casă de bunica Barnes;

rudele mamei, vii sau moarte, se bucurau de întâietate. „Oh!“ am spus, încercând să nu las să mi se ghicească în glas curiozitatea intensă. „Așa făcea și ea?“ „Da“, mi-a răspuns mama, scoțând la lumină o reacție snoabă, veche tot de aproape o jumătate de secol, „așeza cuțitele invers“.

Îmi imaginez cum viața intelectuală a fratelui meu înaintea într-o succesiune de gânduri discrete și bine înlănțuite, în vreme ce a mea se târăște de la o poveste la alta. Dar el este filozof, în vreme ce eu sunt romancier, și până și cel mai complex roman trebuie să lase impresia că se târăște. Viața se târăște. Iar poveștile trebuie tratate cu neîncredere, pentru că eu sunt sursa lor. Un alt povestitor, vorbind despre ultimii ani ai părinților, ar putea zăbovi asupra devotamentului și eficienței cu care mama sa îl îngrijise pe tatăl său, până la epuizare, reușind totuși, impresionant, să se ocupe în aceeași vreme și de casă, și de grădină. Și poate că ar fi la fel de adevărat, dacă eu nu aș fi remarcat o mutație gramaticală ce viza modul în care ea se îndeletnicea cu grădinăritul. În ultimele luni, cât tata se afla în spital, roșiile, fasolea și toate celelalte legume din seră și din straturi au fost rebotezate: „roșiile mele“, „fasolea mea“ și așa mai departe, ca și cum i le-ar fi confiscat încă înainte să moară.

Și poate că tot el, celălalt povestitor, ar putea să se plângă de nedreptatea comisă de un fiu la adresa mamei sale absolut nevinovate, prin scrierea unei nuvele în care o transformă într-o soție violentă. (Renard a descoperit un exemplar din *Poil de Carotte* circulând prin Chitry-les-Mines, cu următoarea însemnare anonimă: „Carte găsită din întâmplare, într-o librărie, în care o vorbește de rău pe mama sa, ca să se răzbune pe ea.“) Apoi, în ce măsură este indecent ca un fiu să descrie declinul fizic al părintelui său și în ce fel poate dilua

afecțiunea ce i-o poartă; și cum poate alege un fiu să înfrunte adevăruri dezagreabile în căutare de scene jalnice sau ridicele, cum ar fi istoria unui bătrân rătăcit, care încearcă să facă pipi în aparatul electric de ras. Ei, bine, multe ar putea fi adevărate. Deși povestea cu aparatul de ras e mai complicată și aș vrea să apăr aici comportamentul tatălui meu, considerându-l aproape rațional. De-a lungul întregii sale vieți, se bărbierise cu lamă, pământ și spumă – provenită din săpun, stick, tub sau recipient sub presiune. Mama a avut întotdeauna oroare de murdăria pe care o lăsa în chiuvetă – „cățelușul îngălat“ fiind termenul dezaprobat aplicat în casa noastră fără câini – și, de când au apărut aparatele electrice, a încercat mereu să-l convingă pe tata să-și cumpere unul. Dar el a refuzat întotdeauna, rămânând un teritoriu scăpat de sub dominația mamei. Îmi amintesc cum, pe la începutul perioadei petrecute de el în spital, l-am găsit în mijlocul unei tentative disperate de a se dichisi, în așteptarea vizitei noastre, bărbierindu-se, nesigur pe încheietura mâinii, cu o lamă boantă și spumă improvizată. Dar la un moment dat, în ultimii ani, campania ei trebuie să fi cunoscut succesul, poate din cauză că tata nu se mai ținea bine pe picioare și nu mai putea sta în fața chiuvetei. Așadar, pot să-mi închipui resentimentul cu care privea acel aparat electric (după cum pot să mi-o închipui și pe ea cumpărându-i-l). Cu siguranță îi amintea de vremurile când era în puteri și de înfrângerea sa definitivă în îndelungatul conflict conjugal. Cum să nu-ți dorești să faci pipi pe el?

„Cred că ești soția mea.“ Da, să rămâi în armonie cu tine însuși: asta sperăm, de asta ne agățăm, privind înainte cum totul se năruie. Astfel – iată răspunsul, după un lung ocol – mă îndoiesc că, atunci când îmi va veni vremea, voi căuta confortul teoretic al unei iluzii care petrece o

iluzie, al declanșării unui complex de împrejurări norocoase. Îmi voi dori să rămân în armonie cu ceea ce voi considera cu obstinație propriul meu eu. Francis Steegmuller, care a asistat la înmormântarea lui Stravinski de la Veneția, a murit la aceeași vârstă ca muzicianul. În ultima săptămână de viață, a întrebat-o pe soția sa, romanciera Shirley Hazzard, câți ani are. Optzeci și opt, i-a spus ea. „Vai, Doamne! Optzeci și opt. Oare am fost vreodată conștient de asta?” Tipic în ceea ce-l privește – îi scăpa diferența substanțială dintre un trecut și un prezent.

„Dacă aș fi scrib“, spunea Montaigne – deși nu e limpede, se considera mai mult sau mai puțin de atât? –, „aș alcătui un compendiu cu diferitele feluri în care au murit oamenii. (Oricine i-ar învăța cum să moară i-ar învăța și cum să trăiască.) Dicaearchus a scris o carte cu un asemenea titlu, dar cu un scop diferit, și de mai restrânsă utilitate.“

Dicaearchus a fost filozof peripatetic, iar cartea sa, *Sfârșitul vieții omenești*, în deplin consens cu subiectul, nu a supraviețuit. Versiunea scurtă a antologiei de scrib a lui Montaigne ar fi o colecție de *faimoase cuvinte de pe urmă*. Hegel, pe patul de moarte, a spus: „Un singur om m-a înțeles cândva“, apoi a adăugat „dar și el m-a înțeles greșit“. Emily Dickinson a spus: „Trebuie să intru. Ceața se ridică.“ Gramaticianul Père Bouhours a spus: *Je vas, ou je vais mourir: l'un ou l'autre se dit*. (Tradus liber, „Curând voi muri, sau curând o să mor: ambele forme corecte.“) Uneori, ultimul cuvânt poate fi ultimul gest: Mozart a îngânat bătaia timpanelor din *Requiem*, a cărui partitură neterminată stătea deschisă pe cuvertura patului său.

Să fie asemenea momente dovada morții în armonie? Sau asupra lor poate plana o suspiciune inerentă, ca o declarație de presă, ca o știre Associated Press, ca o improvizație atent calculată? Când aveam șaisprezece sau șaptesprezece ani, profesorul de engleză – nu cel care mai târziu s-a sinucis, ci altul, cu care am studiat *Regele Lear* și astfel am învățat că *Maturitatea e totul* – a spus în fața clasei, nu cu puțină mulțumire de sine, că își pregătise ultimele sale cuvinte; sau ultimul său cuvânt, mai bine zis. Plănuia să rostească, simplu, „Blestemat!“

Profesorul respectiv m-a privit întotdeauna cu scepticism. „Barnes“, m-a atacat el odată, după o lecție neizbutită, „sper să nu fii un cinic nemernic, ca ăia din ultima bancă.“ Eu, domnule? Cinic, domnule? O, nu! Eu cred în spiriduși și în bunătatea omenească, domnule. Dar până și eu consideram planificata lui formulă de adio cât se poate de stilată; la fel și Alex Brilliant. Am fost a) cucerit de ingeniozitatea găselniței; b) surprinși să constatăm că profesorul nostru bătrân și ratat se cunoaște atât de bine; și c) hotărâți să nu ne trăim viața astfel încât să se încheie cu aceeași concluzie verbală. Sper că Alex reușise să uite episodul înainte să se sinucidă cu pastile, din cauza unei femei, cam zece ani mai târziu.

Și tot în aceeași vreme, printr-o stranie coincidență, am auzit de sfârșitul bătrânului profesor. Suferise o comoție, de pe urma căreia rămăsese paralizat și fără grai. Îl vizita adesea un prieten alcoolic, convins – ca majoritatea alcoolicilor – că oricui îi face bine să bea; obișnuia să-i ducă pe ascuns câte o sticlă de whisky și să i-o toarne pe gât. Mă întreb dacă îi mai rămăsese timp pentru cel din urmă cuvânt înainte să paralizeze, sau dacă fusese în stare să și-l aducă aminte cât a zăcut, îmbibat în alcool? Nici nu-ți trebuie mai

mult ca să te transformi într-un cinic nemernic, retras în ultima bancă.

Amânând considerabil momentul decesului, medicina modernă a cam venit de hac ultimelor cuvinte faimoase, având în vedere că muribundul ar cam trebui să știe când vine timpul să le rostească. Iar cei hotărâți să iasă din scenă pe o replică tare ar trebui, cred, să o declame și apoi să păstreze deliberat o tăcere monastică, până la capăt. Cele mai cunoscute ultime cuvinte au avut întotdeauna ceva eroic și, cum nu mai trăim în vremuri eroice, pierderea lor nu va stârni cine știe ce lamentații. Trebuie să ne bucurăm, în schimb, de ultime cuvinte lipsite de grandoare, dar încărcate de personalitate. Cu câteva ore înainte să moară într-un spital din Neapole, Francis Steegmuller a spus (în italiană, de presupus) unui infirmier care îi ridica patul: „Ai mâini frumoase.“ O ultimă, admirabilă radiografie a unei clipe de plăcere, chiar și când ești pe cale să părăsești spectacolul lumii. Ultimele cuvinte ale lui A.E. Housman se adresau medicului care îi administra cea din urmă – poate deliberat consistentă – doză de morfină: „Minunată lucrare.“ Nici solemnitatea nu trebuie să domine. Renard relatează în *Journal* cum s-a stins Toulouse-Lautrec. Tatăl său, adevărat excentric, a venit să-l viziteze și, în loc să se ocupe de el, s-a apucat să fugărească muștele din cameră. Pictorul, așezat pe pat, a exclamat: „Ticălos bătrân și prost!“, apoi s-a lăsat pe spate și a murit.

În trecut, statul francez accepta pe teritoriul său doar două feluri de ființe omenești: viii și morții. Nimic intermediar. Dacă erai viu, aveai voie să te miști și să plătești impozite. Mort, trebuia să fii dus la cimitir sau la crematoriu. Se poate crede că

e o categorisire strict birocratică, ba chiar inutilă. Însă în urmă cu vreo douăzeci de ani, adevărul ei juridic a fost contestat, la tribunal.

Motivul a fost o femeie de vârstă mijlocie, pe cale să moară de cancer; soțul ei a supus-o unei proceduri criogenice și apoi a lăsat-o la păstrare într-o uzină frigorifică. Statul francez, refuzând să accepte că nu ar fi moartă, a pretins să fie îngropată sau incinerată. Soțul femeii a deschis acțiune judecătorească și, în cele din urmă, i s-a acordat permisiunea să-și țină soția în beci. Câteva decenii mai târziu, la un pas de moarte, a fost și el înghețat, în așteptarea reunirii conjugale pe care o anticipa cu tărie.

În căutarea unei poziții intermediare între abordarea vieții din unghiul de vedere al pieței libere, folosește-și-apoi-aruncă, și utopia socialistă a eternității pentru toți, tanato-liberalii au considerat că răspunsul ar putea fi oferit de criogenie. Mori, dar nu mori. Cu sângele scos din organism și corpul înghețat, vei fi ținut în viață, sau cel puțin nu mort de tot, până va sosi o vreme când boala ta va putea fi vindecată, sau va crește speranța de viață, când vei fi trezit ca să trăiești din nou, încă mulți ani. Tehnologia reinterpretează religia și oferă o reînviere artificială.

Povestea franțuzească s-a încheiat într-o notă macabru-familiară: o pană de curent și temperatura corpurilor s-a ridicat până la un nivel care excludea întoarcerea la viață, iar fiul celor doi a trebuit să înfrunte coșmarul oricărui posesor de congelator. Dar ceea ce m-a impresionat mai tare decât povestea în sine a fost fotografia care însoțea articolul din ziar. Imaginea era din beciul casei franceze, unde soțul – „văduv“ de mulți ani – stătea lângă un congelator de demult, în care se afla soția sa. Deasupra, o cană cu flori și fotografia

femeii, în puterea vârstei. Iar alături de piesa din muzeul speranțelor absurde, ședea un bătrân supt la față, cu aer deprimat.

Nu avea cum să funcționeze, așa-i? Și ar trebui să fim recunoscători că nu a funcționat, în ceea ce-i privește. Să oprim timpul în loc? Să întoarcem din nou ceasul (sau să-i dăm limbile înapoi – într-un gest pe care mama nu l-ar fi permis niciodată)? Imaginează-ți că ești o tânără energică și „mori“ la treizeci de ani; imaginează-ți că te trezești și descoperi că soțul tău credincios a ajuns la capătul vieții sale naturale și a fost pus la îngheț, la rândul său, iar acum ești căsătorită cu un om care, în absența ta, a îmbătrânit cu douăzeci, treizeci, patruzeci de ani. Poți să reiei totul de unde ai plecat? Sau imaginează-ți scenariul optim: că „muriți“ amândoi cam la aceeași vârstă, să spunem pe la cincizeci de ani, veți fi readuși în simțiri când va exista vindecare pentru bolile de care ați suferit. Ce s-a întâmplat, de fapt? Ați înviat ca să muriți din nou, dar fără a mai trece prin tinerețe, de astă dată. Ar fi trebuit să vă aduceți aminte și să urmați exemplul lui Pomponius Atticus.

Să-ți redobândești tinerețea, să păcălești nu numai moartea a doua, ci și pe cea dintâi, cea pe care Montaigne o considera mai grea, iată adevărata fantezie. Să sălășluiești în Tir-na-nog, mitica țară celtică a celor veșnic tineri. Sau să descoperi fântâna tinereții: scurtătura populară, materialistă, spre paradis, a lumii medievale. Scăldându-te în apele ei, pielea își recapătă pe dată nuanța trandafirie, cearcănele dispar, ridurile se netezesc. Și nici nu trebuie să treci mai întâi prin birocrăția judecății divine, spre cântărirea sufletului. Magia tehnologică a apei vii îți redă tinerețea, în vreme ce criogenia îți oferă, stângaci, doar o bătrânețe târzie. Nu, criogenofiliile prezentului nu vor renunța, bizuindu-se, fără îndoială, pe tehnologia celulelor

stem care va da ceasul biologic înainte, savurându-și altfel clasicul *réveil mortel*: „O, ființă rațională / Care tânjești după viața eternă.“

M-am grăbit să-l judec pe Somerset Maugham. „Marea tragedie a vieții nu este aceea că oamenii pier, ci faptul că încetează să mai iubească.“ Obiecția mea era specifică oricărui tânăr: da, iubesc această persoană și cred că dragostea va dura, însă, chiar dacă nu se va întâmpla așa, va apărea altcineva pentru mine, și altcineva pentru ea. Amândoi vom iubi din nou și poate, educați la școala nefericirii, nu vom mai greși. Dar Maugham nu nega asta, ci privea și mai departe. Mi-aduc aminte de o povestire didactică (poate a lui Sir Thomas Browne) despre un om care și-a însoțit la cimitir un șir de prieteni, de fiecare dată simțindu-se tot mai puțin îndurerat, până când a putut privi în fundul gropii cu nepăsare, socotind-o și a sa. Dar nu, privitul în groapă nu este o filozofie și nici nu ne învață să murim; nu este decât o lamentație, regretul că nu mai putem compătimi, mai întâi nu ne mai putem compătimi prietenii, apoi nici pe noi înșine, nici propria noastră dispariție.

Asta ar fi cu adevărat o tragedie, în care doar moartea ne-ar mai putea oferi singura mângâiere. Am privit mereu cu suspiciune ideea că bătrânețea ar aduce seninătate, bănuind că mulți bătrâni trec prin aceleași chinuri emoționale ca tinerii, societatea interzicându-le, în schimb, să recunoască. (Iată și motivul obiectiv pentru care i-am atribuit tatălui meu o relație amoroasă de septuagenar, în nuvela aceea.) Dar dacă greșeam, chiar de două ori, și acea impusă aparență de seninătate ascundea nu un vârtej de simțăminte, ci dimpotrivă: indiferența? La șaizeci de ani, mă uit la numeroasele mele prietenii și îmi dau seama că unele au rămas doar amintirea prietenilor. (Dar și așa, tot îmi mai fac plăcere.) Apar și prietenii noi,

desigur, dar nu suficiente ca să alunge teama însingurării înfricoșătoare, emoțional vorbind, o moarte planetară. Pe măsură ce îți cresc urechile și unghiile încep să se despice, inima ți se zgârcește tot mai mult. Și iată o nouă dilemă. Preferi să mori îndurerat, smuls dintre cei dintotdeauna iubiți, sau doar când emoțiile au ajuns la capăt și privești lumea cu indiferență și te privești și pe tine cu indiferență? „Amintirea sclipirilor de stea / Nepăsarea târzie nu va răscumpăra / Nici cruntul sfârșit nu va alina.“ ²⁷ Turgheniev, care tocmai împlinea șaiszeci de ani, îi scria lui Flaubert: „Acesta este începutul sfârșitului, «coada» vieții. Un proverb spaniol spune că aici vine partea care se jupoaie cel mai greu... Viața se preocupă exclusiv de sine, transformându-se într-o luptă de apărare împotriva morții; iar această exagerare a personalității înseamnă că încetează să mai prezinte interes chiar și pentru ea însăși.“

Ne vine greu nu numai să privim groapa, ci și viața. Ne vine greu să contemplăm încremeniți varianta, ca să nu vorbim de certitudinea, că viața ar ține de hazardul cosmic, având ca scop fundamental simpla autoperpetuare, derulându-se în plin vid, până când, într-o bună zi, întreaga planetă se va cufunda în tăcere de gheață, iar omenirea, așa cum s-a dezvoltat ea, în toată complexitatea ei turbată și supratehnicizată, va dispărea complet, fără nici un regret, pentru că nu va mai exista nimeni și nimic acolo sus care să o plângă. Acesta este înțelesul maturizării. O perspectivă înfricoșătoare pentru o rasă care s-a bizuit de atâta vreme pe zeitățile inventate chiar de ea, spre explicație și consolare. Un jurnalist catolic i-a reproșat cândva lui Richard Dawkins că otrăvește inimile și mințile tinerilor: „Monștri intelectuali asemenea lui Hategod Dawkie ²⁸ propovăduiesc disperata lor evanghelie a nihilismului, a inutilității, a vidului, a goliciunii

vieții, a lipsei de sens peste tot și mereu și, în caz că nu știți acest cuvânt util, a floccinaucinihilipilificării.“ (Înseamnă „evaluare la zero“.) Dincolo de excesul și mistificarea atacului, se simte mirosul fricii. Credeți în ceea ce cred eu – credeți în Dumnezeu și în existența unui scop și în promisiunea vieții eterne – dacă nu, vă rămâne doar spaima. Întocmai ca școlarii aceia care străbăteau, noaptea, o pădure din Austria, cu teamă. Dar în loc de amabilul Herr Witters și de sfatul lui să te gândești doar la Dumnezeu, dai de nesuferitul Dawks cel Bătrân, profesor de științe, și de poveștile lui cumplite despre Urși și Moarte, poruncindu-ți să abandonezi gândul și să admiri stelele.

Flaubert a pus întrebarea: „Este splendid, sau stupid, să iei viața în serios?“ Și a adăugat că trebuie să avem „religia disperării“ și să fim „egali cu destinul nostru, adică la fel de impasibili ca el“. Știa ce să creadă despre moarte: „Oare *eul* supraviețuiește? Și dacă răspunsul e «da», reflectă simplu doar infatuarea și mândria, de fapt protestul împotriva ordinii eterne! Fiind posibil ca moartea să nu aibă mai multe secrete de dezvăluit decât viața.“ Dar, în vreme ce nu avea încredere în religii, nutrea o slăbiciune față de impulsul spiritual și o bănuială față de ateismul militant. „Fiecare dogmă în sine îmi repugnă“, scria el. „Dar sentimentul care le-a generat este cea mai naturală și poetică expresie a umanității. Nu-mi plac filozofii care au respins-o, pe motiv că ar fi o nerozie și o impostură. Eu consider că se află în strânsă legătură cu necesitatea și cu instinctul. Prin urmare, îl respect pe negrul care-și sărută fetișul

tot atât de mult cât pe catolicul care îngenunchează înaintea Sfintei Inimi.“

Flaubert a murit în 1880, în același an cu mama lui Zola. Fără să fie o coincidență, s-a dovedit anul în care Zola a cunoscut *le réveil mortel*. Avea patruzeci de ani pe atunci (prin urmare, în această privință am întâietate asupra lui). Mi l-am imaginat întotdeauna catapultat, ca și mine, din somn direct în tânguială. Dar s-a dovedit a fi doar o asimilare a unor drepturi de proprietate. De fapt, era treaz la momentul respectiv: el și soția sa, Alexandrine, fiecare incapabil să doarmă, temându-se de moarte, fiecare jenat să recunoască, stăteau culcați, unul lângă celălalt, în bezna nopții alungată doar de pâlpăirile unei lumânări de veghe. Atunci, Zola s-a pomenit aruncat din pat – depășind astfel impasul.

Și s-a mai lăsat obsedat și de o anumită fereastră din propria lui casă, de la Medan. La moartea mamei sale, scara se dovedise prea strâmtă și întortocheată pentru coșciug, iar cioclii fuseseră nevoiți să o coboare pe fereastră. Zola se uita mereu în direcția aceea, ori de câte ori trecea pe acolo, întrebându-se cine va urma primul nefericitul traseu – el sau soția sa.

Zola a împărtășit efectele declanșate de *le réveil mortel* luni, 6 martie 1882, la masa de prânz alături de Daudet, Turgheniev și Edmond de Goncourt, care a notat totul. În seara respectivă, cei patru rămași din *Dîner des Cinq* inițial, după dispariția lui Flaubert, au discutat despre moarte. Daudet a început totul, recunoscând că, pentru el, moartea devenise un soi de persecuție, de otravă picurată în propria sa viață, într-așa măsură încât nici nu putea să se mute într-un apartament nou fără să caute, automat, locul în care urma să i se pună coșciugul. După confesiunea lui Zola, a venit rândul lui

Turgheniev. Curtenitorul moscovit era la fel de familiarizat cu ideea morții ca toți ceilalți, dar avea tehnica lui de abordare: se descotorosea de ea, uite *așa* – făcând demonstrația, printr-un mic gest cu mâna. Rușii, a explicat el, știau cum să facă lucrurile să dispară într-o „negură slavă“, pe care o chemau să îi ferească de șiruri de gânduri logice, dar dezagreabile. Astfel, în ghearele viscolului, să nu te gândești niciodată la ger, și niciodată nu o să îngheți. Ceea ce funcționează cu succes și în cazul celeilalte teme, atât de vaste: o eviți, uite *așa*.

Zola a murit douăzeci de ani mai târziu. Și nu a avut parte de mult dorita *belle mort* – să fie strivit fără veste, ca o insectă sub un deget uriaș. În schimb, a arătat că, pentru un scriitor, „moartea în armonie“ prezintă o opțiune suplimentară. Poți muri ca persoană reală sau ca personaj literar. Unii reușesc și, și – după cum a demonstrat Hemingway când a încărcat cu două cartușe arma sa favorită, o pușcă de vânătoare Boss (*made in England*, cumpărată de la Abercrombie & Fitch), pentru ca pe urmă să-și vâre ambele țevi în gură.

Zola a murit ca personaj literar, într-o scenă psihomelodramatică vrednică de începuturile sale literare. El și Alexandrine se întorseseră la Paris din casa cu fereastra obsedantă. Fiind o zi răcoroasă, de sfârșit de septembrie, au pus să se facă focul în dormitor. Cât fuseseră plecați, se efectuaseră tot soiul de lucrări la acoperișul blocului unde se afla apartamentul lor, iar de aici narațiunea îi oferă cititorului alegerea între mai multe interpretări. Hornul care pornea din dormitor fusese înfundat, fie de vreun meșter nepriceput, fie, potrivit teoriei conspirației, de adversari în Afacerea Dreyfus, cu porniri criminale. Cei doi Zola s-au dus la culcare, încuind ușa, după obiceiul lor superstițios; combustibilul din sobă a emis monoxid de carbon și, dimineața, când servitorii

au forțat ușa, el zăcea mort, pe podea, iar Alexandrine – care se aflase cu puțin în afara zonei de maximă concentrație cu efect ucigător – pe pat, în stare de inconștiență.

Trupul neînsuflețit al lui Zola mai era cald, prin urmare medicii au încercat să-l readucă în simțiri prin procedura aplicată cu cinci ani în urmă lui Daudet: tras ritmic de limbă. Chiar dacă în cazul lui Zola avea ceva mai mult sens – tehnica adresându-se în primul rând victimelor otrăvirii cu gaze din sistemele de canalizare – nu s-a dovedit cu nimic mai eficientă. Când și-a revenit, Alexandrine a povestit cum se treziseră noaptea, deranjați de ceea ce crezuseră că ar fi o indigestie. Ea dorise să cheme servitorii, dar el respinsese ideea, rostind, cum avea să se dovedească, ultimele sale cuvinte (moderne, lipsite de eroism): „Dimineată ne vom simți mai bine.“

Zola a murit la șaiszeci și doi de ani, exact vârsta pe care o voi avea și eu la publicarea acestei cărți. Haide să o luăm de la capăt. MOARTEA UNUI LONDONEZ: PUȚINI AFECTAȚI. Un londonez, în vârstă de șaiszeci și doi de ani, a decedat ieri. S-a bucurat de sănătate aproape întreaga viață și nu a stat nici măcar o noapte în spital, până la agravarea stării de sănătate, înaintea sfârșitului. După un debut profesional marcat de lentoare și de lipsă de bani, s-a bucurat de un succes peste cel așteptat. După un debut afectiv marcat de lentoare și de nesiguranță, s-a bucurat de atâta fericire cât i-a permis firea sa („Am avut o viață fericită, cu o undă de disperare“). În ciuda egoismului genelor sale, nu a reușit, sau mai degrabă a refuzat să le transmită mai departe, cu credința că refuzul reprezintă un act de liber-arbitru, în fața determinismului biologic. A scris cărți, apoi a murit. Deși un prieten cu înclinații ironice considera că și-a împărțit viața între literatură și

bucătărie (și sticla de vin), a cunoscut totuși și multe alte aspecte: iubire, prietenie, muzică, artă, societate, călătorii, sport, umor. Era fericit să fie singur, câtă vreme știa când avea să ia sfârșit solitudinea sa. Își iubea soția și se temea de moarte.

Nu sună prea rău, așa-i? Pe lume există vieți cu mult mai rele și (pot să-mi închipui), există și morți cu mult mai rele, prin urmare de ce am face caz că a dispărut? De ce, la o adică, face el atâta caz? Avem de-a face, fără îndoială, cu păcatul capital al englezului, acela de a atrage atenția asupra sa. Fără să își imagineze că și altora le e teamă de moarte, la fel de mult cât îi este și lui?

Ei, bine, el... nu, să ne întoarcem la persoana întâi, eu cunosc suficiente persoane care nu se gândesc atât de mult la tema cu pricina. Și să nu te gândești este calea cea mai sigură să nici nu te temi de ea – până atunci când, oricum, va veni. „Partea proastă este să știi că se va întâmpla.“ Prietena mea H., care, din când în când, îmi reproșează înclinația morbidă, recunoaște: „Știu că toți ceilalți vor muri, dar nu mă gândesc niciodată că și *eu* voi muri.“ De unde, prin generalizare, se ajunge la banalitatea: „Știm că trebuie să murim, dar ne considerăm nemuritori.“ Oare oferă oamenii refugiu în capul lor unor contradicții atât de flagrante? Se pare că da, iar Freud considera totul absolut normal: „Prin urmare, inconștientul nostru nu crede în propria moarte; se comportă ca și cum am fi nemuritori.“ Astfel, prietena mea H. nu a făcut decât să-și îndemne inconștientul să pună stăpânire asupra conștientului.

Undeva, între nepăsare – absolut utilă și strategică – și înspăimântatul meu privit în groapă, trebuie să existe o poziție rațională, matură, științifică, liberală, de mijloc. Iat-o, enunțată de dr. Sherwin

Nuland, tanatolog american și autor al volumului *Cum murim* ²⁹ : „O speranță de viață realistă pretinde inclusiv să acceptăm ca timpul ce ne este dat să-l petrecem pe pământ să fie limitat la o durată compatibilă cu permanența și continuitatea speciei noastre... Murim pentru ca lumea să poată continua să trăiască. Ni s-a hărăzit miracolul vieții deoarece miliarde și miliarde de vietăți ne-au deschis calea și apoi au murit – într-un fel, pentru noi. Murim, la rândul nostru, pentru ca alții să poată trăi. Tragedia unui singur individ se transformă, în echilibrul lucrurilor naturale, în triumful vieții care merge mai departe.“

Totul e absolut rezonabil, dar și înțelept, desigur, trăgându-și originea din Montaigne („Să faci loc altora, așa cum și alții ți-au făcut loc ție“); însă cât se poate de neconvingător, în ceea ce mă privește. Nu există nici un motiv logic pentru care continuitatea speciei noastre să depindă de moartea mea, a ta sau a altcuiva. E drept, s-ar cam aglomera planeta, în schimb universul e gol – LOTS AVAILABLE, după cum ne asigură reclama cimitirului. Dacă nu am muri, lumea nu ar muri nici ea, ci dimpotrivă, ar fi vie în și mai mare măsură. Cât despre miliardele și miliardele de vietăți care „într-un fel“ – exprimare ce trădează slăbiciunea unei concesi – au murit pentru noi: îmi pare rău, dar nu înghit ideea că bunicul a murit „într-un fel“ ca să trăiesc eu, cu atât mai puțin stră-străbunicul meu „chinez“, strămoșii uitați, antropoidele ancestrale, amfibiile lipicioase și tot soiul de alte vietăți plutitoare primitive. Și nu accept nici să mor pentru ca alții să poată trăi. Și nici că viața înaintează într-un triumf. Triumf? Prea sună a îngâmfare, a sentimentalism ieftin menit să facă lovitura mai ușor de acceptat. Dacă aș zace în spital și un doctor mi-ar spune că moartea mea nu numai că îi va ajuta pe alții să trăiască, dar va constitui un indicator pentru

triumful umanității, l-aș urmări cu mai multă atenție când mi-ar regla perfuzia.

Sherwin Nuland, plin de un bun-simț și o înțelegere pe care eu refuz să le accept, aparține unei profesii, spre surprinderea nespecialistului, chiar mai temătoare de moarte decât profesia mea. Studiile arată că „dintre toate, medicina este de natură să atragă cu precădere indivizi cu un înalt grad de anxietate în fața morții“. Veștile sunt bune, dintr-un important unghi de vedere: Doctorii se Împotrivesc Morții; și mai puțin bune, deoarece și-ar putea transfera, pe neștiute, propriile temeri asupra pacienților, susținând că boala lor ar fi vindecabilă, ferindu-se de deces ca de un eșec. Prietenul meu D. a studiat la unul dintre spitalele universitare din Londra, care, potrivit tradiției, susțin și echipe de rugby. Cu câțiva ani în urmă, au avut un student care, deși pica examen după examen, era păstrat an după an datorită calităților lui din teren. Dar, în cele din urmă, măiestria a început să-l părăsească și atunci i s-a cerut – într-adevăr, trebuie să le lăsăm locul altora – să părăsească și băncile școlii, și terenul de antrenament. În loc să devină doctor, și-a schimbat traiectoria profesională în chip neverosimil, chiar și pentru un roman, și s-a făcut gropar. Au trecut mulți ani și s-a întors la spital, dar ca pacient, bolnav de cancer. D. mi-a povestit cum a fost pus într-un salon din podul spitalului, unde nimeni nu s-a apropiat de el. Și nu doar din cauza mirosului infernal al necrozei, ci din cauza mirosului și mai infernal al eșecului.

„Blând nu pleca în noaptea bună“, l-a învățat Dylan Thomas pe tatăl său muribund (și pe noi); apoi, repetând punctul de vedere: „Mânie-te, mânie-te când lumina ta se stinge.“ ³⁰ Versurile bine cunoscute vorbesc mai mult de mânia tinereții (și de mulțumirea de sine poetică) decât de

înțelepciunea izvorâtă din experiența clinică. Nuland afirmă sec: „Indiferent cât de convins ai fi că nu vei păși cu spaimă pe drumul spre moarte, tot vei păși cu spaimă spre cea din urmă boală.“ Blândețea – și seninătatea – sunt opțiuni improbabile. Mai departe, există „șanse minime“ ca moartea să vină cum ne-am dorit (scenariul cu săditul verzei), pregătindu-ne mari dezamăgiri în privința circumstanțelor, a locației și a companiei. Și mai departe, contrar faimoasei teorii în cinci pași a lui Elisabeth Kübler-Ross – potrivit căreia muribunzii trec succesiv prin Negare, Furie, Negociere și Deprimare, ca să ajungă la Acceptarea finală – Nuland remarcă, din experiența sa și a tuturor celorlalți medici de clinică pe care i-a cunoscut, că „unii pacienți nu trec niciodată, cel puțin declarat, de negare“.

Dar poate că toată tactica à la Montaigne – să privești în groapă și să încerci să-ți faci moartea dacă nu prietenă apropiată cel puțin inamică știută, să o faci plicticoasă, chiar dacă tu o plictisești pe ea cu preocuparea – poate că nu este abordarea potrivită, până la urmă. Cred că am face bine să ignorăm moartea când suntem în viață și apoi să o contestăm când viața se apropie de capăt; astfel, ca să folosim exprimarea grotescă a lui Eugene O’Kelly, poate am reuși să „«avem succes» în moarte“. Deși, desigur, prin „am face bine“ vreau să spun „să ne ajutăm viața să se scurgă mai ușor“, nici gând „să descoperim cât mai mult adevăr despre lumea asta înainte de a o părăsi“. La ce bun? Și cine privește în groapă poate sfârși ca eroinele Anitei Brookner – acele partizane ale adevărului, supuse și melancolice, veșnic perdante în fața trufașelor plebee, care se aleg cu mai multe plăceri nerușinate și rareori sfârșesc plătindu-și amăgirea.

Înțeleg (cred) că viața depinde de moarte. În primul rând, nu am fi avut o planetă, dacă mai înainte nu ar fi murit stele, prin colaps; apoi, pentru ca organisme complexe, ca tine și ca mine, să locuiască planeta, pentru ca să existe viață conștientă de sine și capabilă să se reproducă, mai întâi au fost încercate, și apoi îndepărtate, nenumărate mutații evolutive, într-o secvență fără sfârșit. Îmi dau seama de toate astea, iar când mă întreb: „De ce sunt supus morții?“, pot să aplaud răspunsul sprinten al teologului Bowker: „Pentru că ești supus și universului.“ Dar înțelegerea față de toate aceste lucruri nu a evoluat, la rândul ei, spre acceptare, să zicem, ca să nu mai vorbim de tihnă. Și nu-mi aduc aminte să mă mai fi gândit că sunt supus și universului.

Prietenii care nu se tem de moarte și au copii îmi sugerează uneori că aș gândi altfel dacă aș fi părinte, la rândul meu. Poate că da; și îmi dau seama cât de bine funcționează copiii ca „griji onorabile, pe termen scurt“ (și pe termen lung), de felul celor recomandate de prietenul meu G. Pe de altă parte, conștiința morții m-a lovit cu mult înainte ca să fi luat în considerare potențiala existență a copiilor în viața mea; și chiar dacă au avut copii, nici Zola, nici Daudet, nici tatăl meu, nici tanatofobicul G., care a adus pe lume dublul cotei sale demografice, nu au simțit vreun folos. Iar în unele cazuri, prezența copiilor agravează situația: spre exemplu, mamele ar putea resimți și mai acut sentimentul că sunt muritoare când copiii pleacă de acasă – funcția lor biologică a fost îndeplinită, iar acum universul nu mai are nevoie decât de dispariția lor.

Principalul argument rămâne, însă, că urmașii „te perpetuează“ după moarte: nu dispari cu

desăvârșire, iar cunoașterea acestui fapt aduce consolare, la nivel conștient ori subconștient. Dar oare fratele meu și cu mine îi perpetuăm pe părinții noștri? Ceea ce considerăm noi că facem ar putea fi perpetuare? Și dacă ar fi, s-ar apropia, cât de cât, de ceea ce „și-ar fi dorit ei”? Fără îndoială, suntem niște exemple proaste. Să presupunem, prin urmare, că transferul plănuit între generații se desfășoară într-o manieră mulțumitoare pentru toate părțile, că faci parte dintr-o succesiune rară de generații, care se iubesc reciproc, fiecare căutând să ducă mai departe amintirea, virtutea și genele celei dinainte. Cât de departe poate merge o asemenea „perpetuare”? O generație, două, trei? Ce se întâmplă când ajungi la prima generație născută după ce ai murit, care nu mai poate să-și aducă aminte de tine, pentru care nu ai mai rămas decât folclor? Vei fi perpetuat de ea și va fi ea conștientă că o face? După cum spunea marele povestitor irlandez Frank O'Connor: folclorul „nu nimereste nimic corect“.

Să-și fi pus mama întrebarea cum aveam eu să o perpetuez când am publicat „bombardamentul” de mizerii, adică prima mea carte? Mă îndoiesc. A urmat un roman polițist sub pseudonim, considerabil mai încărcat de mizerii, prin urmare mi-am sfătuit părinții să nu-l citească. Dar mama nu se lăsa împiedicată cu una, cu două, și mi-a comunicat la momentul potrivit că „i-au ieșit ochii din cap, cât cepele”. I-am amintit că o avertizasem. „Bine”, mi-a răspuns, „dar o carte nu poți să o lași pe raft așa, pur și simplu.”

Mă îndoiesc că a văzut vreodată în fiii săi viitorii purtători spre eternitate ai memoriei familiei. Întotdeauna a preferat retrospectivitatea. Cel mai mult i-a plăcut de noi – și de majoritatea copiilor – cam de la trei până la zece ani. Suficient de mari să nu mai fim „cățeluși îngălați”, dar încă departe de

complicațiile insolente ale adolescenței, ca să nu mai vorbim de egalitatea și apoi de superioritatea pe care și le arogă maturitatea. Odată ce nu am murit de mici, nici fratelui meu, nici mie nu ne-a mai rămas, bineînțeles, nimic de făcut, și am comis banalul păcat – ne-am transformat în adulți.

Am auzit la radio o specialistă în identitatea conștiinței explicând că nu există un centru al creierului – o locație a eului – și nici un centru al capacității intelectuale; iar ideea noastră de suflet, sau de spirit, ar trebui înlocuită cu aceea de „proces neuronal distribuit“. Apoi a afirmat că simțul moral provine din faptul că aparținem unei specii care și-a dezvoltat altruismul reciproc; că trebuie să renunțăm la conceptul de liber-arbitru, la ceea ce ne închipuim că ar fi „luarea de decizii conștiente, inspirate de micul nostru *eu* interior“; că suntem niște mecanisme de copiat și de transmis fragmente de cultură; și că, odată ce acceptăm toate astea, consecințele devin „cu adevărat stranii“. Pentru început, înseamnă, după cum s-a exprimat ea, că „toate cuvintele care ies din gura mea chiar acum nu pornesc din micul meu *eu*, ci pornesc din întregul univers, care face exact ceea ce are de făcut“.

Camus considera viața fără sens – „absurdă“ ar fi fost fără îndoială termenul mai potrivit, mai nuanțat în caracterizarea poziției noastre solitare, de ființe „fără motiv rațional de ființare“. Credea însă că, atât cât ne aflăm pe aici, trebuie să ne inventăm reguli. Spunea apoi: „Tot ceea ce cunosc, cu cea mai mare siguranță, despre moralitate și menirea omului îi datorez sportului“ – mai exact, fotbalului și perioadei petrecute ca portar la clubul Racing Universitaire din Alger. Viața ca un meci

de fotbal, cu reguli arbitrare, dar obligatorii, de vreme ce, în lipsa lor, jocul nu ar putea fi jucat, pur și simplu, lipsindu-ne de acele momente de frumusețe și de bucurie pe care doar fotbalul le poate aduce – și viața.

Când am descoperit comparația, am aplaudat-o ca un pasionat al jocului din tribune. Și eu am fost portar, ca și el, chiar dacă nu la fel de distins. Ultimul meu meci l-am jucat cu *New Statesman*, împotriva celor de la Slough Labour Party. Vremea mizerabilă, terenul din fața porții – o băltoacă noroioasă, iar eu nu aveam nici ghete ca lumea. După ce am lăsat să-mi scape cinci goluri, am fost prea rușinat să mă întorc la vestiar, așa că m-am suit în mașină și am pornit, ud learcă și deprimat, direct spre apartamentul meu. Ceea ce am învățat în după-amiaza aceea despre comportamentul social și moral dintr-un univers fără Dumnezeu a venit din partea a doi băieți care tot dădeau târcoale prin spatele porții mele, studiind cum fluturam neputincios din brațe, în încercarea de a-i stăvili pe cei de la Slough Labour Party. Și, în foarte scurt timp, unul a remarcat, tăios: „Trebuie să fie rezervă de portar.“ Uneori nu e suficient că suntem doar amatori în propria noastră viață, ci trebuie să apară cineva care să ne și împingă să ne simțim chiar rezerve.

Astăzi, metafora lui Camus e demodată (și nu numai pentru că sportul a devenit un domeniu tot mai amenințat de necinste și dezonoare). Liberul-arbitru și-a pierdut tot avântul, iar bucuria pe care o mai descoperim în minunatul joc al vieții rămâne doar o biată copie culturală. Nu mai suntem înconjurați de un univers absurd, fără Dumnezeu, ca să mai putem trasa terenul și umfla mingea; acum nu mai există nici o graniță între „noi“ și univers, și e doar o simplă iluzie că ne-am mai raporta la el ca entitate distinctă. Iar dacă așa stau

lucrurile, singura mea mângâiere e că nici n-ar fi trebuit să mă simt atât de groaznic pentru cele cinci goluri luate de la Slough Labour Party. Pur și simplu universul își făcuse lucrarea lui.

Expertă în conștiință a fost întrebată și ce gândește despre propria sa moarte. „Aș privi-o cu detașare, ca pe încă un pas și nimic mai mult, mă înțelegeți. «O, iată-mă aici... mă aflu în acest studio de radio, împreună cu voi, ce loc minunat. O, iată-mă pe patul de moarte... am ajuns și aici...» Acceptarea, aș spune, este cel mai bun lucru care poate veni din această perspectivă. Să îți trăiești viața din plin, aici... să faci tot ce-ți stă în putință, iar dacă mă întrebi de ce – ei bine, nu știu. Dar așa ajungi la chestiunea ultimei morale – este exact ceea ce face acest trup. Și mă aștept să facă la fel și pe patul său de moarte.“

Să mai respecte ținuta filozofică, ori să rămână o stranie bucurie ideea că Acceptarea – cel de-al cincilea și ultim stadiu al morții, după Kübler-Ross – va veni când este nevoie de ea? Sărim oare peste Negare, Furie, Negociere și Deprimare și ne îndreptăm direct spre Acceptare? Sunt puțin dezamăgit și de „O, iată-mă pe patul de moarte... am ajuns și aici“ cu rang de Cuvinte de pe Urmă ale viitorului (și prefer în continuare, spre exemplu, formularea fratelui meu, „Țineți seama să-i dați lui Ben exemplarul meu din seria Aristotel, îngrijită de Bekker“). Apoi, nici nu sunt sigur că pot avea toată încrederea în cineva care consideră studioul radio „un loc minunat“.

„Este exact ceea ce face acest trup. Și mă aștept să facă la fel și pe patul său de moarte.“ Remarcați aici decesul pronumelui personal. „Eu“ se transformă în „trup“, trecere alarmantă și în același timp instructivă. Odată cu firea omenească, trebuie regândit și limbajul omenesc. O lume a descrierii

acestei firi din unghiul eseistului biografic gazetăresc – printr-un set fix de adjective, ilustrate cu câteva povești îndrăznețe – ocupă un capăt al spectrului; iar la celălalt capăt se deschide lumea filozofului și a savantului specializat în creier, doar căpitanul submarinului lipsește din turelă în marea liberei asociativități. Și undeva, la mijloc, lumea banală a bunului-simț și a îndoielii, ori a utilității comune, unde e instalat și romancierul, observator profesionist pentru amatorismul vieții.

Romanele (inclusiv ale mele) sunt populate cu ființe omenești cu fire accesibilă, în esență, deși uneori lunecoasă, și cu motivații identificabile – din punctul nostru de vedere, chiar dacă nu neapărat și al lor. O versiune ceva mai subtilă și mai autentică a abordării autorului de profil. Și dacă lucrurile stau cu totul altfel? Aș recurge, presupun, la Sistemul de Apărare Automată A: de vreme ce oamenii își imaginează că dispun de liber-arbitru, fire bine conturată și convingeri în mare măsură consecvente, înseamnă că așa trebuie să-i zugrăvească și romancierul. Dar nu după multă vreme ar putea părea doar o biată justificare a unui umanist rătăcit, incapabil să țină seama de consecințele logice ale gândirii și științei moderne. Și nu sunt pregătit încă să consider că aș fi – sau că tu ai fi, sau că un personaj din romanele mele ar fi – un proces neuronal difuzat, și cu atât mai puțin aș putea să înlocuiesc un „eu“, un „el“ sau o „ea“ cu

„trupul“; dar, recunosc, romanul actual a rămas în urma realității probabile.

Flaubert spunea: „Totul trebuie învățat, de la cum să vorbești și până la cum să mori.“ Dar cine ne

poate învăța să murim? Prin definiție, nu există prin preajmă profesioniști înaintați în vârstă, care să ne ajute, cu vorbă sau faptă, cum să o abordăm. Acum o săptămână, am vizitat-o pe doctorița mea de familie. Sunt pacientul ei de peste douăzeci de ani, deși mai des ne întâlnim la teatru sau la concert decât la ea în cabinet. De data asta, discutăm despre plămânii mei; data trecută, *Simfonia a VI-a* de Prokofiev. Mă întreabă cu ce mă mai ocup; îi spun că scriu despre moarte; îmi răspunde că și ea face același lucru. Când îmi expediază, prin e-mail, comunicarea ei pe această temă, mă simt alarmat, la început: textul e plin de trimiteri la literatură. Hei, acesta e teritoriul *meu*, îmi trece prin minte, ca un murmur de neliniște stârnit din rivalitate. Apoi îmi amintesc că e un lucru normal: „Când înfruntăm moartea, devenim mai studioși.“ Și, din fericire, bibliografia ei (Beckett, T.S. Eliot, Milosz, Sebald, Heaney, John Berger) coincide rareori cu a mea.

Dar, la un moment dat, a ajuns și la portretele de la Fayum, imagini copte care surprind ochiul modern prin reprezentările intens realiste ale prezențelor individuale. Ceea ce și erau, fără îndoială, deși în nici un caz nu au fost pictate spre decorarea pereților din viața asta. Aidoma figurinelor din Ciclade, destinația lor era în întregime practică și funerară: urmau să fie plasate lângă un corp mumificat, pentru ca pe lumea cealaltă spiritele morților să îl poată recunoaște pe noul venit. Dar lumea cealaltă s-a dovedit, decepționant, tot una și aceeași cu lumea noastră, cu câteva secole în plus, în vreme ce spiritele ei guvernante, apte să cerceteze portrete, suntem chiar noi – o versiune juvenilă a eternității.

Trebuie să fi fost o colaborare foarte stranie, între un model care poza, pregătit să moară, și un artist care îl immortaliza. Să fi fost un proces practic și de

rutină, o afacere, sau să se fi amestecat cu temeri și simțiri (nu doar în ceea ce privește moartea, ci și precizia imaginii care urma să garanteze recunoașterea)? Dar doctoriței mele îi sugerează și o tranzacție medicală modernă, paralelă. „Să fie totuși o necesitate“, întreabă ea, „pentru un doctor și pacientul său șmuribund? Și dacă e așa, cum recunoști momentul în care trebuie să începi?“ Iar noi doi, poate spre surprinderea noastră reciprocă, făcuserăm începutul. Ea, trimițându-mi meditațiile despre moarte, cărora eu le voi răspunde cu această carte. Și dacă va fi să fie doctorul ultimelor mele clipe, până atunci, în lungi conversații, ne vom fi dezvăluit teritoriile dezacordurilor noastre.

Ca și mine, este necredincioasă; ca și Sherwin Nuland, se arată îngrozită de administrarea de medicamente în exces muribunzilor, de felul în care tehnologia ne-a obturat judecata înțeleaptă și am ajuns să considerăm moartea un eșec rușinos al pacientului, dar și al medicului. Susține că durerea ar trebui reconsiderată, ea nefiind pur și simplu un inamic, ci mai curând un aliat al pacientului. Și ar dori să se acorde mai mult spațiu pentru o „spovedanie laică“, o vreme în care să-ți închei bilanțul, să-ți exprimi iertarea și, da, remușcările.

Admir cele scrise de ea (doar ca să pornim din timp conversația noastră finală), dar nu sunt de acord cu un subiect-cheie. Ca și Sherwin Nuland, ea vede viața ca pe o narațiune. Decesul – o parte a vieții, și nu a morții – reprezintă încheierea narațiunii, momentul care precede moartea fiind ultimul prilej de a-i mai găsi înțelesul. Poate datorită faptului că îmi petrec zilele, în profesia mea, cântărind tot ce este și ce nu este narațiune, mă împotrivesc acestei linii de gândire. Lessing descria istoria ca pe o așezare în ordine a unor accidente, iar viața omenească mi se pare o versiune prescurtată a unui răstimp de conștiință,

în care se petrec tot soiul de lucruri, unele previzibile, altele nu, și anumite tipare se repetă, și șansa interacționează cu liberul-arbitru, după cum îl putem deocamdată numi; în care copiii cresc mari și-și îngroapă părinții și la rândul lor devin părinți; unde, dacă avem noroc, găsim pe cineva de care ne îndrăgostim și, împreună, un mod de a trăi ori, dacă nu, un alt fel de mod de a trăi; în care ne îndeplinim munca, ne bucurăm de plăceri, ne venerăm zeul (sau nu) și urmărim istoria înaintând cu pași mărunți. Dar asta nu este o narațiune, în cartea mea. Sau, revenind: ar putea fi o narațiune, însă eu nu am acest sentiment.

Exasperată de neseriozitate sau de treburi făcute prost, de tot soiul de meșteri buni-la-toate, mama mea susținea că ar putea să „scrie o carte“. Și ar fi putut să o facă – dar cât de anostă ar fi ieșit! Cu multe povestioare, scenete, portrete de personaj, satiră și frivolități; dar nu s-ar fi constituit într-o narațiune. La fel e și viața noastră: o întâmplare după altă întâmplare – înlocuiești un burlan, repari o mașină de spălat rufe – dar nu o poveste. Or, (de vreme ce o întâlnesc pe doctorița mea la concert) nu există un anunț adecvat al temei, urmat de o dezvoltare, variațiune, recapitulare, încheiere și deznodământ scârțâit. Uneori câte o arie înălțătoare, mult recitativ prozaic, dar prea puțin variațiune în compoziție. „Viața nu este nici lungă, nici scurtă – pur și simplu prezintă pasaje plicticoase.“

Prin urmare dacă, în pragul morții, am privi înapoi și „am înțelege narațiunea vieții noastre“ și i-am aplica un sens final, ca pe o șampilă, bănuiesc că tot nu am depăși nivelul unei sporovăieli: am prelucra un material straniu, incomprehensibil, contradictoriu, pentru a scoate un fel, orice fel, de poveste credibilă – cu atât mai puțin în ceea ce ne privește. Nu am obiecții împotriva acestei nevoi

atavice de narațiune – și nu în ultimul rând pentru că așa îmi câștig eu viața – dar o privesc cu suspiciune. Mă aștept ca un muribund să fie un narator în care nu te mai poți încrede; în general, ceea ce este util intră în conflict cu ceea ce este adevărat, iar util, în asemenea momente, nu mai este decât sentimentul că ai trăit pentru un anume scop, potrivit unui anume plan.

Doctorii, preoții și romancierii, într-o conspirație, prezintă viața ca pe o poveste ce se deapănă spre un sfârșit plin de înțeles. Iar noi, conștiincioși, ne împărțim viața în secțiuni, după cum istoricilor de popularitate le place să împartă secolul în decenii și să atribuie fiecăruia un fals caracter. Când eram mic, maturitatea părea o condiție inaccesibilă – un amestec de competențe de neatins și anxietăți de neînviat (pensii, danturi, pedichiuriști); dar tot a sosit, deși înăuntru nu se simte ceea ce se vede din afară. Și nici nu pare o izbândă. Ci mai degrabă o conspirație: am să pretind că ești matur, dacă pretinzi și tu că sunt. Apoi, ca adulți confirmați (sau cel puțin necontestăți), ne îndreptăm spre o condiție mai deplină, mai așezată, în care narațiunea se justifică pe sine și se așteaptă să afirmăm solemn, sau să recunoaștem timid: „Să rodim, asta e totul!“ Dar de câte ori are acoperire metafora fructului? Putem sfârși ca poame acre, scuturate de o pală de vânt, ori uscate și ofilite de soare, după cum putem crește mari și bine copti, cu mândrie.

Un om scrie o carte despre moarte. Între momentul în care se gândește la primele cuvinte ale cărții – „Haide să lămurim odată chestia asta cu moartea“ – și momentul în care bate la mașină primele cuvinte, diferite, vor fi murit șapte sute cincizeci

de milioane de locuitori ai lumii. Și cât lucrează la carte, mai mor vreo șaptezeci și cinci de milioane. Apoi, de când o predă la editură și până la apariție, alte patruzeci și cinci de milioane. Privind aceste cifre, argumentul lui Edmond de Goncourt – că oricare contabil divin ar fi depășit dacă El ne-ar hărăzi tuturor continuarea existenței, într-o formă sau alta – devine aproape plauzibil.

Într-unul din romanele mele, i-am propus personajului câteva alte variante dincolo de brutala dilemă ultimă: 1. Dumnezeu există, ori 2. Dumnezeu nu există. Iată un șir divers de erezii tentante, spre exemplu: 3. Dumnezeu a existat, dar nu mai există și acum; 4. Dumnezeu există, dar ne-a abandonat; 8. Dumnezeu a existat, și va exista din nou, dar nu există acum – și-a luat un an sabatic divin (ceea ce ar explica multe lucruri) și așa mai departe. Personajul meu s-a oprit la cifra 15 (nu există Dumnezeu, în schimb există viață eternă) unde amândoi am ajuns la capătul imaginației noastre.

O altă variantă, pe care nu am luat-o în considerare, ar fi: Dumnezeu, cel mai mare ironist. După cum oamenii de știință organizează experimente de laborator, cu șobolani, labirinturi și bucăți de cașcaval în spatele ușii corecte, la fel Dumnezeu ar fi putut concepe propriul Lui experiment, cu noi în rol de șobolani. Iar miza: să găsim ușa în spatele căreia se ascunde viața veșnică. Lângă o posibilă ieșire se aude muzică eterică, din depărtări, de lângă alta vine o undă de tămâie; lumini aurii joacă în jurul celei de-a treia. Împingem ușile rând pe rând, dar nici una nu cedează. Și trebuie neapărat să scăpăm, pentru că știm, cursa în care suntem prinși nu ne asigură nemurirea. Dar nu înțelegem că tocmai captivitatea e cheia. Prea multe uși false, și nici una adevărată, deoarece viața veșnică nu există. Iar Dumnezeu cel

Ironie, în jocul Său, s-a hotărât să sădească dorul de nemurire într-o creatură nemerituoasă, și apoi să observe urmările. Să-i vezi pe toți acei pământeni, împovărați de inteligență și de conștiință, fojgăind ca niște șobolani îngroziți. Să-i vezi învățându-se unii pe alții că doar ușa *lor* (pe care nici ei nu o pot deschide) este alegerea corectă, plănuiind poate chiar să-i ucidă pe cei care nu le dau ascultare. N-ar fi comic?

Dumnezeu pus pe experimente, pe ironii și pe joacă. De ce nu? Dacă Dumnezeu l-a făcut pe om, sau omul l-a făcut pe Dumnezeu, după chipul și asemănarea Lui, atunci *homo ludens* presupune *Deus ludens*. Oare celălalt joc preferat, pregătit pentru noi, se poate chema chiar Există Dumnezeu? Da, ne oferă diverse indicii și argumente, presară aluzii, trimite agenți provocatori, de o parte sau de alta (oare nu s-a descurcat Voltaire de minune?), apoi stă cu mâinile încrucișate zâmbind beatific, urmărind strădania noastră spre rezolvare. Și nu cred că o acceptare grăbită și lașă – Da, Doamne, am știut că ai fost prezent dintotdeauna, înainte să ne spună cineva, Tu ești Atotputernicul! – îl va impresiona, câtuși de puțin. Și dacă Dumnezeu și-ar ține rangul, presupun că ar fi de acord cu Jules Renard. Dar mulți credincioși au confundat anticlericalismul lui tipic franțuzesc cu ateismul. Iată răspunsul său:

Îmi spuneți că aș fi ateu, pentru că nu-L căutăm pe Dumnezeu în același fel. Sau, mai degrabă, pentru că voi credeți că L-ați găsit. Felicitări. Eu încă Îl caut. Și am să-L mai caut, vreme de zece sau douăzeci de ani, dacă El îmi va îngădui acest răgaz. Mă tem că nu-L voi găsi, dar îmi voi continua oricum căutarea. S-ar putea ca El să-mi fie recunoscător pentru

tentativă. Și poate că El se va arăta milos față de încrederea îngâmfată și de credința voastră leneșă și nătângă.

Jocul lui Dumnezeu și Labirintul Morții se potrivesc, desigur. Alcătuiesc o structură tridimensională, de genul celor care îi atrag pe jucătorii obosiți de simplitatea și limitările șahului. Dumnezeu, dimensiunea verticală, se intersectează cu Moartea, dimensiunea orizontală, spațiul de înfruntare pentru cea mai mare partidă. Și urcăm cu pași mari pe o scară șubredă, ca să rămânem atârnați nicăieri, de unde să năvălim pe cărări ocolite, care oricum se înfundă la capăt. Nu sună a ceva cunoscut? Aș zice că Dumnezeu – acest gen de Dumnezeu – a citit în jurnalul lui Renard: „Și am să-L mai caut, vreme de zece sau douăzeci de ani, dacă El îmi va îngădui acest răgaz.“ Ce om încrezut! Dumnezeu i-a îngăduit șase ani și jumătate: nici meschin, nici concesiv, ci aproximativ convenabil. Convenabil după părerea Lui, mai exact.

Dacă, în postura de simplu om, mi-e teamă de moarte, iar ca romancier caut, de pe poziții de profesionist, punctul de vedere contrar, ar trebui să învăț să țin partea morții. Și prima soluție este să pui alternativa, viața eternă, într-o lumină indezirabilă. Dar nu ar fi prima oară când s-a mai încercat, desigur. E una din problemele morții: totul s-a mai încercat. Swift i-a inventat pe Struldbruggi, născuți cu un semn roșu pe frunte; iar Shaw, în *Înapoi la Matusalem*, pe Anticii lui ieșiți din ou, deja maturi la vârsta de patru ani. În ambele cazuri, darul veșniciei ajunge o povară și viața continuată la nesfârșit se golește încet-încet de sens. Și cine se bucură de ele – cine de fapt le îndură – tânjește după mângâierea morții, ce-i este refuzată cu multă cruzime. O abordare piezișă, o

propagandă pe față, pornită să-i consoleze pe muritori. Doctorița mea de familie mă trimite la o versiune ceva mai subtilă, poemul lui Zbigniew Herbert, *Mr Cogito and Longevity*. Mr Cogito „ar vrea să cânte / frumusețea trecerii timpului“; își întâmpină cu bucurie ridurile, refuză elixirurile pentru prelungirea vieții, „Este mulțumit că-l lasă memoria / oricum amintirile îl terorizau“ – pe scurt, „nemurirea, din copilărie / îl înfiora“. De ce ar fi zeii de invidiat, se întreabă Herbert, răspunzând ironic, „pentru jocuri celeste / pentru proastă rânduire a lucrurilor / pentru pofte mereu nepotolite / pentru un căscat enorm“.

Iată o atitudine atrăgătoare, chiar dacă noi ne imaginăm că am putea rânduî mult mai bine lucrurile pe Muntele Olimp și nu ne-am plictisi prea tare nici de jocurile celeste, nici de poftele nepotolite. Dar atacul la adresa veșniciei rămâne, așa cum și trebuie, un atac la adresa vieții; sau, cel puțin, o celebrare ori o expresie a consolării că, oricum, și ea e tot pasageră. Viața e plină de durere și de suferință și de teamă, în vreme ce moartea ne eliberează de toate. Timpul, spune Herbert, reprezintă modul în care Veșnicia își arată mila. Gândește-te la toate lucrurile care se întâmplă, fără încetare: cine nu s-ar ruga să ajungă la capăt? Iar Jules Renard avea aceeași părere: „Imaginează-ți viața fără moarte. De disperare, ți-ai dori să te sinucizi, în fiecare zi.“

Lăsând deoparte problema eternității eterne (care, cred, ar mai putea fi rezolvată cu timpul), una din atracțiile desuete ale supraviețuirii dincolo de moarte, mijlocite de Dumnezeu – în afară de cea evidentă, spectaculoasă de a *nu muri* – rămâne dorința, nevoia noastră fundamentală de judecată. Fără discuție una din atracțiile viscereale ale religiei, care l-a fascinat și pe Wittgenstein. Ne petrecem viața privindu-ne pe noi și pe ceilalți

numai în parte, fiind la rândul nostru priviți de ei numai în parte. Când ne îndrăgostim, sperăm – atât egocentric, cât și altruist – că vom fi în sfârșit văzuți cu adevărat: judecați și confirmați. Desigur, dragostea nu aduce întotdeauna confirmare: odată văzut, te poți trezi respins și condamnat la supliciu (o problemă, dar și un paradox: îndrăgostitul trebuie să dispună de suficient simț al judecății ca să aleagă pe cineva cu suficient simț al judecății compatibil, care să-l confirme). În zilele de demult, puteam să ne mai consolăm cu gândul că iubirea omenească, oricât de efemeră și imperfectă ar fi, nu e decât o anticipare a miracolului și perfecțiunii iubirii divine. Este tot ce ne-a mai rămas acum, și trebuie să ne împăcăm cu un statut decăzut. Dar aspirăm mai departe la mângâierea, la autenticitatea clipei în care vom fi văzuți pe de-a-tregul. Ar fi un sfârșit cumsecade, nu-i așa?

Prin urmare, am putea miza pe Judecată, renunțând la partea cu cerurile – unde s-ar putea afla Dumnezeu dojenitor, așa cum îl imaginează Renard: „Nu ați venit aici la *distracție*, știți bine!“ Și poate că nu avem nevoie de pachetul complet. Deoarece – potrivit scenariului divin numărul 16b, să zicem – gândiți-vă puțin la reacția oricărui Dumnezeu rațional în fața dosarului vieții noastre. „Uite ce este“, ar putea El zice, „am citit documentele și am ascultat pledoaria distinsului tău avocat divin. Te-ai străduit din răsputeri, fără îndoială (și, apropo, îți acordasem liberul-arbitru, indiferent ce au apucat să-ți spună provocatorii). Ai fost un copil ascultător și un bun părinte, ai dat de pomană, ai ajutat un câine orb să treacă strada. Ai fost la înălțime, atât cât te poți aștepta de la o ființă omenească, ținând seama de materialul din care ești făcut. Vrei să fii văzut și aprobat? Iată, pun ștampila mea, VĂZUT & APROBAT, pe viața, pe dosarul și pe fruntea ta. Dar haide să fim cinstiți unul cu celălalt: chiar crezi că meriți viața veșnică,

drept răsplată pentru existența ta omenească? Nu ți se pare un pot prea gras, după o investiție mărunță, de doar cincizeci până la o sută de ani? Mi-e teamă că Somerset Maugham avea multă dreptate când spunea că specia voastră nu are fasonul ăsta.“

Dificil să nu fim de acord. Pledoaria pentru Plictisul veșniciei și Chinurile vieții nu reușește să se impună, dar Pledoaria pentru Nevrednicie triumfă. Și dacă ne-ar fi dată o Zeitate Milostivă – ori chiar Siropoasă –, tot am putea ridica pretenții, justificate de altfel, că ar fi prea multe de spus în susținerea perpetuării noastre? E măgulitor să descoperi din când în când și excepții – Shakespeare, Mozart, Aristotel, treceți acolo, în spatele firului de catifea, voi, ceilalți, coborâți prin trapa de lângă – altfel n-ar mai avea nici un rost, nu? Viața lasă impresia că a fost croită pentru toți pe un singur calapod, la care nu se mai poate umbla.

Cenușa părinților mei a dispărut în vântul Atlanticului, bătând în rafale spre coastele franceze; bunicii mei au fost risipiți la crematoriu – dacă nu cumva or fi ajuns în vreo urnă rătăcită. Nu am vizitat mormântul nici unui membru al familiei și mă îndoiesc că o voi face vreodată, dacă nu cumva mă va obliga fratele meu (plănuiește să fie înmormântat la el în grădină, într-un loc din care se aude cum pasc lamele). În schimb, am vizitat mormântul unor oameni cu care mă înrudesc, dar nu prin sânge: Flaubert, Georges Brassens, Ford Madox Ford, Stravinsky, Camus, George Sand, Toulouse-Lautrec, Evelyn Waugh, Degas, Jane Austen, Braque... Nu mi-a fost ușor să-i găsesc, și oricum, nicăieri, nu am văzut nici un vizitator și nici o floare. Iar peste Camus nu aș fi

dat niciodată, dacă alături nu s-ar afla înmormântată soția sa, altfel locul fiind ceva mai bine îngrijit. Și doar după o oră și jumătate l-am descoperit pe Ford, într-un cimitir uriaș din Deauville, pe o culme muntoasă. Când am găsit piatra subțire și austeră, într-un târziu, abia se mai putea citi ceva pe ea. M-am lăsat pe vine și am început să curăț de licheni, cu cheile mașinii mele închiriate, literele săpate cândva. Astfel am râcâit și am șters până ce numele a ieșit din nou la lumină. La lumină, dar ciudat: ori din vina meșterului pietrar francez care nu lăsase spații cum se cuvine, ori după ce scurmasem eu, cele trei cuvinte care formau numele păreau acum greșit separate. Începea corect, FORD, dar continua MAD OXFORD. Sau poate percepția mea era influențată de descrierea făcută de Lowell, „un bătrân nebun (*mad*) după scris“.

Mi-ar plăcea să mă transform într-un bătrân (deși după unele norme birocratice, am și reușit) nebun după scris; și nu m-ar deranja nici vizitele. Apoi mi-ar plăcea ideea – pe care fratele meu ar putea să o socotească nelegitimă, fiind vorba de dorința unei persoane decedate, ori de dorința unei persoane care va fi decedată – să existe cineva care, după ce a citit o carte de-a mea, să pornească să-mi caute mormântul. Vanitate literară, în cea mai mare parte, dar peste umărul ei pândește superstiția în starea ei cea mai pură. După cum e cu neputință să te scuturi de puternica amintire a lui Dumnezeu și de mirajul judecății (atât timp cât rămâne corectă – adică profund indulgentă) și de visul plin de speranță, lipsit de orice speranță că în totul ar exista, cât de cât, o rațiune celestă, la fel de greu e să fii permanent convins că moartea e definitivă. Mintea caută o scăpare din capcana muritorilor, amăgindu-se cu puțin science fiction. Iar dacă Dumnezeu nu e nici acolo, și nici ajutorul Lui, criogenia reducându-se la bietul bătrân rămas

lângă frigiderul stricat, sperând într-o tragedie cu final fericit, trebuie să căutăm într-altă parte. În primul meu roman, naratorul (uneori prea convingător autobiografic) ia în considerare posibilitatea unui soi de clonare și, firesc, își imaginează că lucrurile o vor lua razna. „Să presupunem că se descoperă o modalitate, chiar și după ce ai murit, să te reanimeze. Și dacă-ți scot la iveală coșciugul și se dovedește că ai putrezit cam mult... Și dacă te-au ars la crematoriu și nu mai reușesc să-ți găsească toată cenușa... Și dacă decide Comitetul de Stat pentru Reanimare că nu ești suficient de important...” Și așa mai departe – mergând până la scenariul în care ți s-a aprobat cea de-a doua încarnare: ești pe cale să fii trezit la viață, chiar recepționezi imagini tot mai limpezi, și o proastă de infirmieră sparge eprubeta esențială, iar tu te stingi pe veșnicie...

„Dorința unei persoane care va fi decedată.” Fratele meu susține, dezgustat: „Vai! Toate dorințele noastre sunt ale unor persoane care vor fi decedate.” Oricum, că se va dovedi sau nu util, da, vreau să fiu înhumat. Vizitați-mă și curățați lichenii de pe numele meu cu cheile mașinii închiriate; pe urmă faceți propunerea să fiu supus unei reînvieri laice, dintr-o porție de ADN, însă, sper să nu vă deranjeze că insist asupra acestui fapt, nu înainte ca tehnologia să fie bine pusă la punct. Și atunci vom putea constata dacă am o conștiință identică, dacă mi-aduc aminte ceva din această viață anterioară (recunosc, propoziția îmi aparține) și dacă mă așez înaintea primei mașini de scris care îmi iese în cale și produc, cu entuziasm laborios, aceleași cărți, de la capăt – situație în care, dincolo de toate celelalte aspecte, vor apărea foarte interesante probleme de copyright.

Nu, e un gând ușor disperat. Am auzit că au scos din permafrost hălci din carnea mamușilor lănoși și

plănuiesc să reconstituie, în laborator, întreg colțosul ambulant. În schimb, romancierii stăruitori vor căpăta, îmi imaginez, un loc doar la coada listei (însă pe viitor vor insista, poate, să-și negocieze reanimarea prin contract, așa cum insistă ca volumele să le fie tipărite pe hârtie neacidă). Mai bine să fim de acord cu statul francez: ori ești viu, ori ești mort, fără situații intermediare. Mai bine un *adieu* hotărât decât un *au revoir* cu șanse de unu la un miliard, spunând, împreună cu Daudet: „Adio, soție... familie, lucruri din inima mea.“ Și apoi: „Adio, dragul de mine, imagine palidă, de nedeslușit.“ Mai înțelept, nu?

Parțial, înțelepciunea constă în renunțarea la simulare, la artificiu. Rossini a scris *Petite Messe solennelle* după ce se retrăsese, cu treizeci și opt de ani în urmă. Își numea operele târzii „păcatele bătrâneților mele“, iar Misa „cel din urmă dintre aceste păcate“. La sfârșitul partiturii, a notat o dedicație, în franceză: „Iubite Doamne, iat-o, în sfârșit încheiată, Mica mea Misă Solemnă. Oare am scris cu adevărat un cânt sacru, sau este aceeași muzică damnabilă, cum am scris mereu? Sunt născut pentru opera bufă, după cum Tu bine știi. Nu e nevoie de cine știe ce măiestrie, doar de puțin sentiment în esență, atât și nimic mai mult. Slavă Ție, Doamne, și Te rog să-mi rânduiești Paradisul. G. Rossini – Passy, 1863.“

O dedicație copilăroasă, prin optimismul ei. Când un artist, la bătrânețe, adoptă simplitatea, obține un efect de o infinită emoție. El spune: parada și virtuozitatea sunt artificii pentru cei tineri și, da, fanfaronada însoțește ambiția; dar acum, că suntem bătrâni, să avem încredere să vorbim

simplu. Ca să fie primit în ceruri, credinciosul trebuie să redevină copil, iar artistul trebuie să ajungă suficient de înțelept și de calm, ca să nu se mai ascundă. Cu toate extravagantele de pe portativ, cu toate tușele de pe pânză, cu toate adjectivele exuberante? Nu, nu e nevoie doar de smerenie în fața veșniciei, ci și de o viață de om ca lucrurile simple să poată fi văzute și spuse.

„Destul de înțelept.“ Uneori, contemporanii mei afirmă, într-o manieră uimită: „Partea comică e că nu mă simt deloc mai bătrân.“ Dar eu îmi simt vârsta, iar dacă am vreo îndoială, pot să-mi fac socoteala la rece, când trec, să zicem, pe lângă un puști de doisprezece ani, care umblă haihui prin fața școlii, cu o țigară în mână, în semn de precocitate. La cei șaiszeci de ani ai mei, în 2006, sunt mult mai aproape de vârsta ultimului soldat supraviețuitor al Primului Război Mondial decât de a băiatului. Și mă simt mai înțelept? Da, puțin; cu siguranță și puțin mai nesăbuit (și poate destul de înțelept ca să deplâng pierderea unei anumite nesăbuițe). Destul de înțelept ca să fiu simplu? Nu încă, o, Doamne!

Înțelepciunea este răsplata morală pentru cei care cercetează îndelung lucrările inimii omenești și ale creierului omenesc, prelucrând experiența pentru a ajunge astfel la înțelegerea vieții, nu-i așa? Ei bine, Sherwin Nuland, înțeleptul tanatolog, are ceva de spus în această privință. Vreți să auziți mai întâi vestea bună sau vestea proastă? Tactica deșteaptă este să o alegi întotdeauna pe cea bună – s-ar putea să mori înainte să o mai prinzi și pe cea rea. Așa, vestea bună e că, într-adevăr, uneori devenim mai înțelepți pe măsură ce îmbătrânim. Și iată și vestea proastă (ceva mai lungă). Știm prea bine că mintea ni se tocește. Indiferent de viteza frenetică în care i se reînnoiesc componentele, celulele cerebrale (la fel ca și mușchii inimii) au garanție limitată. În

fiecare deceniu de viață după cincizeci de ani, creierul își pierde doi la sută din greutate; de asemenea, capătă o tentă ivoar – „până și senectutea are codurile ei de culoare“. Zona motorie a cortexului nostru frontal pierde douăzeci până la cincizeci la sută din neuroni, zona optică cincizeci la sută, iar partea fizică senzorială cam tot așa. Nu, nu asta e partea proastă. *Partea proastă vine într-un ambalaj ceva mai agreabil, și anume că funcțiile intelectuale superioare ale creierului sunt cu mult mai puțin afectate de toată morbiditatea celulară dezlănțuită.* „Anumiți neuroni corticali“ cu adevărat dau semne de înmulțire odată cu atingerea maturității, și chiar există dovezi că dendritele multor neuroni (terminațiile sub formă de filament) continuă să crească la bătrânii care nu suferă de Alzheimer (dacă suferiți cumva de Alzheimer, puteți să-i puneți cruce). Astfel „este posibil ca neurofiziologii să fi descoperit sursa înțelepciunii pe care ne place să credem că o acumulăm cu vârsta“. Cântăriți „ne place să credem că o acumulăm“ și întristați-vă. Un prieten care are grijă de urechile mele, din când în când, mă supranumește „Centrul de Consultanță“ – poreclă care, dincolo de ironie, îmi face o plăcere absurdă. Se pare că prezint acele creșteri filamentoase, adevărate tufișuri – însă fără să am vreun merit.

Înțelepciune, filozofie, seninătate: cum vor reuși ele să se împotrivescă spaimei fatale, de gradul unsprezece pe o scară de zece? Am să vă dau exemplul lui Goethe. Unul dintre cei mai înțelepți oameni ai generației sale, care a trăit dincolo de optzeci de ani păstrându-și facultățile mintale intacte, sănătatea excelentă și faima universală. Și întotdeauna a fost uimitor de sceptic în fața ideii de supraviețuire după moarte. Considera neliniștea legată de nemurire o preocupare a minților leneșe, iar pe cei care o așteptau cu mult prea îngâmfați.

Amuzant și plin de simț practic, el spunea că, dacă se va dovedi, după viața asta, că mai vine încă una, firesc, se va bucura, sperând însă din tot sufletul că nu avea să-i mai întâlnească iarăși pe toți plicticoșii care își iroseau viața pe pământ declarându-și credința în nemurire. Și să-i audă croncănind: „Am avut dreptate! Am avut dreptate!“ ar fi și mai greu de tolerat în viața de apoi decât în cea prezentă.

Ce ar putea fi mai sănătos și mai înțelept de atât? Goethe a continuat astfel să muncească până la o vârstă înaintată și a încheiat partea a doua din *Faust* în vara anului 1831. Nouă luni mai târziu, s-a îmbolnăvit și a căzut la pat. A suferit o ultimă zi de dureri fioroase, schițând totuși scrisori pe carpetă trasă peste genunchi (îngrijindu-se, ca de obicei, de punctuație, deși nu mai putea să vorbească – un minunat exemplu de moarte în armonie). Prietenii au pretins, cu devotament, că a fost o moarte nobilă, chiar creștinească. Dar adevărul, așa cum a fost dezvăluit de jurnalul medicului său, spune că se aflase „în ghearele unei spaime și agitații teribile“. O ultimă zi cumplită, dintr-un motiv cât se poate de limpede: Goethe, înțeleptul Goethe, omul care vedea totul în perspectivă, nu a putut evita groaza făgăduită de Sherwin Nuland.

Turgheniev făcea un mic gest din mână, și subiectul insuportabil dispărea într-o ceață slavă. În zilele noastre, gestul și ceața sunt disponibile în toate farmaciile. După ce mama a suferit cea dintâi comoție, doctorii au trecut-o pe antidepresive, într-un gest medical de rutină, fără să spună nimic familiei. Cu toate că era nervoasă și profund frustrată, uneori „smintită de-a binelea“, poate nici

nu suferea de vreo depresie. În schimb tata, care coborâse primul pe același drum, mi s-a părut adesea deprimat, cum stătea el cu capul între mâini. O reacție legitimă și logică, ținând seama de a) cele întâmplate, b) temperamentul său și c) faptul că era căsătorit cu mama. Cândva, probabil că medicina va descoperi și procedura prin care am reuși să stăpânim acea parte a creierului care se apleacă asupra propriei sale morți. La fel cum pacientul poate să își regleze viteza de picurare a morfinei, tot așa am putea și noi, apăsând o tastă, să ne reglăm propriile dispoziții și simțăminte morbide. Negare *clic* Furie *clic clic* Negociere – ah, acum e mai bine. Și apoi, tot apăsând o tastă, vom ajunge și dincolo de simpla Acceptare („O, iată-mă pe patul de moarte... am ajuns și aici“) spre Aprobare, unde totul devine rezonabil, firesc, chiar oportun. Și ne va consola doar Legea Conservării Energiei, convinși că nimic nu se pierde în Univers. Vom fi recunoscători pentru norocul de a trăi, în timp ce miliarde și miliarde de potențiale ființe au rămas nenăscute. Vom recunoaște că secretul ultim stă în coacere, considerându-ne un fruct fericit să abandoneze ramura, o recoltă într-o senină așteptare a recoltării. Vom fi mândri să le lăsăm altora locul nostru, așa cum alții ne-au lăsat nouă locul lor. Ne vom lăsa convinși și consolați de imaginea medievală a păsării care traversează în zbor o sală de bal scăldată în lumină. Și, în definitiv, ce ne-ar putea fi mai util, în postura de animale muribunde? Bun venit în Salonul Euforia!

Vom muri probabil la spital, tu și cu mine: o moarte modernă, fără prea mult folclor în jur. La Chitry-les-Mines, țăranii obișnuiau să ardă paie din salteaua mortului, dar păstrau fețele. La moartea lui Stravinsky, văduva lui, Vera, s-a asigurat că toate oglinzile din încăpere au fost acoperite; a evitat să-i atingă trupul, încredințată că

sufletul continua să trăiască acolo, încă patruzeci de zile. În multe culturi, se deschid ușile și ferestrele, pentru ca sufletul să iasă liber în zbor; și nimeni nu se apleca asupra muribundului, și nici nu îi stătea înaintea, din aceleași motive. Însă decesul la spital a eliminat asemenea obiceiuri, folclorul fiind înlocuit de birocrație.

În Witney, pe ușa Oficiului de stare civilă, Nașteri și Decese, stă scris: BATE ȘI AȘTEAPTĂ. În timp ce mama și cu mine așteptam, cupluri zburdalnice vâjâiau pe lângă noi, dinspre Căsătorii. Funcționara avea aproape patruzeci de ani; pe peretele din spatele ei erau prinse două păpuși Cabbage Patch, iar alături se vedea un paperback gros, de Maeve Binchy. Înțelegând că are de-a face cu o amatoare de lectură, mama a punctat că și fiul ei este scriitor (atunci am simțit că mor și eu, puțin): „Julian Barnes, ați auzit de el?” Dar funcționara nu auzise; am găsit în schimb teren literar comun comentând adaptarea pentru televiziune după *A Time to Dance* a lui Melvyn Bragg. Au urmat întrebările și completarea, în liniște, a formularului. Apoi, chiar la sfârșit, funcționara de stare civilă, pe neștiute, i-a câștigat mamei toată simpatia. Mama s-a aplecat, ca să semneze certificatul de deces al soțului său, iar oficialitatea a exclamat: „Vai, unghiile dumneavoastră sunt *perfect* îngrijite!” Așa cum și erau, mereu. Unghiile: motivul pentru care mama ar fi preferat să rămână surdă, dar nu oarbă.

Cinci ani mai târziu, la înregistrarea decesului mamei, am avut de-a face cu o altă funcționară, care își îndeplinea îndatoririle ca un metronom, fără iscusință ori fără noroc în relațiile interumane. Furnizasem datele, semnase actele, obținusem copiile și mă ridicam, pregătit să plec, când, pe neașteptate, a pronunțat trei cuvinte goale și inutile, cu voce moartă: „Înregistrarea s-a

încheiat.“ Folosea același ton mecanic al patronilor umanoizi de la Asociația de Fotbal, atunci când cea din urmă bilă de fildeș a fost extrasă din punga de catifea: „Iată astfel încheiată tragerea la sorți a sferturilor de finală ale Cupei Asociației de Fotbal.“

Iată astfel încheiată partea de folclor a familiei mele. Mi-ar fi plăcut să fie mai mult. Nu m-ar deranja ca tu să stai aplecat asupra patului meu de moarte – o față prietenoasă ar fi bine-venită, chiar dacă mă îndoiesc că va avea cineva vreme, la ora două dimineța, într-un spital cu personal redus. Nu mă aștept ca ușile și ferestrele să fie lăsate deschise după ce mă sting, și nu în ultimul rând din cauza firmei de asigurări care ar refuza să plătească daune, în caz de efracție. Dar nu m-ar deranja să am o piatră de mormânt. Spre sfârșitul vieții sale, știindu-se condamnat, Jules Renard a început să viziteze cimitire. Într-o zi s-a dus să-i vadă pe Frații Goncourt la mormântul lor din Montmartre. Fratele mai mic a fost înmormântat în 1870; cel mare, Edmond, în 1896, după un elogiu ținut chiar acolo de Zola cel temător de moarte. Renard notează în *Journal* că mândria literară a fraților mergea până acolo, încât respingeau menționarea profesiei lor. „Două nume, două seturi de date – suficient, considerau ei. *Hé! hé!*“ comentează Renard, cu acea curioasă transcriere franțuzească a râsului pe înfundate. „Pe așa ceva nu te poți bizui.“ Să fie preferința pentru simplitate semnul vanității – gândind probabil că toată lumea va ști cine au fost ei – sau dimpotrivă, evitau firesc să se laude? Conștienți că, odată intrat în istorie, nu poate fi garantat numele nici unui scriitor? Mă întreb ce scrie pe mormântul lui Renard.

„Vom muri probabil la spital, tu și cu mine.“ Nesăbuit să scrii așa ceva, chiar dacă, statistic vorbind, este foarte probabil. Momentul, la fel și locul unde vom muri ne rămân din fericire ascunse. Așteaptă-te la ceva, și lucrurile se vor întâmpla pe dos. La 21 februarie 1908, Renard scria: „Măine împlinesc patruzeci și patru de ani. Vârstă nu prea înaintată. Patruzeci și patru este vârsta la care trebuie să începi să gândești. Patruzeci și patru este vârsta trăită în puf.“ Însă chiar de ziua sa, se arăta ceva mai posomorât: „Patruzeci și patru, vârsta la care trebuie să renunți la speranța că numărul anilor ți se va dubla.“

Să admiți că, probabil, nu vei ajunge la optzeci și opt de ani pare mai degrabă un calcul modest decât o declarație sfidătoare. Dar până la capătul anului următor, starea sănătății lui Renard s-a deteriorat tot mai mult, încât nici nu mai putea străbate Tuileries de la un capăt la altul fără să se așeze să mai schimbe o vorbă cu bătrânele care vindeau lăcrămioare. „Va trebui să încep să-mi fac note despre bătrânețe“, încheia el, scriindu-i cu tristețe unui amic: „Am patruzeci și cinci de ani – dacă aș fi copac, nu ar fi o vârstă prea înaintată.“ Îi ceruse odată lui Dumnezeu să nu-l lase să moară prea repede, deoarece ar fi preferat să studieze procesul. Și acum, de cât studiu socotea oare că va avea nevoie? I-a fost dat să trăiască până la patruzeci și șase de ani și trei luni.

Când mama lui s-a prăbușit, pe spate, în fântână, stârnind „vâltoarea domoală pe care o cunosc cei care au înecat un animal“, Renard a comentat: „Moartea nu este un artist.“ Însă, în cel mai bun caz, are virtuți de meșter: hărnicie, zel încăpățânat și simț al contradicției ridicat uneori până la rang de ironie; în schimb, e oarecum lipsită de subtilitate și deloc ambiguă, dar mai repetitivă decât o simfonie de Bruckner. Și deosebit de

flexibilă în ceea ce privește locul, răsfățându-se într-o pleiadă de obiceiuri și superstiții – care pot fi, mai degrabă, invenția noastră, decât a ei. Renard a notat un detaliu cu siguranță necunoscut în spațiul săracit folcloric al familiei mele: „Când se apropie moartea, miroși a pește.“ Iată un semn interesant.

Dar de ce i-ar păsa morții că ne alăturăm lui Renard și o privim de sus, excluzând-o din breasla artiștilor? Când a căutat ea confirmarea Artei? Alături de tovarășul ei, Timpul, își vede de treabă, comisar mohorât și de nădejde, cu normă întreagă și realizată. Majoritatea artiștilor privesc moartea cu precauție. Unii o văd ca pe un apel de urgență; alții, ceva mai optimiști, mizează pe răzbunarea târzie a posterității (deși „De ce ar fi oamenii mai puțin proști mâine decât sunt astăzi?“); iar pentru alții, moartea reprezintă cea mai bună mișcare din carieră. Șostakovici, remarcând că frica de moarte este probabil cea mai profundă simțire a noastră, continua astfel: „Și, ca o ironie a sorții, sub semnul acelei frici, oamenii creează poezie, proză și muzică, încercând să-și întărească legăturile cu cei vii și să-și sporească influența asupra lor.“

Creăm artă pentru a înfrânge, sau cel puțin pentru a sfida, moartea? Pentru a o transcende, punând-o la punct? Poți să-mi iei trupul și materia cleioasă din cap, care a ascuns toată luciditatea și imaginația mea, dar nu ai cum să-mi iei ceea ce am făcut cu ele. Să fie oare subtextul și motivația noastră? Probabil – deși *sub specie aeternitatis* (sau chiar în perspectiva unui mileniu sau două) rămâne destul de subțire. Rândurile scrise cu atâta mândrie de Gautier, de care am fost extrem de legat – totul trece, cu excepția artei, cu robustețea ei; regii mor, dar poezia suverană durează mai mult decât bronzul – sună acum a consolare adolescentină. Gusturile se schimbă, adevărurile

devin clișee, forme întregi de artă dispar. Până și cele mai răsunătoare triumfuri ale artei asupra morții sunt vremelnice până la ridicol. Romancierul poate spera la încă o generație de cititori – sau două, sau trei, dacă are noroc – ceea ce seamănă a batjocură la adresa morții, dar nu e decât o zgârietură pe peretele din celula osândiților. Făcută de noi, ca să putem spune: și eu am trecut pe aici.

Putem permite Morții, ca și lui Dumnezeu, să fie ironist de ocazie, dar nu trebuie să-i confundăm. Dumnezeu se poate să fi murit, câtă vreme Moartea e cât se poate de vie, iată diferența esențială.

Moartea ca ironist: *locus classicus* este povestea veche de o mie de ani, pe care am întâlnit-o pentru prima oară citind Somerset Maugham. Un negustor de la Bagdad își trimite argatul să cumpere de-ale gurii. La piață, omul este înghiontit de o femeie; întorcând capul, își dă seama că era Moartea. Fuge înapoi acasă, galben și tremurând de frică, implorându-și stăpânul să-i împrumute calul, să plece fără întârziere la Samara, să se ascundă de Moarte. Stăpânul încuviințează și argatul pornește în goană. Apoi stăpânul pleacă și el la piață, intră în vorbă cu Moartea și-i reproșează că i-a amenințat sluga. Vai, îi răspunde Moartea, dar nu l-am amenințat, gestul era de surprindere. Am fost uluită să-l văd la Bagdad azi-dimineață, ținând seama că am întâlnire cu el la Samara, diseară.

Iată și o poveste modernă, cu Pavel Apostolov, muzicolog, compozitor de piese pentru fanfară și prigonitor de-o viață al lui Șostakovici. Marele

Război pentru Apărarea Patriei l-a prins colonel, comandant al unui regiment; apoi a devenit membru de bază al secției de muzică a Comitetului Central. Șostakovici spunea: „A sosit călare pe un cal alb și a nimicit muzica.“ În 1948, comitetul lui Apostolov l-a silit pe compozitor să-și mărturisească păcatele sale muzicale, aducându-l la un pas de sinucidere.

Peste douăzeci de ani, *Simfonia a XIV-a* de Șostakovici, cea bântuită de moarte, a avut „premiera închisă“ în Sala Mică a Conservatorului de la Moscova. În fapt, o cenzură privată a experților în muzică sovietici, publicul larg fiind astfel ținut departe de pericolul unei infecții generate de noua lucrare. Înaintea concertului, Șostakovici s-a adresat celor prezenți. Violonistul Mark Lubotsky își amintește că a spus: „Moartea este înspăimântătoare, după ea nu există nimic. Nu cred în viața de dincolo de mormânt.“ Apoi a cerut spectatorilor să rămână cât mai tăcuți cu putință, deoarece se făcea înregistrare.

Lubotsky stătea alături de o administratoare a Casei Compozitorilor; locul următor era ocupat de un bărbat chel, în vârstă. Simfonia ajunsese la cea de-a cincea mișcare, de o liniște intensă, când bărbatul a sărit în picioare, și-a trântit scaunul cu zgomot și a ieșit grăbit din sală. Administratoarea a șoptit: „Ce ticălos! A încercat să-l zdrobească pe Șostakovici în 1948, dar nu a reușit. Încă nu a renunțat, iar acum a distrus înregistrarea, dinadins.“ Bineînțeles, era Apostolov. Dar, pe moment, spectatorii nu au înțeles că tocmai Apostolov era cel distrus – de un atac de cord ce avea să-i fie fatal. „Sinistra simfonie a morții“, după cum o numea Lubotsky, a fost cea care l-a scos, feroce, din joc.

Povestea cu Samara arată moartea, în imaginea ei clasică: o fiară la pândă, așteptând să atace; o siluetă drapată în negru, cu coasă și clepsidră; o prezență personificabilă. Povestea de la Moscova arată moartea, în toată normalitatea ei: o porți cu tine tot timpul, într-un fragment oarecare de material genetic dispus să o ia razna, într-un organ bolnav, în mecanismul din care ești alcătuit, marcat de trecerea vremii. Pe patul de suferință, te mai poți întoarce la reprezentarea personificată a morții, imaginându-ți că alungi boala ca pe un invadator; de fapt te lupți chiar cu tine, cu acele fragmente care vor să ucidă tot restul. Spre sfârșit, dacă ai trăit suficient, toate componentele tale, pradă declinului și decăderii, se îngheșuie care să fie trecută în fruntea actului de deces. După cum spunea Flaubert: „Nici nu ajungem bine pe lumea asta, că și încep să cadă frânturi din noi.“

În cazul lui Jules Renard, inima a fost cea care a cedat. I s-a pus diagnostic de emfizem pulmonar și arterioscleroză și și-a început anul din urmă *au lit et au lait* (la pat, cu lapte – doi litri și jumătate pe zi). Spunea: „Acum, fiind bolnav, descopăr că aş vrea să fac declarații profunde și istorice, pe care prietenii mei să le repete după; dar mă aprind prea din cale-afară.“ În glumă își făcea sora răspunzătoare de ridicarea bustului său în piațeta din Chitry-les-Mines. Susținea că scriitorii, față de medici, ar fi înzestrați cu un simț al realității mai bun, mai adevărat. Avea sentimentul că inima i se poartă ca un miner îngropat sub stânci, bătând la intervale neregulate, ca semn că încă mai e în viață. Avea sentimentul că i se împrășteie creierul, ca puful de păpădie. Spunea: „Nu vă îngrijorați! Noi, cei care ne temem de moarte, ne străduim mereu să ne stingem cât mai elegant cu putință.“ Spunea: „Paradisul nu există, dar trebuie să ne străduim să fim vrednici de el.“ Sfârșitul a venit la Paris, pe 22 mai 1910; a fost înmormântat la

Chitry, după patru zile, fără preot, la fel ca tatăl și fratele său. Respectându-i-se ultima dorință de scriitor, nu s-a rostit nici un discurs.

Prea mulți francezi murind? Prea bine, iată și un deces britanic, vechi și de toată lauda: expertul nostru național în frică de moarte, Philip Larkin. În primele decenii ale vieții sale, Larkin se mai liniștea uneori că sfârșitul, atunci când va veni el, s-ar putea dovedi o izbăvire. Dar încă înainte de cincizeci de ani, ne spune biograful său: „Spaima de uitare întuneca totul“ – și apoi: „Ajuns la șaizeci de ani, temerile lui creșteau tot mai repede.“ Un răspuns bun pentru prietenul meu G., care consideră că lucrurile se așază mai bine după șaizeci de ani. În anul care avea să-i fie cel din urmă, Larkin îi scria unui alt poet: „Nu mă gândesc la moarte *tot* timpul, deși nu văd de ce nu aș face-o, ca un osândit în celula sa, care se gândește la moarte *tot* timpul. Oare de ce nu urlu?“ se întreba, făcând aluzie la poemul său „The Old Fools“ („Bătrânii nebuni“).

Larkin a murit în spital, la Hull. Un prieten care îl vizitase cu o zi mai devreme spunea: „Dacă Philip nu ar fi fost ținut cu medicamente, ar fi delirat. Atât de speriat era.“ La 1.24 dimineața, oră tipică de deces, a rostit ultimele sale cuvinte, unei infirmiere care-l ținea de mână: „Plec spre inevitabil.“ Larkin nu era francofil, nici pe departe (fiind totuși mai cosmopolit decât pretindea); dar, la rigoare, putea fi considerată aluzie și corecție la presupusele vorbe de pe urmă ale lui Rabelais: „Plec să caut Marele Posibil.“

Moartea lui Larkin dă fiori. Privitul în groapă care nu aduce calmul, ci spaima mai mare; și, deși se temea de moarte, nu a murit elegant. Dar Renard? În spiritul discreției biografiilor francezi, nu avem detalii specifice; cu toate astea, un prieten de-al

său, Léon, fiul lui Daudet, scria că a dovedit un „curaj minunat“ în clipele fatale. Daudet trăgea concluzia: „Scriitorii buni, ca și soldații buni, știu cum să moară, în vreme ce politicienilor și medicilor le e teamă de moarte. Oricine poate confirma, dacă se uită în jur. Deși există excepții, de la sine înțelese.“

Iată și vechiul argument, formulat de un Renard tânăr și sănătos: „Moartea e dulce, ne scapă de teama de moarte.“ Nu e o mângâiere? Nu, e un sofism. Sau, mai degrabă, încă o dovadă că logica și dovezile raționale nu sunt suficiente să înfrângă moartea și spaimile ei.

După moarte, părul și unghiile continuă o vreme să crească, fantomatic. Asta o știm cu toții. Am crezut-o mereu, sau doar pe jumătate, sau numai am presupus că afirmația „trebuie să conțină o doză de adevăr“: în coșciug, nu-ți crește părul vâlvoi și nici unghiile de vampir, ci maximum un milimetru sau doi. Dar ceea ce „știm cu toții“ se dovedește de obicei eronat, în parte, dacă nu în totalitate. După cum subliniază prietenul meu, tanatologul Sherwin Nuland, chestiunea e simplă și indiscutabilă. Când mori, încetezi să mai respiri; fără aer, nu există sânge; fără sânge, nu există creștere. Creierul ar mai putea pălpâi câteva clipe, după ce inima încetează să mai bată, dar nimic mai mult de atât. S-ar putea ca mitul respectiv să se întemeieze pe teama de a nu fi îngropat de viu. Sau poate pe o observație greșită, făcută cu bunăcredință. Dacă trupul lasă impresia că s-ar micșora – și se micșorează cu adevărat – după deces, atunci carnea de pe degete se trage înapoi, creând iluzia că unghiile ar crește; iar dacă fața arată mai mică, și părul pare mai lung.

A nu avea dreptate: fratele meu comite o eroare. După moartea mamei, a dus cenușa părinților noștri în Franța, pe coasta Atlanticului, unde ei și-au petrecut multe vacanțe. Împreună cu soția sa au risipit-o pe dune, cu ajutorul lui J., cel mai apropiat prieten francez al părinților noștri. Au citit „Nu te mai teme de a soarelui arșiță“ din *Cymbeline* („De aur fete și băieți, să nu fii orb / Ca și hornarii, ajung colb“) și poemul lui Jacques Prévert „Les Escargots qui vont à l’enterrement“; frate-meu s-a declarat „mișcat la modul straniu“ de eveniment. Mai târziu, la cină, conversația a ajuns la vizitele făcute de părinții noștri în fiecare an în acea regiune a Franței. „Îmi amintesc cum am rămas uluit“, mi-a spus frate-meu, „când J. a povestit cum tata îi ținea în fiecare noapte până la ore mici, cu bancuri și conversație însuflețită. Nu-mi aduc aminte să-l fi auzit vreodată deschizând gura după ce s-au mutat în bungaloul lor odios, și am crezut mereu că a și uitat să râdă. Dar, evident, greșeam cât se poate de profund.“ Cea mai bună explicație pe care pot să o dau este că, tata vorbind mai bine franceza decât mama, reușea să dobândească înțâietate lingvistică și socială; și dacă nu, mama, cât se afla în străinătate, se putea transforma deliberat într-o soție mai convențională, dispusă să asculte (oricât ar părea de incredibil).

A nu avea dreptate: comit și eu o eroare, în replică. Eu am fost alăptat, iar fratele meu hrănit cu biberonul: de aici, despărțirea firilor noastre. Dar una dintre ultimele vizite la mama a fost prilejul unui moment total atipic, vecin cu intimitatea. Potrivit unui studiu ale cărui concluzii se publicaseră prin presă, copiii hrăniți natural ar fi mai inteligenți decât cei hrăniți cu biberonul. „Și eu am citit“, a spus mama, „și am râs. Nimic în neregulă cu *ai mei*, m-am gândit.“ Dar mai târziu, când am insistat, mi-a confirmat că nici eu nu fusesem hrănit la piept. Nu am întrebat-o din ce

motive: hotărârea de a ne oferi șanse egale în viață, sau dezgustul stârnit de un act care s-ar fi putut dovedi lipsit de igienă („Cățeluș îngălat!“). Lucrurile au fost diferite dintr-un bun început, oricum primisem formule diferite de hrană. Mi-a spus până și numele produselor, pe care le-am uitat din primul moment. Un studiu al temperamentului pe baza diferitelor mărci de lapte pentru bebeluși? Cam tendențios, până și eu trebuie să recunosc. Fratele meu îi aducea mamei cana cu ceai la patul de suferință, dar și eu mă strecuram, în copilărie, răsfățat (și poate leneș), la ea în pat – gesturi de o gingășie comparabilă.

Și acum o eroare mai încâlcită, chiar dacă pe termen la fel de îndelungat. P., *assistant* francez care spunea povești cu Mister Beezy-Weezy, nu s-a mai întors niciodată în Anglia; dar am păstrat în memorie anul petrecut împreună grație celor două peisaje mici, neînramate, dăruite de el părinților mei. Dominate de o atmosferă destul de întunecată, tipic olandeză, primul reprezenta un pod aproape năruit într-un râu, cu frunzișul revărsat peste balustradă, iar celălalt, o moară de vânt profilată pe cerul încărcat, și în prim-plan trei femei cu batic alb pe cap, mâncând la iarbă verde. Simțul artistic reieșea din trăsăturile groase de pensulă: râul, cerul și pajiștea. În vremea copilăriei și a adolescenței, cele două picturi erau expuse în salon; mai apoi, în „bungaloul odios“, ocupau spațiul de deasupra mesei din sufragerie. Le-am privit cu regularitate, mai bine de cincizeci de ani, fără să mă fi întrebat vreodată, și nici pe ai mei, unde anume își instalase P. șevaletul: Franța – în Corsica lui natală, poate – Olanda, Anglia?

Când eliberam casa, după moartea mamei, am găsit într-un sertar două cărți poștale ce redau, cu exactitate, cele două peisaje. Pentru început am presupus că P. și le tipărise special ca să-și facă

opera cunoscută: avea mereu la îndemână o mulțime de scheme teoretice, de pe urma cărora scotea bani. Apoi le-am întors, ca să constat că era vorba de cărți poștale de artă, produse spre comercializare, cu scene bretone tipice: *Vieux Moulin à Cléden* și *Le Pont fleuri*. Ceea ce-mi imaginasem toată viața drept originalitate competentă era doar simplă copiere competentă. Și surprizele nu se încheiau aici. Reproduserile erau semnate, „Yvon“, în colțul din dreapta jos, ca și cum ar fi fost numele artistului. Dar „Yvon“ s-a dovedit a fi numele companiei producătoare. Prin urmare, picturile fuseseră făcute cu scopul unic de a fi reproduse pe cărți poștale, iar P. le redase statutul de picturi „originale“, ceea ce nu fuseseră niciodată. Un teoretician francez ar fi fost încântat de toată povestea. M-am grăbit să-i relatez fratelui meu eroarea noastră de cincizeci de ani, așteptându-mă să-l amuze la fel de tare. Nici vorbă, din simplul motiv că el chiar își aducea prea bine aminte cum P. picta operele, „și se gândea că este mult mai inteligent să copiezi, decât să faci ceva, după capul tău“.

Asemenea corecturi, care țin strict de fapte, sunt foarte ușor de făcut și aproape reconfortante. Mai greu e să înfrunți erori legate de percepții și judecăți, pe care ai ajuns să le consideri propriile tale izbânzi. Să luăm moartea. Cea mai mare parte a vieții mele conștiente am cunoscut teama intensă față de inexistența mea eternă, și în același timp m-am simțit întru totul capabil – în ciuda celor susținute de Freud – să mi-o imaginez. Dar dacă greșesc? În definitiv, Freud pune în discuție dacă, într-adevăr, mintea noastră subconștientă rămâne convinsă, cu încăpățănare, de faptul că suntem nemuritori – teză de necontestat, chiar prin natura ei. Înseamnă că privitul în groapă rămâne doar o iluzie a examinării adevărului, deoarece, în adâncul meu, nu cred, și nici nu pot să cred, în

groapă; iar această iluzie ar putea să continue până în ultima clipă, dacă Arthur Koestler ar avea dreptate în ceea ce privește divizarea conștiințelor noastre, ajunși *in extremis*.

Și mai există și altă modalitate de a nu avea dreptate: ce-ar fi dacă spaima pe care o simțim înaintea – și care pare absolută – nu înseamnă nimic în comparație cu realitatea? Ce-ar fi dacă închipuirile noastre despre neant nu sunt decât o palidă replică a tot ceea ce ne așteaptă – după cum a descoperit Goethe – în cele din urmă ore? Și ce-ar fi dacă apropierea morții sugrumă toate limbajele cunoscute, lăsând veșnic necunoscut acel adevăr? Dar sentimentul că ne-am înșelat mereu: prea bine, Flaubert spunea că echilibrul minții stă chiar

în contradicție.

Iar dincolo de moarte, Dumnezeu. Dacă ar exista un Dumnezeu înclinat să se joace, cu siguranță că și-ar descoperi alese delicii ludice dezamăgind filozofii care s-au convins, și au convins și pe alții, că El nu există. A.J. Ayer îl asigură pe Somerset Maugham că, după moarte, nu mai e nimeni, nu mai e nimic, ca să se pomenească amândoi actori în sceneta regizată de Domnul la-capătul-digului, sub titlul Să Vezi Furia Ateului Înviat. Iată o dilemă grațioasă, pe măsura filozofului care neagă existența lui Dumnezeu: preferi să nu fie nimic după moarte și să vadă toți că ai avut dreptate, ori să ai o surpriză minunată, care însă îți va distruge reputația?

„Ateismul este aristocratic“, declara Robespierre. Marea personificare britanică din secolul XX a acestei idei a fost Bertrand Russell – ajutat, fără îndoială, de originea sa de *adevărat* aristocrat. La bătrânețe, cu părul său alb, dezordonat, Russell

arăta și era tratat ca un înțelept la un pas de divinitate, capabil să facă față, de unul singur, la mai toate întrebările. Necredința lui nu a șovăit niciodată, iar prietenii obișnuiau să-l provoace, întrebându-l cum va reacționa dacă, după o viață de propagare a ateismului, se va dovedi că se înșelase. Dacă porțile de mărgăritar ale raiului nu erau nici metaforă și nici fantezie, și se trezea față în față cu o divinitate a cărei existență o contestase mereu? „Ei bine“, obișnuia să răspundă Russell, „m-aș apropia de El și I-aș spune: «Nu ne-ați oferit suficiente dovezi».“

Psihologii ne asigură că exagerăm statornicia convingerilor noastre trecute. Poate fi un mod de afirmare a individualității noastre oscilante, o gratulare de sine, ca după o măreață realizare, regândind acele convingeri – așa cum ne mândrim cu înțelepciunea dobândită odată cu încolțirea dendritelor suplimentare. Dar în afara mișcării continue, chiar dacă necontrolate, a eului, ori a egoismului propriu, există momente când întreaga lume din jur, pe care ne place să ne-o imaginăm atât de solidă, se clatină: momente în care „confuzia“ nu mai reprezintă deloc o acoperire pentru răzgândirea cosmică. Momentul aceluia dintâi *réveil mortel* personal; momentul – nu neapărat contemporan – în care pricepem că vor muri și ceilalți; că viața omenească se va sfârși și ea, atunci când soarele va fierbe oceanele, până la evaporare; apoi, dincolo de asta, moartea planetară. Asimilăm totul pe rând, încercând să păstrăm stabilitatea.

Dar mai trebuie să ținem seama de ceva, mult mai amețitor. Suntem, ca specie, înclinați spre solipsism istoric. Trecutul a venit singur spre noi;

dar viitorul trebuie să îl creăm. Ne revendicăm, triumfător, proprietatea asupra celor mai bune vremuri, și, autocompătimindu-ne, asupra celor mai proaste. Suntem înclinați să confundăm progresul științific și tehnologic cu progresul moral și social. Și uităm, puțin prea ușor, că evoluția nu este doar procesul care a adus rasa la admirabila ei condiție prezentă, ci, prin implicație logică, a și împins evoluția mai departe de noi.

Dar cât de adânc privim în urmă și cât de departe în viitor, ținând seama de rațiunile practice? Consider că pot vedea, suficient de limpede și de generos, până cam pe la jumătatea secolului al XIX-lea (în propria mea cultură europeană occidentală, desigur). Mai departe, în urmă, există genii individuale, modele morale și artistice, idei fundamentale, mișcări intelectuale și mostre de acțiune istorică, însă numai sporadice, rareori parte a unei desfășurări continue; iar capacitățile mele retrospective se opresc, să zicem, la figurinele din Ciclade, pe la 3000–2000 î.Hr. Spre viitor, pot acoperi aceiași aproximativ o sută și cincizeci de ani de bază, cu proiecții precaute, lipsite de precizie și cu prea puține așteptări din partea posterității.

Cehov a fost marele maestru al înțelegerii și dramatizării perspectivei noastre bidirecționale, specializat în idealiști înfrânți, care au visat și la o viață mai bună, trăind însă într-un prezent demolit, desigur cu teamă de viitor. Iar spre sfârșitul piesei, un personaj va îndrăzni să-și exprime speranța că posteritatea va avea parte de o viață mai puțin chinuită și va privi înapoi cu duioșie la înaintașii pierduți. Râsul înfundat al cunoscătorului și oftatul plin de condescendență al posterității răzbat uneori din rândurile spectatorilor, într-un discret semn de iertare și ironică trecere în revistă a secolului scurs de atunci – stalinism, crime în masă, gulaguri,

industrializare brutală, păduri doborâte și lacuri otrăvite invocate cu atâta tristețe de medicul Astrov și de sufletele lui pereche, dar și muzica lăsată pe seama unora ca Pavel Apostolov.

Însă privind înapoi la neghiobii mărginiți de mai ieri, avem tendința să nu ne gândim cum se vor uita urmașii înapoi, exact la noi, judecându-ne egocentrismul la justa valoare – justa lor valoare, nu a noastră. Ce înțelegere, ce duioșie, ce iertare? Și cum rămâne cu *posteritatea noastră*? De fapt, scara timpului va rămâne cehoviană: o generație sau două, poate un secol. Iar cei care ne vor judeca nu vor fi foarte diferiți de noi, probabil, pentru că viitorul planetei va depinde de rafinarea animalului uman: ameliorarea simțurilor morale și sociale, atenuarea obiceiurilor agresive, atenuarea, eradicarea maladiilor, păcălirea schimbărilor climatice, prelungirea speranței de viață și așa mai departe.

Din punct de vedere evoluționist, însă, toate rămân doar simple vise de politician, pe termen incredibil de scurt. Nu cu mult timp în urmă, li s-a cerut oamenilor de știință din diverse domenii să descrie o singură idee pe care ar dori-o înțeleasă la scară mai largă. Le-am uitat pe toate celelalte, într-atât de revelatoare a fost declarația lui Martin Rees, Astronom Regal și profesor de cosmologie și astrofizică la Cambridge:

Aș dori să-i fac pe oameni mai conștienți de durata colosală a viitorului – viitorul planetei și al vieții, în sine. Majoritatea celor educați știu că suntem rezultatul a aproape patru miliarde de ani de selecție darwinistă, dar mulți preferă să considere că am reprezenta chiar o culme. Însă soarele nostru nu a ajuns nici la jumătatea vârstei lui. Nu noi, oamenii, vom fi spectatori la decesul solar, peste

șase miliarde de ani. Ci creaturile de atunci, la fel de deosebite de noi, pe cât ne deosebim noi de bacterii și de amibe.

Sigur că da! GREȘIT... FOARTE GREȘIT... MEREU GREȘIT! Cât diletantism, să nu ții seama de un lucru atât de însemnat, cu consecințe atât de directe, de strivitoare. Nu „noi“ vom muri timp de șase miliarde de ani. Ceva cu mult dincolo de noi – sau, în orice caz, foarte diferit de noi – se va stinge. Dintru început am fi putut dispărea într-una din marile distrugerii prin care a trecut planeta. Cataclismul din Permian a șters de pe fața pământului nouăzeci și nouă la sută din animale, iar cel din Cretacic două treimi din toate speciile, inclusiv dinozaurii, ceea ce a permis mamiferelor să devină vertebratele terestre dominante. Și, la rândul nostru, am putea fi scoși din scenă de un al treilea cataclism, lăsând lumea pe seama... cui? A gândacilor? Geneticianul J.B.S. Haldane glumea, spunând că, dacă Dumnezeu ar fi existat, ar fi trebuit să nutrească „neobișnuit de multă afecțiune față de gândaci“, ținând seama că El a creat trei sute cincizeci de mii de specii de insecte.

Iar dacă nu se va petrece un nou cataclism, evoluția tot nu se va desfășura în felul în care – sentimental, solipsist – sperăm noi. Mecanismul selecției naturale nu depinde de supraviețuirea celui mai puternic, nici a celui mai inteligent, ci a celui mai adaptabil. Nu intră în discuție nici cel mai bun, nici cel mai luminat, nici evoluția ca versiune de eugenie grandioasă, impersonală, acceptabilă la scară socială. Ne va purta acolo unde va vrea el – sau, mai degrabă, nu pe „noi“, căci ne vom dovedi inadecvat echipați pentru direcția în care o va apuca; și atunci ne va abandona, prototipuri necoapte, insuficient adaptabile, și-și va vedea de drum orbește, spre noi

forme de viață, în comparație cu care „noi“, și Bach și Shakespeare și Einstein, vom părea la fel de înapoiți ca o banală bacterie, ca o banală amibă. Cu atât mai puțin intră în discuție ca arta și Gautier să învingă moartea, iar murmurul duios *și eu am fost aici* să nu mai aibă vreun rost, căci nu vom mai recunoaște pe nimeni și nimic, și nimeni și nimic nu ne va mai recunoaște. Acele viitoare forme de viață vor avea poate inteligență adaptabilă, iar pentru ele vom fi doar organisme primitive, de oarecare interes istorico-biologic, dar cu obiceiuri curioase. Sau vor fi forme de viață doar cu puțină inteligență, și cu mare putere de adaptare. Imaginați-vă cum vor invada pământul clefăind de zor, în vreme ce toate dovezile scurtei existențe a lui *Homo sapiens* vor adormi adânc, într-un depozit fosil.

Și, la un moment dat, în tot acest proces, sentimentul că Dumnezeu Lipsește va ajunge să pară la fel de iluzoriu ca sentimentul mamei mele care își închipuia că am lăsat-o să aștepte pe terenul de tenis. Nu că Planul Amiba l-ar scoate neapărat din scenă pe Dumnezeu. Ar fi în continuare compatibil cu Dumnezeu cel care experimentează – căci un asemenea Dumnezeu, dacă ar exista, nu ar fi câtuși de puțin interesat de un grup de cobai etern stabil, pentru cercetare. E infinit de anost să lucrezi cu și pe oameni încă vreo șase miliarde de ani, și plictiseala poate duce la sinucidere. Iar dacă evităm să lăsăm planeta în seama gândacilor, evoluând cu succes spre ființe tot mai deștepte și mai complexe, poate intra în funcțiune Ipoteza Divină 72b.: dacă acum nu avem suflete nemuritoare, le vom dobândi în viitor. Dumnezeu nu așteaptă decât ca Pledoaria pentru Nevrednicie să nu se mai aplice.

Două întrebări. Odată ce am înțeles că, de pe poziția unei planete în dezvoltare, care mai are

șase miliarde de ani de funcționat, nu suntem cu mult mai mult decât amibe, vom accepta cu mai mare ușurință că ne lipsește liberul-arbitru? Și dacă este așa (și chiar dacă nu este așa), ne vine mai ușor să murim?

Când îmi aduc aminte de tata, mă gândesc deseori la unghiile lui curbate peste vârful degetelor. După incinerare, săptămâni la rând parcă îi vedeam nu fața, și nu oasele în furnal, cât unghiile acelea atât de familiare. Dincolo de asta, mă gândesc la nenumăratele traume suferite de trupul lui, spre sfârșit. Creierul și limba vătămate de comoție, o cicatrice lungă, de-a curmezișul pântecelui, pe care s-a oferit odată să mi-o arate, dar nu am avut curajul să o privesc, și vânătăile tot mai întinse de pe brațe, de la perfuzii. Dacă nu suntem foarte norocoși, trupul nostru va dezvălui istoria morții sale. Dar, într-o mică răzbunare, ne-am putea stinge fără să lăsăm urme. Când mama lui Jules Renard a fost scoasă din fântână, nu avea nici cea mai mică zgârietură. Nu că Morții – contabil absolut – i-ar păsa în vreun fel sau altul cum s-a întâmplat. Așa cum nu-i pasă nici dacă murim sau nu în armonie.

Trăim, murim, suntem păstrați în amintire, suntem uitați. Nu imediat, ci în tranșe. Păstrăm amintirea părinților cum i-am știut toată viața; păstrăm amintirea bunicilor cum i-am știut spre sfârșit; și poate doar amintirea palidă a unui străbunic, cu barbă aspră și cu miros de rânced. Sau cu miros de pește. Și mai înainte? Fotografii și câteva documente păstrate întâmplător. În viitor, sertarul meu neîncăpător va cunoaște o actualizare tehnologică: generații întregi de strămoși vor supraviețui pe film, pe bandă și pe disc, mișcându-

se, vorbind, zâmbind, demonstrând că au fost și ei aici. În adolescență, am ascuns odată un magnetofon sub masă, la cină, într-o tentativă de a demonstra că, departe de a fi „evenimentul social“ pe care, decreta mama, trebuie să îl reprezinte orice masă, nimeni nu spunea niciodată ceva cât de cât interesant, prin urmare aş fi putut fi scutit şi lăsat să citesc o carte, dacă aşa preferam. Nu am explicat nimănui nimic, considerând că lucrurile se vor limpezi de la sine odată ce vom asculta pe bandă toate banalităţile acelea stupide, în zornăit de veselă. Spre iritarea mea, mama a fost fermecată, declarând că suntem ca într-o piesă a lui Pinter (ceea ce în mintea mea suna a compliment, pentru ambele părţi). Şi nimic nu s-a schimbat; nu am păstrat înregistrarea, aşa că vocea părinţilor mei nu s-a păstrat pe lumea asta, deşi încă îmi mai răsună în minte.

O văd (şi o aud) pe mama la spital, în rochie verde, uşor înclinată într-un scaun pe rotile, lângă pat. Era supărată pe mine în ziua aceea, nu din cauza tenisului, ci din cauza medicului care mă chemase să discutăm despre tratamentul ei. O ofensa orice manifestare de incapacitate, la fel cum o ofensa optimismul inutil al fizioterapeuţilor. Dacă i se cerea să identifice limbile ceasului, refuza; dacă era rugată să deschidă sau să închidă ochii, rămânea impasibilă. Medicii nu reuşeau să-şi dea seama dacă nu poate, sau nu vrea. Din câte bănuiam eu, nu voia, era „mută cu premeditare“, în terminologie avocătească, pentru că articula propoziţii întregi, când rămâneam doar noi doi. Chinuit – şi cu mesaj plin de chin: „Tu nu înţelegi cât de greu îi vine unei femei care a avut întotdeauna control asupra vieţii sale să se vadă îngrădită în asemenea hal.“

Am petrecut stânjenit câteva minute cu ea în acea după-amiază, apoi m-am dus să-l caut pe medic.

Prognosticul lui lăsa puține motive de speranță. Întorcându-mă spre salon, mi-am zis că nimic nu trebuie să trădeze verdictul profesional, potrivit căruia următoarea comoție avea să o ucidă, aproape cu siguranță. Dar mama mi-o luase înainte. De pe hol am văzut-o, de la mai mult de douăzeci de metri, peste salonul aglomerat, așteptându-mă încordată; mă apropiam ușor, rafinând o jumătate de minciună, dar ea s-a repezit spre mine, cu singurul braț care-i mai funcționa, făcând un gest, cu degetul mare în jos. Cel mai șocant gest al ei, și cel mai admirabil – moment unic, în care am simțit cum mi se frânge inima.

A preocupat-o gândul că ar trebui să-i amputeze brațul „inutil“, la spital; a preocupat-o gândul, o vreme, că s-ar afla în Franța și se întreba cum am reușit să o găsesc; a preocupat-o gândul că o infirmieră spaniolă ar fi din satul ei, din Oxfordshire, iar celelalte din toate zonele Angliei, în care trăise ea în ultimii optzeci de ani. A preocupat-o gândul că a fost „stupid“ să nu moară după prima încercare. Când întreba: „Mă înțelegi cu ușurință?“ pronunța meticulos fiecare silabă a substantivului. „Nu, mamă“, îi răspundeam, „înțeleg tot ce-mi spui, dar nu legi întotdeauna corect lucrurile.“ „Ha“, îmi replica ea, de parcă aș fi glumit. „Ești prea blând. Sunt *sonată* de-a binelea.“

Amestecul ei de rătăcire și fabulație cu luciditate și agerime mă puneă mereu în încurcătură. În general, părea liniștită, indiferent dacă era vizitată sau nu, și începuse să spună: „Acum trebuie să pleci“, comportament în flagrantă contradicție cu obiceiurile ei din ultimii zeci de ani. Într-o zi, mi-am coborât privirea spre unghiile admirate cu cinci ani în urmă de funcționara de la Oficiul de stare civilă, Nașteri și Decese, din Witney. Se vedea cât trecuse de când fusese în stare să și le îngrijească

ultima oară; date cu un strat gros de lac și piliate cu iubire, unghiile crescuseră în voie, lăsând în spatele lor câțiva milimetri albi. Unghiile, pe care era atât de sigură odinioară că și le va îngriji, chiar și cufundată în surzenie. Apoi, în continuarea unghiilor, i-am privit degetele brațului inert, care se umflaseră și arătau ca morcovii.

Întorcându-mă la Londra, cu apusul reflectat în retrovizoare și *Simfonia Haffner* la radio, mă gândeam că, dacă așa ajunge cineva care a lucrat cu mintea toată viața și își poate permite o îngrijire decentă, eu chiar mă lipsesc. Apoi m-am întrebat dacă nu cumva mă amăgeam și, de fapt, aveam să mă agăț de orice și în orice condiții când va sosi momentul; ori voi avea curajul, sau poate șiretenia, să mă sustrag; sau totul se petrece pur și simplu, iar tu, condamnat, asști până la capăt, plin de mânie și de spaimă. Indiferent cât de bine reușești să te distanțezi de părinții tăi în viață, ei tot te vor recupera prin moarte – prin felul în care vei muri. Romanciera Mary Wesley scria: „Familia mea prezintă înclinația – probabil grație genelor noastre – morții subite. Acum suntem aici, peste o clipă ne-am dus. Grațios. Mă rog să fi moștenit și eu asemenea gene. Nu am nici cea mai mică dorință să zăbovesc, să cad la pat, să-i plictisesc pe toți din jur. Îmi doresc doar să le provoc celor iubiți un șoc violent și grăbit: agreabil pentru ei, încântător pentru mine.“

O speranță universală, cu care doctorița mea de familie nu este totuși de acord. Citând pasajul respectiv, ea îl consideră „poate o altă manifestare contemporană a respingerii morții“, și o atitudine care „nu atribuie nici o valoare oportunităților oferite de boala mortală“. Nu cred că părinții mei au gândit vreun moment că boala le-ar fi oferit „oportunități“: să-și împărtășească amintiri, să-și ia rămas-bun, să-și mărturisească remușcări și apoi să

ierte; cât despre funeralii – adică dorința lor de a fi duși la crematoriu, în cadrul unei ceremonii fără costuri suplimentare și fără bocete – totul fusese pus la punct din timp. Ar fi avut părinții mei „succes în moarte“ dacă ar fi atins o stare emoțională, confesivă, siropoasă? Ar fi ajuns la concluzia că exact asta și-au dorit, dintotdeauna? Mă îndoiesc. Deși regret că tata nu mi-a spus niciodată că mă iubește, sunt cât se poate de convins că mă iubea sau mă iubise, iar tăcerea lui melancolică așternută peste subiectele esențiale sugera, cel puțin, că va muri în armonie cu sine.

La prima internare a mamei, în patul de alături era o bătrână, în comă. Zăcea pe spate, nemișcată. Într-o după-amiază, când mama se afla într-o dispoziție de-a ei „sonată“, a venit în vizită soțul femeii, un om vrednic, mărunț, îngrijit, respectabil, probabil la aproape șaptezeci de ani. „Bună, Dulcie, sunt Albert“, a umplut salonul cu vocea sa, cu accentul nuanțat și pur de Oxfordshire, care ar trebui înregistrat înainte să se stingă. „Bună, dragostea mea, nu vrei să te trezești, să mă vezi?“ A sărutat-o zgomotos. „Sunt Albert, draga mea, nu vrei să te trezești, să mă vezi?“ Și imediat: „Te întorc puțin, ca să-ți pot pune aparatul auditiv.“ Apoi a apărut o infirmieră. „Îi pun aparatul. Nu s-a trezit să mă întâmpine, în dimineața asta. Vai, a căzut. Haide, te întorc încă puțin. Draga mea, Dulcie, frumoasa mea, sunt Albert, nu vrei să te trezești, să mă vezi?“ Și așa mai departe, cu mici pauze, vreme de un sfert de oră, cu o singură variațiune, „Ai spus ceva, nu-i așa, știu că ai spus ceva, ce-ai spus?“ Și, iarăși: „Draga mea, sunt Albert, nu vrei să te trezești, să mă vezi?“ vorbe presărate cu alte sărutări. Îți sfredelea inima (și capul) și, fără atât umor negru, ar fi fost insuportabil. Mama și cu mine ne-am prefăcut, bineînțeles, că nu se întâmplă nimic, sau, în cel mai rău caz, nu ceva care să ajungă la auzul

nostru; deși, bănuiesc că nu o lăsa cu totul insensibilă faptul că și pe tata îl chemase Albert.

Unghiile de la mâna ei inertă continuau să crească cu aceeași viteză ca unghiile de la mâna cu care făcuse semnul acela, cu degetul mare în jos; și, contrar convingerii generale, după ce a murit toate cele zece unghii au încetat, de îndată, să mai crească. La fel și unghiile tatălui meu, care se încovoiaseră peste vârfurile degetelor. Unghiile (și dantura) fratelui meu au avut mereu mai multă rezistență decât ale mele, probabil pentru că este mai scund, prin urmare și calciul ar trebui să fie mai concentrat. Sau o fi numai un nonsens științific (din cauza mărcilor diferite de lapte cu care fusesem hrăniți). În orice caz, eu mi-am tocit unghiile ani la rând trecându-le printre dinții din față, gest reflex când citesc, sau scriu, sau mă frământ, sau corectez chiar propoziția asta. Poate ar trebui să încetez și să văd dacă nu se vor încovoia peste vârfurile degetelor, când va veni tata să mă recupereze.

Cimitirul Montmartre este un loc cu verdeață, năpădit de pisici, unde briza răcoroasă adie până și pe canicula pariziană; un loc intim, precis conturat și reconfortant. Spre deosebire de necropola vastă de la Père-Lachaise, creează iluzia – așa cum puține cimitire reușesc – că, în afară de ei, nu a mai murit nimeni niciodată; mai mult, că au locuit undeva prin apropiere, poate chiar în casele de la capătul cimitirului; și chiar mai mult, că, în definitiv, moartea nu e un lucru chiar atât de rău. Jules Renard, cu cinci luni înainte să moară: „Imediat după ce o privești în ochi, vei înțelege moartea cu gingășie.“

Aici se odihnesc o parte din morții mei; majoritatea, fiind scriitori, se află în partea de jos, mai ieftină. Stendhal a fost înmormântat aici la vreo treizeci de ani după ce fusese „cuprins de o intensă palpitație“ lângă Santa Croce, ca și cum „izvorul vieții din mine a secat și am continuat să pășesc cu teama că mă voi prăbuși“. Ne dorim să murim nu numai în armonie cu noi înșine, ci și potrivit așteptărilor noastre? Lui Stendhal i s-a făcut acest favor. După ce a suferit cea dintâi comoție, a scris: „E lipsit de ridicol să pici mort, pe stradă, atât timp cât nu o faci deliberat.“ La 22 martie 1842, după un prânz la Ministerul de Externe, a avut parte de acest sfârșit lipsit de ridicol, pe pavajul de pe Rue Neuve-des-Capucines. A fost înmormântat ca „Arrigo Beyle, din Milan“, o mustrare la adresa francezilor, care nu îi citeau cărțile, și un tribut adus orașului în care mirosul bălegarului de cal îl mișcase aproape până la lacrimi. Și, deloc nepregătit pentru moarte (făcuse douăzeci și unu de testamente), Stendhal își gândise și propriul epitaf: *Scrisse. Amo. Visse*. A scris. A iubit. A trăit.

La câțiva pași se află Frații Goncourt. „Două nume, două seturi de date – suficient, considerau ei. *Hé! hé!*“ Dar mormântul îmi lasă o altă impresie. Cu totul, e un mormânt de familie: doi copii înmormântați alături de părinții lor. Mai întâi fii, apoi scriitori; și o înmormântare de familie poate fi ca o masă de familie – un eveniment social, după cum insista mama. În cadrul căruia se aplică anumite reguli, spre exemplu, nu se acceptă lauda. Așadar, indiciul unic al faimei celor doi frați rămâne perechea de portrete – basorelief în cupru de pe suprafața superioară a mormântului, Edmond și Jules, față în față, inseparabili în moarte, așa cum fuseseră și în viață.

Din 2004, familia Goncourt are un vecin nou. Mormântul mai vechi, cu perioada de concesiune expirată, a fost înlocuit de un monument cu piatra de căpătâi din marmură neagră, lustruită, peste care se înalță bustul ocupantului. Noul-venit este Margaret Kelly-Leibovic, cunoscută în profesiunea ei sub numele de Miss Bluebell, englezoaică de origine, care a preparat generații întregi de splendori atletice, de un metru optzeci, împodobite cu pene, să facă piruetă și să ridice piciorul, să facă piruetă și să ridice piciorul, spre deliciul bărbaților cu monoclu sclipind lubric. În cazul în care s-ar îndoi cineva de importanța sa, cele patru distincții primite – printre care și *légion d'honneur* – au fost pictate, în mărime naturală, chiar dacă de mâna unui amator, pe marmura neagră lustruită. Esteții rafinați, profund conservatori, adversari ai boemei, alături de o parvenită, sufletul trupei de balet de la Lido (care nu considera numele ei „suficient“)? Nici vecinătatea nu mai este ce a fost: *Hé! hé!* Poate că da; dar nu ar trebui să îi permitem morții să devină prea lesne și ironist (sau să lăsăm râsul înfundat al lui Renard să triumfe). Frații Goncourt discutau despre sex în *Journal* cu o candoare care mai poate șoca și astăzi. Nimic mai nimerit, așadar – fie și cu un secol întârziere – ca un *à trois* postum cu Miss Bluebell!

La înmormântarea lui Edmond de Goncourt, odată cu care s-a stins și familia, Zola a ținut discursul funebru. Șase ani mai târziu, s-a întors în deplinătatea drepturilor, purtat spre un mormânt tot atât de spectaculos, pe cât era de auster mormântul fraților Goncourt. Băiatul sărac, de la Aix, care a făcut numele său, al unei familii de imigranți italieni, să răsunе în toată Europa, a fost înmormântat sub o fantezie din marmură carmin, în stil art nouveau, străjuită de un Zola-bust atât de feroce, încât pare capabil să apere nu doar un coșciug și o operă, ci un întreg cimitir. Dar faima

lui era prea mare ca să-i asigure pacea postumă. După numai șase ani, statul francez i-a rechiziționat rămășițele pământești și le-a mutat la Panthéon. Și iar trebuie să-i recunoaștem morții doza ei de ironie. Să ne gândim prin ce trebuie să fi trecut Alexandrine, care supraviețuise acelei nopți. Văduvia ei avea să dureze douăzeci și trei de ani. În primii șase, și-a vizitat soțul la Montmartre cel verde și prietenos; următorii șaptesprezece, a trebuit să străbată drumul anevoios până la panteonul rece și bântuit de ecouri. După care a venit rândul ei să moară. Dar panteonurile sunt destinate numai celor faimoși, nu și văduvelor lor, așa că Mme Alexandrine a fost înmormântată – cum probabil a știut cât se poate de bine – în mormântul golit. Unde aveau să i se alăture, la rândul lor, copiii, și apoi nepoții, vârați cu toții într-o criptă din care lipsea însuși patriarhul – prin urmare rațiunea splendorii ei.

Trăim, murim, suntem păstrați în amintire – „să fiu corect nepăstrat în amintire“, ar trebui să lăsăm instrucțiune – suntem uitați. În ceea ce privește scriitorii, procesul de uitare nu este precis conturat. „Pentru un scriitor, este mai bine să moară înainte să fie uitat, sau să fie uitat înainte să moară?“ Dar „uitat“ apare numai ca termen comparativ, cu sensul: demodat, uzat, transparent, învechit, socotit prea superficial – sau, altfel, prea greoi, prea *sérieux* – pentru vremurile ce urmează. Și *cu adevărat* uitat, iată o ipostază cu mult mai interesantă. Pentru început, nu mai ești editat și rămâi stingher pe rafturile obscure de anticariat – sau poate în ofertă pe Internet. Apoi, cu puțin noroc, o scurtă renaștere: ți se retipărește un titlu – sau două; urmează o nouă cădere și o perioadă în care studenții în prag de absolvire, sub presiunea alegerii unui subiect pentru diplomă, îți vor răsfoi plictisiți paginile, mirându-se de ce ai scris așa de mult. Cu timpul, și editurile te uită, și interesul

academic scade, și societatea se schimbă: omenirea mai evoluează încă puțin, în vreme ce evoluția își îndeplinește mai departe voința ei fără voință de a ne reduce pe toți la starea de bacterii sau amibe. Inevitabil. Și, mai curând sau mai târziu – se va întâmpla, în logica lucrurilor – orice scriitor își va avea ultimul cititor. Nu cer simpatie; viața și moartea scriitorului sunt un dat. La timpul său, între acum și sfârșitul planetei, peste șase miliarde de ani, fiecare scriitor își va avea ultimul cititor. Stendhal, care în timpul vieții a scris pentru „puținii fericiți“ ce îl înțelegeau, își va vedea și el publicul tot mai împuținat, redus la stadiul de mutanți – e drept, poate mai puțin fericiți – și apoi un singur și ultim cititor fericit – sau plictisit. Pentru fiecare firul se va rupe, singurul fir al straniei relații, și publice, și intime, dintre un scriitor și cititorul său. Și eu voi avea ultimul meu cititor. Care va muri, și el. Chiar dacă, în marea democrație a cititorilor, toți sunt teoretic egali, unii sunt mai egali decât ceilalți.

Ultimul meu cititor: există tentația să mă aplec asupra lui, sau asupra ei, cu sentimentalism (dacă și „el“, și „ea“ vor mai fi categorii aplicabile în lumea aceea, spre care evoluția poartă specia noastră). Am fost foarte tentat să fac un gest auctorial de grație și laudă spre ultima pereche de ochi – dacă nu cumva și ochii vor fi purtați spre o evoluție diferită – care va examina această carte, această pagină, acest rând. Dar logica a dat năvală peste mine: ultimul cititor, prin definiție, nu va recomanda cartea nimănui. Nemernicul! Construcția nu rezistă, așa-i? Preferi toate scrierile acelea banale, care fac ravagii în secolul tău superficial (și/sau scrierile acelea grele ca plumbul, care te împing să mă consideri banal)? Eram pe cale să-ți deplâng dispariția, dar mi-a trecut repede. Nu vei recomanda cartea mea nimănui? Ești, într-adevăr, chiar atât de lipsit de

generozitate și de leneș la minte, și nu ai deloc simțul valorii? Înseamnă că nu mă meriți. Haide, du-te pe pustii, și mori! Da, *tu*.

Între timp, eu voi fi dispărut, voi fi murit de mult, dar nu pot spune cum, și nici nu pot prezice, așa ca Stendhal. Cândva am gândit că părinții, într-un ultim gest de control, îmi vor decide sfârșitul; dar nu te poți bizui pe părinți, și cu atât mai puțin după ce au murit. Mary Wesley, spre dezaprobarea doctoriței mele, conta pe bine cunoscutul talent al familiei sale de a da în primire din scurt – căzând ca o muscă, în timp ce ascultă *Cvartetul XV* de Șostakovici. Dar, când a sosit vremea, a descoperit că strămoșii neglijaseră să-i transmită, pe cale ereditară, deprinderea respectivă sau norocul lor mereu repetat. A murit de cancer, mult mai lent decât și-a dorit – dar cu admirabil stoicism. Un martor relatează cum „nu s-a plâns nici de patul neconfortabil, nici de mâncarea tot mai greu de mestecat, nici de durerile din corpul rămas doar piele și oase; cu excepția unui scurt comentariu întâmplător – *Fir-ar afurisit!* Din câte se pare, a murit în armonie cu ea însăși și a mai fost în stare să rostească ceva, spre deosebire de profesorul meu de engleză paralizat și mut, care nu a mai apucat acel promis: „Blestemat!“, în chip de suprem ultim cuvânt.

În zilele noastre, costă cinci euro să vizitezi biserica sau „complexul monumental“, după cum preferă cei care au redactat textul de pe bilet, Santa Croce, din Florența. Nu intri prin latura de vest, așa ca Stendhal, ci prin nord și, de la bun început, ești pus să alegi dintr-o multitudine de trasee și de intenții: ușa din stânga e pentru cei veniți să se roage, iar cea din dreapta pentru turiști, atei, esteți,

gură-cască. Naosul vast și diafan al acestei biserici în care se slujește liturghia adăpostește și mormintele faimoșilor bărbați a căror prezență l-a copleșit pe Stendhal. Iar acum există și un nou-venit, relativ vorbind: Rossini, cel care i-a cerut Domnului să-i fie hărăzit paradisul, în 1863. Compozitorul a murit la Paris, cinci ani mai târziu, fiind înmormântat la Père-Lachaise; dar, așa cum s-a întâmplat și cu Zola, statul, în mândria lui, a venit, i-a rechiziționat rămășițele lumești și le-a dus în panteon. Domnul a decis sau nu să-i acorde lui Rossini paradisul, ceea ce a depins, poate, dacă citise sau nu ce scrie în *Journal*-ul Goncourt. „Păcatele bătrâneților mele?” Iată ce apare în *Journal* pentru 20 ianuarie 1876: „Ieri-seară, la Princesse Mathilde, în salonul pentru fumat, conversând, am ajuns la Rossini. Am discutat despre priapismul său și despre înclinația spre practici nesănătoase în digresiunile sale erotice; și apoi despre plăcerile stranii și inocente ale bătrânului compozitor, în ultimii lui ani. Le puneam pe tinere să se dezbrace până în talie, iar el le mângâia lasciv pe tors, lăsându-le în același timp să-i sugă vârful degetului mic.”

Stendhal a scris cea dintâi biografie a lui Rossini în 1824. Doi ani mai târziu, a publicat *Roma, Neapole și Florența*, unde descrie cum Henri, sau Arrigo, Beyle a sosit la Florența, în 1811. A coborât din Apenini într-o dimineață de ianuarie, a văzut „din depărtări” marele dom al lui Brunelleschi dominând orașul, a renunțat la diligență ca să intre în oraș pe jos, ca un pelerin, și s-a trezit înaintea unor picturi care l-au emoționat până la leșin. Și l-am fi putut crede, până la ultimul cuvânt, dacă și-ar fi adus aminte să facă un singur lucru: să distrugă jurnalul original al acelei prime călătorii.

Stravinsky, la bătrânețe: „Mă întreb dacă memoria este adevărată, și îmi dau seama că nu se poate, și că, până la urmă, trăim potrivit memoriei, și nu adevărului.“ Stendhal trăia potrivit memoriei din 1826, în vreme ce Beyle scrisese adevărul în 1811. Din însemnările zilnice, aflăm că traversase cu adevărat Apeninii, cu diligența, apoi coborâse spre oraș, dar amintirea a apucat-o pe un drum, iar adevărul pe altul. În 1811, nu ar fi putut să vadă domul lui Brunelleschi de la distanță, pentru simplul motiv că era întuneric. A ajuns la Florența la cinci dimineața, „răpus de oboseală, ud și hurducat, agățat de peretele vagonului poștal și moțâind chircit“. Nu e de mirare că s-a oprit drept la han, Auberge d'Angleterre, unde s-a culcat. A lăsat dispoziție să fie trezit peste două ore, dar nu în scopuri turistice: avea treabă la poștă, ca să-și rezerve un loc pentru prima diligență de Roma. Cum pentru ziua respectivă nu mai rămăseseră locuri, nici pentru a doua – a fost singurul motiv care l-a oprit în Florența încă trei zile, când a contribuit la dezvoltarea istoriei reacției estetice. Și, oricum, cartea fixează vizita în ianuarie, iar jurnalul în septembrie.

Dar sigur e că a fost la Santa Croce, unde amintirea și adevărul coincid. Și ce a văzut? Picturile de Giotto, se poate presupune. Pentru asta merge acolo toată lumea: Giotto, ale cărui lucrări se află, așa cum ne reamintește *Firenze Spettacol*, în Capela Niccolini. Dar Beyle/Stendhal nu îl menționează pe Giotto în nici o relatare de-a sa și nici capodoperele cu multe stele, pe care ne îndeamnă să le admirăm ghidurile noastre moderne: crucifixul lui Donatello, Bunavestire a lui Donatello, frescele lui Taddeo Gaddi, Capela Pazzi. Gusturile se schimbă de-a lungul secolelor, tragem concluzia. Și, într-adevăr, Beyle face referire la Capela Niccolini. Cu o singură problemă: nu acolo se află operele lui Giotto.

Stând în fața altarului, ar fi trebuit să se întoarcă la dreapta, spre Capela Bardi și Capela Peruzzi. Dar el s-a întors la stânga, spre Capela Niccolini, din colțul de nord-est al naosului transversal, unde cele patru picturi reprezentând sibilele care l-au „împins în extaz“ îi aparțin lui Volterrano. Întreabă-te, cum m-am întrebat și eu. (Și am găsit răspunsuri: născut la Volterra, 1611, mort la Florența, 1690, discipol al lui Pietro da Cortona, protejat al familiei Medici, decorator al Palatului Pitti.)

În amintirile de la 1826, capela a fost descuiată de un călugăr, iar Stendhal s-a așezat pe treapta unui scaun de rugăciune, cu capul rezemat pe spate, de un pupitru, ca să admire frescele de pe plafon. În versiunea adevărată, din 1811, nu există nici călugăr, nici scaun de rugăciune; mai departe, atât la 1811, cât și la 1826, și la oricare altă dată înainte sau după, locul sibilelor a fost undeva la înălțime, pe pereți, dar nu pe plafon. Ba chiar, după lauda adusă lui Volterrano, jurnalul din 1811 continuă astfel: „Plafonul aceleiași capele este de mare efect, dar vederea mea nu este suficient de bună ca să pot judeca la o asemenea distanță. Mi s-a părut doar că plafonul este de mare efect.“

Astăzi, Capela Niccolini, celebrul loc în care arta a început să înlocuiască religia, nu mai este încuiată, însă, ca o ironie, se află în secțiunea delimitată cu fir de catifea, rezervată celor care se roagă. În loc de călugăr, e nevoie de un custode în uniformă; iar în loc de scaun de rugăciune, de un binoclu. I-am explicat trebuințele mele laice unui domn în costum, și este posibil ca formula „sunt scriitor“ să se bucure în Italia de ceva mai multă greutate decât în Marea Britanie. Înțelegător, m-a sfătuit să-mi pun ghidul în buzunar și să nu-l scot la vedere cât mă voi „ruga“; apoi m-a lăsat să trec dincolo de firul despărțitor.

Oricum purtam haine de duminică și m-am străduit să arborez un aer solemn și convingător, traversând acel colț rezervat al bisericii. Dar, în acea marți, la două și jumătate după-amiaza, nu am văzut nici un credincios – și nici un preot sau călugăr – în spațiile sacre. Capela Niccolini era și ea pustie. Cele patru fresce ale lui Volterrano, care în continuare obligau la un exercițiu incomod ca să poată fi contemplate, la înălțimea lor pe pereți, fuseseră recent restaurate, dezvăluindu-și astfel și mai generos expresiile lor competente și baroce – dar de rutină. Dar și la asta mă așteptasem din partea lor: cu cât mai banale picturile, cu atât mai tare povestea. Și, desigur, cu atât mai serios avertismentul la adresa propriului nostru gust contemporan. Lasă timpul să lucreze, par să ne prevină sibilele. Timp care s-ar putea să nu-l repună în drepturi pe Voltarreno cel uzurpat de Giotto, dar, hotărât lucru, să te plaseze pe tine într-o lumină ridicolă, de amator purtat de vraja modei. Da, lui îi revine treaba asta de acum, de când Dumnezeu a renunțat să mai judece.

Și mai există o pictură la Santa Croce care l-a entuziasmat peste măsură pe Stendhal: coborârea lui Iisus în limb – locul acela de curând abolit de Vatican – lăsându-l „tulburat, vreme de două ceasuri“. Beyle, care lucra atunci la istoria picturii italiene, aflase că ar fi fost opera lui Guercino – „adorat din adâncul sufletului“; dar numai peste două ore, o altă autoritate i-a atribuit (corect) lucrarea lui Bronzino, „un nume necunoscut mie. Descoperirea m-a necăjit teribil“. În schimb, nu a rămas nimic echivoc în efectul picturii. „Am fost mișcat aproape până la lacrimi“, nota în jurnalul său. „Și acum, când scriu, le simt încă înțepătura. Niciodată nu am mai văzut ceva atât de frumos... Niciodată pictura nu mi-a dăruit asemenea desfătare.“

Desfătare până la leșin? Și dacă nu Giotto (ceea ce nu a pretins niciodată, dar i-a fost vârat pe gât mai târziu, într-un amestec de iluzie și realitate), rămâne doar combinația dintre Volterrano și Bronzino? Ei, bine, iată și cea din urmă problemă. Sindromul lui Stendhal, brevetat și scos la paradă, chiar dacă în 1826 nu i s-a dat nici un nume, nu pare să se fi declanșat în 1811. Faimosul episod de la Santa Croce – palpitații, pe viață și pe moarte – nu a fost considerat demn și de o însemnare în jurnal. Singura aluzie: „Pictura nu mi-a dăruit niciodată asemenea desfătare.“ Și Beyle continuă: „Eram obosit-mort, cu picioarele umflate și strânse în cizmele cele noi – o biată senzație care mă va împiedica să-l admir pe Dumnezeu în toată slava Lui, senzație peste care am reușit să trec însă înaintea picturii ce reprezenta limbul. *Mon Dieu*, câtă splendoare!“

Iată cum toate dovezile sigure ale Sindromului lui Stendhal se destramă chiar în fața ochilor noștri. Dar ideea nu este că Stendhal a fost un artist înclinat spre exagerare, fabulație și falsă memorie (iar Beyle singura sursă a adevărului). Povestea nu are decât de pierdut, devenind însă și mai interesantă, transformată într-o poveste a narațiunii și a memoriei. Narațiunea: adevărul poveștii unui romancier este adevărul formei finale, și nu cel al versiunii inițiale. Memoria: trebuie să credem că Beyle a fost la fel de sincer când a povestit o întâmplare și după câteva ore, și după cincisprezece ani. Iar dacă pictura lui Bronzino l-a „mișcat aproape până la lacrimi“, și după câteva ore mai „simțea înțepătura“, scriind despre sibile. Timpul oferă nu numai o variațiune narativă, ci și o intensificare a emoțiilor. Astfel, studiul amănunțit care ar putea dezumfla povestea de la Santa Croce – chiar în versiunea ei originală, fără adăugiri – ar trebui să țină seama că bucuria estetică învinge extazul religios. Oboseala și

cizmele prea strâmte l-ar fi abătut pe Beyle de la perceperea slavei lui Dumnezeu, se dusesse la biserică să se roage; dar puterea artei a învins bășicile din tălpi.

Bunicul meu, Bert Scoltock, avea doar două glume în repertoriu. Cea dintâi se referea la ziua căsătoriei lui cu bunica, 4 august 1914, care, firește, s-a bucurat de o jumătate de secol de existență (nu și de rafinare): „Ne-am căsătorit în ziua în care a izbucnit războiul“ (pauză încărcată de înțelesuri) „și, de atunci, *războiul nu a mai luat sfârșit!!!*“ Cea de-a doua era de fapt o povestire prelungită peste măsură, cu un tip care a intrat într-o cafenea și a cerut un corn cu cârnat. A luat o mușcătură, apoi s-a plâns că nu a dat de cârnat. „Încă nu ați ajuns la el“, i-a spus proprietarul cafenelei. Iar o mușcătură, iar o reclamație. Iar un răspuns: „Ați mușcat chiar pe lângă cârnat“, și totul se derula la nesfârșit.

Fratele meu este de acord că bunicul nu avea umor; în schimb, dacă eu adaug „plicticos și puțin înfricoșător“, mă contrazice. Dar bunicul și-a favorizat întotdeauna nepotul cel întâi-născut și chiar l-a învățat și cum se ascute o daltă. Adevărat, nici pe mine nu m-a bătut când i-am scos cepele din pământ, dar se purta ca un director de școală, iar eu îl dezamăgeam cu cea mai mare ușurință. În fiecare an, venea cu bunica la noi de Crăciun. Odată, pe la începutul anilor șaizeci, căutând ceva de citit, bunicul s-a dus la rafturile din camera mea și, fără să-mi spună, a luat *Lolita*. Parcă văd și acum ediția Corgi de buzunar în mâinile sale de dulgher, deprinse și cu muncile de grădină și cotorul ei rupt metodic, pe măsură ce continua să citească. Ceea ce făcea și Alex Brilliant – deși el

punea pasiune, intelectual puternic prins de conținut, în vreme ce bunicul, manifestându-se identic, trăda doar lipsă de respect față de roman și de autor. La fiecare pagină – de la „focul din coapsele mele“ și până la „vârsta la care băieții / Se joacă cu jocuri de erecție“ ³¹ – mă așteptam să arunce volumul, dezgustat. Uimitor, dar n-a făcut-o. Apucase să înceapă, prin urmare avea să meargă până la capăt: puritanismul englez îl silea să înghită cu încăpățănare, indiferent cât de greu îi venea, această poveste rusească despre depravarea americană. Urmărindu-l cu neliniște, am început să mă simt de parcă eu aș fi scris romanul, iar acum tocmai eram demascată, în chip de amator discret de pipăit nimfe. Oare ce putea el pricepe de acolo? Într-un târziu, mi-a înapoiat cartea, cu cotorul distrus, plin de cicatrice albe, verticale, făcând comentariul: „S-ar putea să fie *literatură fină*, dar după părerea mea este doar OBSCENĂ.“

Am zâmbit superior în sinea mea, la vremea aceea, așa cum ar fi făcut orice esthet în drum spre Oxford. Dar îi făceam bunicului meu o nedreptate, deoarece el înțelesese perfect felul în care *Lolita* mă atrăgea, ca o combinație vitală între literatură și obscenitate. (Domnea o asemenea foame de informații – ca să nu mai vorbim de experiență – despre sex, încât cuvintele lui Renard sufereau o reinterpretare: „Când înfruntăm sexul, devenim cei mai studioși.“) I-am făcut bunicului o nedreptate și mai devreme, afirmând că nu mi-ar fi lăsat nimic în testamentul său. Din nou, eroare. Frate-meu mă corectează: „La moartea bunicului, mie mi-a lăsat biroul lui, o copie Chippendale (care nu mi-a plăcut niciodată), iar ție ceasul de buzunar din aur (la care am râvnit de când mă știu).“

Un vechi decupaj de presă din sertarul-arhivă confirmă că biroul a fost un cadou primit cu prilejul pensionării, în 1949, când Bert Scoltock,

pe atunci în vârstă de șaiszeci de ani, a plecat de la Școala Secundară Modernă Madeley, după treizeci și șase de ani cât fusese director, în diverse școli din Shropshire. A primit și un fotoliu – foarte probabil chiar piesa Parker Knoll; și un stilou, o brichetă și o pereche de butoni din aur. Fetele de la Centrul de Științe Gospodărești i-au pregătit un tort cu două etaje, iar Eric Frost, „reprezentând un grup de băieți de la Centrul de Prelucrarea Lemnului“, i-a oferit „un bol și un spărgător de nuci“. Îmi aduc bine aminte de acest din urmă articol, permanent expus în bungaloul bunicilor mei, dar niciodată utilizat. Când, târziu, a intrat în posesia mea, am înțeles de ce: era de nefolosit până la amuzant – ciocanul zdrobea nucile și le împrăștia în fragmente mărunte prin toată camera. Îmi imaginasem mereu că însuși bunicul îl făcuse, cum aproape fiecare obiect de lemn din casă, de la copaie până la polița de cărți și la cutia de pendulă a bunicii, fusese tăiat și rindeluit și scobit și fixat în pene de mâinile lui. Avea un mare respect față de lemn, împins până la ultima consecință. Șocat de ideea că un coșciug din cel mai bun lemn de stejar și ulm avea să fie făcut scrum doar peste câteva zile, a precizat că dorește unul din scândură de brad.

Cât despre ceas, zace în primul sertar al biroului, de zeci de ani, prevăzut cu lanț de aur pentru purtat la vestă, în buzunarul special al pantalonilor, și cu șnur de piele, dacă preferi să atârne de butoniera reverului, în buzunarul de la piept. Îi deschid capacul: „Dăruit Domnului B. Scoltock, de Administratori, Profesori, Bursieri și Prieteni, după cei optsprezece ani petrecuți ca Director al Școlii Bisericii Anglicane din Bayston Hill. 30 iunie 1931.“ Habar n-am avut că fratele meu râvnise la el, și îi spun că acum, după patruzeci și mai bine de ani de sentimente păcătoase, ceasul putea fi al său. „Cât despre ceasul de buzunar“, îmi răspunde,

„consider că ar fi preferat să-l păstrezi.“ *Ar fi preferat?* Iar mă stârnește cu ipoteticele dorințe ale morților. Apoi continuă: „Mai exact, vreau acum ca tu să-l păstrezi.“ Da, adevărat, putem face doar ceea ce dorim *noi*.

Îl rog pe fratele meu să mă ajute pe tema Bunicul și Remușcarea. Are două explicații. Cea dintâi, poate prea facilă: „Ciuda nepotolită că își bătuse nepotul pentru că-i scosese cepele din pământ.“ Cea de-a doua, ceva mai consistentă: „Poveștile lui (despre Primul Război Mondial) ajungeau întotdeauna până la momentul în care vaporul pornea spre Franța, iar apoi continuau direct din spital, în Anglia. Niciodată, nici un cuvânt despre război. Presupun că stătuse doar în tranșee. Nu a primit nicio medalie, sunt sigur, dar nici nu l-a rănit nimeni (nici măcar degerături nu a avut). Prin urmare a fost declarat inapt cu diagnosticul «picioare de tranșee» ³² ? Psihoză traumatică? Ceva lipsit de eroism, în orice caz. Își abandonase camarazii la greu? Odată m-am gândit să încerc să aflu ce a făcut el, de fapt, în război... există, fără îndoială, jurnale de regiment etc. etc., dar, bineînțeles, nu am reușit să-mi duc ideea la îndeplinire.“

În arhiva mea de sertar există certificatul de naștere al bunicului, certificatul de căsătorie și albumul de fotografii, cu coperte roșii, legate în pânză, intitulat *Scene de pe șosele și din vâlcele*. Iată-l pe bunicul călare pe motocicletă, în 1912, cu bunica sus, pe locul din spate; lăsându-și șmecherește capul pe pieptul ei și cu o mână pe genunchi. Iar aici, în ziua nunții, cu mâna pe umărul miresei sale și pipa ridicată în dreptul vestei albe, în timp ce Europa se pregătea să se dezintegreze; în luna de miere (o fotografie de studio, ceva mai neclară); și cu „Babs“ – adică mama, înainte să devină Kathleen Mabel – născută

la zece luni după nuntă. Poze cu el acasă, venit în permisie, mai întâi cu două trese – Prestatyn, august 1916 – și apoi cu trei. Sergentul Scoltock la Spitalul Grata Quies, de lângă Bournemouth, alături de alți pacienți, remarcabil de voioși, în haine de bal mascat. Iată-l pe bunicul, cu fața pictată, mai întâi cu un anume Decker (travestit în haine de infirmieră), și apoi cu Fullwood (deghizat în Pierrot). Și din nou fotografia aceea, portretul unei femei, purtând încă data scrisă în creion, *Sept. 1915*, dar cu numele (sau poate localitatea) șters, și fața foarte zgâriată, din care au rămas doar buzele și părul sârmos, ca fulgii de cereale. O obliterare ce-o pune într-o postură mult mai stranie decât pe „Infirmiera Glynn“, mult mai stranie decât pe „Sgt. P. Hyde, căzut în luptă, Dec. 1915“. O obliterare ca un simbol al morții, cu mult mai sugestiv decât omniprezentul craniu. Ajungi la os doar cu timpul, după ce putrezești, când craniile încep să semene foarte tare între ele. Funcționează perfect ca simbol pe termen lung, dar în ceea ce privește efectul morții în sine, te poți bizui pe o fotografie zgâriată, cu ochii scoși: o distrugere definitivă, personal percepută și instantanee, odată ce s-a stins lumina din ochi și viața de pe chip.

Investigația oficială a serviciului militar al bunicului este de la bun început îngreunată, din cauză că nu știm nici regimentul și nici data înrolării. Cel dintâi Scoltock care apare, meșteșugar mărunț, este declarat inapt printr-un diagnostic cât se poate de simplu al medicului: „Idiot.“ (Vai, să ai în familie pe cineva desemnat Idiot, în mod oficial!) Dar imediat se ivește Soldatul Bert Scoltock din Batalionul 17 Lancashire Fusiliers, înrolat la 20 noiembrie 1915, pentru ca două luni mai târziu să plece cu vaporul în Franța, împreună cu Brigada de Infanterie 104, Divizia 35.

Frate-meu și cu mine suntem surprinși că bunicul s-a înrolat așa de târziu. Mi l-am imaginat dintotdeauna echipat în haine kaki, chiar când bunica rămânea însărcinată. Dar trebuie să fie doar un reflex aruncat de viața părinților noștri: tata a intrat în armată și a fost trimis în India în 1942, când mama era însărcinată cu cel ce avea să fie fratele meu. Să nu se fi oferit bunicul voluntar, până în noiembrie 1915, așteptând venirea pe lume a fiicei sale? Pe atunci, așa cum confirmă inscripția de pe ceas, era director la o școală a Bisericii Anglicane, prin urmare ar fi putut face parte dintr-o categorie scutită de serviciul militar. Dacă ar fi existat o asemenea categorie, ținând seama că mobilizarea a fost decretată abia în ianuarie 1916? Probabil că se aștepta să se întâmple și a preferat să se ofere voluntar. Iar dacă bunica era socialistă de pe atunci, pesemne că și-ar fi dorit să demonstreze că, deși soția sa nu prezintă încredere, din punct de vedere politic, el rămâne totuși un patriot. Să fi primit în dar o pană albă, de la o femeie elegantă, pe stradă? Să fi avut vreun prieten bun, care a hotărât primul să se înroleze? Să se fi simțit prins în capcană, ca orice bărbat proaspăt căsătorit? Sau totul nu e decât o fantezie stupidă? Și poate că nici nu trebuie să facem vreo legătură între afirmația lui despre remușcare și Primul Război Mondial, de vreme ce nu există nici o trimitere la vreo dată anume. Am întrebat-o cândva pe mama de ce nu vorbea bunicul niciodată despre război. „Nu cred că îl considera un eveniment foarte interesant“, mi-a răspuns.

Dosarul de militar al bunicului (ca atâtea și atâtea altele) a fost distrus prin acțiunile lansate de inamic, în al Doilea Război Mondial. Jurnalul de brigadă arată că au ajuns pe Frontul de Vest la sfârșit de ianuarie 1916; ploua torențial; Kitchener i-a inspectat pe 11 februarie 1916. În iulie, au intrat în sfârșit în acțiune (pierderi, între 19 și 27: 8

ofițeri răniți; alte grade, 34 uciși, 172 răniți). Luna următoare, brigada a înaintat la Vaux, Montagne, iar linia frontului la Montauban; bunicul s-a aflat probabil în Tranșeea Dublin, unde, se plângea brigada, era supusă tirului propriei artilerii, care-și calcula traiectoria prea scurt; apoi în Tranșeea Chimpanzee, la capătul sudic al pădurii Angle. În septembrie și octombrie, din nou pe linia întâi (4 sept.–31 oct., pierderi alte grade: 1 ucis, 14 răniți – 3 accidental,

3 în timpul serviciului, 4 aruncătoare de grenade,

2 bombardări, 1 proiectil aerian, 1 glonț). Comandant de brigadă, un anume „Căpitan, Șef de Stat-Major B.L. Montgomery (apoi de Alamein)“.

Montgomery de Alamein! Ne uitam la el pe șifonierul de pitic – „Monty cel mic și scârbos, topăind pervers, în alb-negru“, după cum spunea fratele meu – explicând cum ieșise victorios în al Doilea Război Mondial. Amândoi ne amuzam, imitându-i incapacitatea de a pronunța „r“. „Și atunci i-am *trhas* lui *Rhommel* un *chroșeu* de *dhreapta*“, astfel suna versiunea noastră comică a Campaniei din Deșert. Bunicul nu a pomenit niciodată că a luptat sub comanda lui Monty – nici măcar fiicei sale, care fără îndoială ar fi menționat episodul, ca parte a istoriei familiei, ori de câte ori am fi fost pe recepție.

Jurnalul de brigadă notează, pe 17 noiembrie 1916: „Comandantul Armatei a depistat de curând un soldat cu miopie avansată într-un Batalion de Infanterie, iar într-altul un surd, ceea ce reprezintă un factor de risc crescut, în linia întâi.“ (Iată o nouă dilemă: ai prefera să fii surd sau orb, în Primul Război Mondial?) O altă notă a Comandamentului stabilește că: „Numărul de judecăți ale Curții Marțiale desfășurate de Divizie

de la 1 dec. 1916 și până în prezent arată că disciplina lasă de dorit în cadrul Diviziei.“ În perioada respectivă, Batalionul 17 Lancashire Fusiliers a avut 1 dezertor, 6 adormiți în post și 2 răniți „accidental“ (cu premeditare, se poate presupune).

Nu există dovezi – nu puteau exista dovezi – că bunicul ar fi făcut parte din aceste statistici. Soldat simplu, înrolat voluntar, trimis în Franța pe la mijlocul războiului, fusese avansat până la gradul de sergent. Lăsat la vatră (din câte am înțeles eu, mereu) cu diagnostic de *picioar de tranșee*, „maladie însoțită de dureri, cauzată de imersiunea prelungită în apă sau în noroi, caracterizată prin inflamații, pustule și un anumit grad de necroză“, afecțiune caracteristică soldaților din tranșee. S-a întors în Anglia la o dată necunoscută și a fost demobilizat la 13 noiembrie 1917, împreună cu alți douăzeci de camarazi din regimentul său, considerați „în incapacitate fizică de a continua serviciul militar.“ Avea atunci douăzeci și opt de ani și, ciudat – dintr-o eroare, presupun – a fost înregistrat cu gradul de soldat simplu la lăsarea la vatră. Și, chiar dacă fratele meu își aduce aminte altceva, a fost totuși medaliat, desigur cu distincții din categoria cea mai modestă, pentru simpla participare: Medalia Britanică de Război, acordată celor care au intrat într-un teatru de operațiuni, și Medalia Victoriei, conferită întregului personal incorporabil care a îndeplinit serviciu militar de front. Pe reversul acesteia din urmă se poate citi „Marele Război pentru Civilizație, 1914–1919“.

Și am ajuns la capătul memoriei și al cunoașterii. Astea sunt toate firimiturile disponibile, nimic nu se mai poate ști, dincolo de ele. Dar cum nu respectul pentru familia mea este ceea ce mă mână, nu sunt dezamăgit. Ofer serviciul militar al bunicului meu, cu secretele și tăcerile lui, ca

exemplu. Mai întâi, ca exemplu de eroare: astfel, am descoperit că „Bert Scoltock, așa a fost botezat, așa i s-a zis în timpul vieții, așa a fost incinerat“, a debutat în viață, în aprilie 1889, în registrul de stare civilă din Driffield, Comitatul York, sub numele de Bertie; și a rămas Bertie și în recensământul de la 1901. Apoi, ca exemplu pentru ce poți afla și unde poți ajunge după aceea. Ce nu poți afla și unde poți ajunge după aceea constituie tocmai unul din punctele de pornire ale romancierului. Noi (prin care vreau să spun „eu“) avem nevoie de foarte puțin, nu de o grămadă; o grămadă e prea mult. Începem cu o tăcere, un mister, o absență, o contradicție. Dacă aș fi descoperit că bunicul meu a fost unul din cei șase adormiți în post și că, în vreme ce el picotea, inamicul se strecurase și-i măcelărise câțiva camarazi pușcași, provocându-i o mare Remușcare, de care nu scăpase până la mormânt (și dacă aș fi descoperit toate astea dintr-o declarație scrisă de mână – remarcați semnătura tremurată, muncită de cuget – făcând ordine într-un străvechi seif, păstrat la bancă), aș fi fost poate mulțumit ca nepot, dar nu ca romancier. Narațiunea, sau narațiunea potențială, ar fi fost pierdută. Cunoscut scriitor căruia îi place să bântuie prin parcuri, să se așeze pe bănci și să asculte tot soiul de conversații; dar, de îndată ce simte primejdia că va auzi mai mult decât are nevoie pentru interesul său profesional, se ridică și pleacă. Nu, noi (adică el și cu mine) trebuie să le rezolvăm absența și misterul ei.

Prin urmare, în *Scene de pe șosele și din vâlcele*, nu mă atrage nici Unchiul Percy cel Măreț din Blackpool, nici Infirmiera Glynn, nici Sgt. P. Hyde, căzut în luptă, Dec. 1915, ci doar buzele, și părul, și bluza albă din „Sept. 1915“, și ștersătura de lângă dată. O fotografie desfigurată, cu marginile sfâșiate, cu unghiile parcă, într-o criză

de furie? De ce? De ce nu a fost scoasă cu totul din album sau de ce nu a fost acoperită cu altă fotografie? Iată câteva explicații posibile: 1. Era o fotografie a bunicii, care bunicului îi plăcea, dar ei, mai târziu, nu i-a mai plăcut. Însă asta nu explică violența limpede a atacului, care a trecut prin hârtie, ajungând până la pagina de album. Dacă nu cumva, 1a., atacul s-a petrecut după instalarea senilității, când bunica, pur și simplu, nu s-a mai recunoscut. Cine să fie femeia asta, o intrusă, o ispită? Și a mutilat-o rapid cu unghiile. Dar de ce tocmai pe asta, dintre atâtea altele? Și de ce ar mai fi șters și informația de lângă dată? 2. Dacă era altă femeie, bunica să fi fost cea care i-a scos ochii? Și dacă da, cam în ce perioadă? La scurt timp după ce a fost lipită în album, în chip de criză matrimonială dramatică? Mult mai târziu, dar când bunicul mai trăia încă? Sau după moartea lui, ca act de răzbunare îndelung amânat? 3. Exista vreo șansă, cât de mică, să fi fost „o fată frumoasă, pe care o chema Mabel“, după care fusese botezată și mama? Cum i-a spus odată bunica mamei – că nu ar fi bărbați răi pe lumea asta, dacă nu ar exista femei rele. 4. Chiar bunicul să îi fi scos ochii, încercând să o și sfășie cu totul. Ceea ce pare improbabil, pentru că a) era numai albumul său; b) avea îndemânare în munci manuale, pielărie și legătorie de cărți, și ar fi reușit cu siguranță o treabă mai bună; și c) mutilarea fotografiilor rămâne, mi-e teamă, un delict predominant feminin. 5. E timpul să luăm în considerare datele aflate. Bert (după cum îl chema în 1914) și Nell s-au căsătorit în ziua în care a izbucnit războiul; fiica lor a fost concepută în prima lună și s-a născut în iunie 1915. Fotografia misterioasă poartă data septembrie 1915. Bunicul s-a înrolat, ca voluntar, în noiembrie 1915, chiar dacă mobilizarea avea să fie decretată oricum peste câteva luni. Să fie oare motivul pentru care avea remușcări? Iar mama, desigur, a rămas copil unic.

Un Bertie transformat în Bert; voluntar întârziat; martor mut; sergent lăsat la vatră cu grad de soldat; o fotografie desfigurată; un posibil motiv de Remuşcare. Aici lucrăm, în cotloanele necunoaşterii, pe tărâmul contradicţiei şi al tăcerii, plănuiind să ne convingem cu ceea ce, aparent, cunoaştem, să rezolvăm contradicţia, sau să o însufleţim, cu folos, şi să împrumutăm tăcerii elocvenţă.

Bunicul propune: „Vineri. Am lucrat în grădină. Am plantat cartofi.“ Bunica replică: „Prostii“ şi insistă „A plouat toată ziua. Prea umed, nu se putea lucra în grădină.“ El clătina din cap când *Daily Express* îi vorbea despre Complotul Roşu de realizare a Dominaţiei Mondiale; ea se încliada când *Daily Worker* o avertiza că Imperialiştii Americani Sabotează şi Aţâţă la Război împotriva Democraţiilor Populare. Noi toţi – nepotul lor (eu), cititorul (tu), până şi ultimul meu cititor (da, tu, ticălosule) – suntem încredinţaţi că adevărul se află undeva la mijloc. Dar romancierul (din nou eu) este mai puţin interesat de natura exactă a acelui adevăr, cât mai degrabă de natura celor care cred, de felul în care îşi păstrează credinţele şi de urzeala spaţiului dintre naraţiunile care intră în concurenţă.

Literatura este realizată pe baza unui proces care combină libertatea totală şi controlul absolut, care cumpăneşte observaţia precisă cu jocul liber al imaginaţiei, care se foloseşte de minciuni ca să spună adevărul şi de adevăr ca să spună minciuni. Centripetă şi în acelaşi timp centrifugă. Vrea să spună toate poveştile, în adversitatea, contradicţia şi ireductibilitatea lor; în acelaşi timp, vrea să spună singura poveste adevărată, cea care le

topește, le rafinează și le rezolvă pe toate celelalte. Romancierul este simultan cinicul afurisit din ultima bancă și poetul liric, inspirat de insistența austeră a lui Wittgenstein – vorbește doar despre ceea ce poți cunoaște cu adevărat – și despre neobrăzarea zvăpăiată a lui Stendhal.

Un băiețel se aruncă pe o pernă din piele și, prin cusăturile plesnite, ies fragmente din scrisorile de amor dintre părinții săi. Dar el nu va fi niciodată în stare să reconstituie miracolul și misterul, sau rutina și banalitatea iubirii lor. („Oamenii îmi spun că e un stereotip. Dar mie nu mi se pare.“) După o jumătate de secol, băiețelul, acum aproape de bătrânețe, care și-a petrecut maturitatea cu povești, cu sensul și alcătuirea lor, o socotește o metaforă a vieții: acțiune energică, indicii distruse, lipsă de voință sau de pricepere pentru a încheia o poveste, din care știm doar fragmente. Și lasă în urmă câteva petice de hârtie albastră, cărți poștale cu timbrele dezlipite la abur, prin urmare fără ștampile, și dăngănitul unui clopot de vacă din Elveția, rostogolindu-se stupid într-o benă.

Nu am păstrat în memorie nici imaginea unui băiețel legat la ochi și împins într-un zid de fratele său. Și nici nu pot descoperi, fără genul de intervenție psihoterapeutică pe care îl privesc cu suspiciune, dacă golul de memorie a fost provocat de anularea deliberată (traumă! groază! teamă de fratele meu! iubire față de fratele meu! ambele!) sau de banalitatea evenimentului. Nepoata mea cea mare C. mi-a vorbit prima despre asta, în ultimele zile ale mamei. „O poveste veselă“, auzită de ea și de sora ei, în copilărie. Dar își mai amintea și cum socotise „că nu era tocmai o purtare frumoasă, așa că poate că (tatăl ei, fratele meu) intenționase să le transmită un soi de avertisment oarecare“. Atunci, care ar fi fost tâlcul poveștii? Poartă-te cu sora ta mai mică mai bine decât m-am purtat eu cu fratele

meu mai mic? Învată că viața este ca un zid, în care ești împins, legat la ochi?

Îi cer fratelui meu propria sa versiune. „Povestea cu tricicleta“, îmi răspunde. „Am relatat-o, într-o formă sau alta, celor două C. ca să le amuz – ceea ce, mă tem, s-a și întâmplat. (Nu-mi amintesc să le fi povestit vreodată ceva cu o morală anume...)“ Iată ce înseamnă să ai un tată filozof. „Din câte îmi aduc eu aminte, așa ne jucam în grădina din spate, la Acton. Organizam pe gazon o cursă cu obstacole – buturugi, cutii de conserve, cărămizi. Trebuia să parcurgem traseul pe tricicletă, fără avarii serioase. Unul ținea ghidonul, iar celălalt împingea. (Cred că tricicleta își pierduse lanțul demult, iar împinsul sporea, poate, plăcerea sadică a jocului.) Cel care conducea avea ochii legați. Sunt cât se poate de sigur că făceam totul cu rândul; dar suspectez că te împingeam cu mai multă forță decât mă împingeari tu pe mine. Nu-mi aduc aminte să fi avut nici un accident serios (nici măcar să fi fost careva împins în zid – ceea ce nici nu ar fi fost prea ușor, gândindu-ne la cum se prezenta grădina). Și nici să te fi speriat vreodată. Cred că noi consideram totul distractiv și puțin îndrăzneț.“

Rezumatul inițial al nepoatei mele – fratele meu mă lega la ochi, apoi îmi făcea vânt într-un zid – ar putea fi doar o amintire stenografică de copil, scoțând în evidență lucrul de care ea însăși s-ar fi temut cel mai tare; sau ar mai putea fi o abreviere ori nouă imagine târzie, în lumina relației cu propriul ei tată. Mai surprinzător este că tocmai memoria mea rămâne legată la ochi, mai ales dacă ne gândim la cât de complicate erau toate pregătirile. Mă întreb de unde făceam rost de buturugi, de cutii de conserve și de cărămizi din grădina noastră foarte mică și ordonată, de suburbie, și cum puteam organiza un asemenea traseu, fără ca actul în sine să fie remarcat, permis

sau interzis. Dar nepoata mea respinge ideea: „Sunt sigură că părinții tăi nu mi-au spus niciodată povestea; de fapt, mi-am imaginat că habar nu au avut.“

Mă adresez surorii ei mai mici. Și ea își amintește de cursa cu obstacole, de legatul la ochi, de frecvența desfășurării jocului. „Pe urmă, erai împins cu viteză nebună printre obstacole, iar cursa se încheia cu tine aruncat, ca un berbec, în zidul grădinii. Amândoi îl considerați o distracție grozavă, cu atât mai mult cu cât erați conștienți că faceți un lucru cu care mama voastră, cu siguranță, nu ar fi fost de acord; nu că voi ați fi fost în pericol, dar ați fi putut strica uneltele de grădină și murdări rufele lăsate la uscat. Nu știu de ce el ne-a spus povestea asta (și nici de ce mi-o amintesc). Cred că era singura poveste despre tine, de fapt despre familie în general, în afară de episodul cu bunica voastră vomitând pe un vapor, într-un șir de borcane de iaurt. Presupun că urmărea să ne demonstreze nouă că un copil trebuie să facă absolut ce vrea el, ceva cât mai tembel, care să îi enerveze pe toți adulții din jur... Povestea era spusă într-o manieră glumeață și, cu siguranță, se aștepta ca noi să râdem și să ne bucurăm de atâta îndrăzneală. Nu cred să ne fi îndoit vreodată de autenticitatea ei.“

Vedeți (iarăși și în parte) de ce sunt romancier? Trei relatări ale aceluiași eveniment, care se bat cap în cap – prima direct de la un participant, iar celelalte împărțite cu treizeci de ani în urmă (cu detalii pe care povestitorul le-ar mai fi putut și el încurca); apariția neașteptată a unor elemente noi – „stricarea uneltelor de grădină“, „murdărirea rufelor“; accentul pus de nepoatele mele în versiunile lor pe punctul culminant al jocului, executat ca un ritual – împingerea mea în zid – contestat însă de fratele meu; faptul că al doilea

participant nu își amintește nimic, cu toate că trudise târând buturugi și cărămizi; absența, din variantele nepoatelor mele, a unui meci retur, în care să mai împing și eu tricicleta; și, mai întâi de toate, diferența morală între ce a declarat fratele meu că intenționase spunându-le povestea (purul amuzament) și modul în care fiicele sale, separat, au perceput-o. Răspunsurile surselor mele ar fi putut și ele fi notate în așa fel încât să relativizeze istoria orală. Iar eu m-am ales cu o nouă propunere de definiție a meseriei mele: romancierul este persoana care nu-și amintește nimic, dar consemnează, manipulând tot felul de versiuni ale lipsei de amintiri.

În situația de față, romancierul ar trebui să furnizeze următoarele: cine a inventat jocul; cum și-a pierdut tricicleta lanțul; ce fel de indicații primea conducătorul orb în timp ce era împins; dacă Mama Știa sau Nu; ce unelte de grădinărit se aflau în pericol; și ce rufe; cu ce plăceri sadice sau presexuale aveam de-a face; și de ce era principala, aproape singura poveste din copilărie spusă de un filozof. De asemenea, dacă romanul ar urmări mai multe generații, dacă cele două surori, primele care au auzit povestea, ar mai spune-o propriilor lor fiice (și cu ce intenție – comică sau morală); și dacă povestea se va stinge sau se va transforma într-un nou episod pentru mintea următoarei generații.

Pentru un tânăr, și în special pentru un tânăr scriitor, amintirea și imaginația sunt lucruri cât se poate de distincte și aparțin unor categorii cât se poate de distincte. Într-un roman de debut tipic, vor apărea momente de amintire nemijlocită (clasica și neuitata stinghereală sexuală), momente în care imaginația intră în acțiune pentru a transfigura o amintire (poate capitolul în care personajul principal primește lecții de viață, în

vreme ce, în versiunea originală, viitorul romancier nu a reușit să învețe nimic) și momente în care, spre uimirea scriitorului, imaginația este prinsă într-un neașteptat curent ascendent, antrenându-l în fericitul zbor, ferit de gravitație, care constituie fundamentul scrierii literare.

Diversele maniere de veridicitate i se vor înfățișa pe deplin tânărului scriitor, neliniștindu-l prin fuziunea lor. Scriitorului matur, amintirea și imaginația îi vor fi tot mai greu de distins. Și nu pentru că lumea imaginată ar fi cu adevărat mai aproape de viața lui decât i-ar plăcea să recunoască (eroare obișnuită în rândul celor care practică anatomia ficțiunii), dar amintirea însăși ajunge tot mai mult un act de imaginație. Fratele meu nu are încredere în majoritatea amintirilor. Dar eu nu le privesc cu suspiciune, ci mai degrabă le consider lucrări ale imaginației mele, cu o doză de adevăr din fantezie, și nu din natură. Ford Madox Ford reușea să spună minciuna enormă și adevărul enorm, în același timp, în aceeași propoziție.

Chitry-les-Mines se află la vreo treizeci de kilometri la sud de Vézelay. Un indicator albastru șters, din tablă, îți propune să ieși spre dreapta, pe un drum lateral, spre *Maison de Jules Renard*, unde micuțul a crescut în războiul tăcut al părinților săi și unde, peste ani și ani, avea să spargă ușa dormitorului spre a-și găsi tatăl, care se omorâse. Un al doilea indicator de tablă și o a doua cotitură la dreapta te poartă spre *Monument de Jules Renard*, a cărui înălțare a încredințat-o surorii sale, tachinând-o cu câteva luni înainte de sfârșit: „Ne întrebam, azi-dimineață, cine se va îngriji de înălțarea bustului meu în piața cea mică din Chitry. Ne-am gândit de la bun început că ne

putem bizui pe tine...” „Piața cea mică”, un triumfi plin de tei, aflat în fața bisericii, s-a transformat, inevitabil, în Place Jules Renard. Bustul de bronz al scriitorului este ridicat pe o coloană de piatră, la baza căreia stă și cugetă Poil de Carotte, cu un aer prea melancolic și matur, pentru vârsta lui. Un copac de piatră se cațără prin spate și se ivește brusc în dreptul umerilor: natura îl cuprinde și îl protejează în moarte, așa cum a făcut-o și în viață. O operă elegantă, iar când a fost dezvelită, în octombrie 1913, de André Renard – farmacist, fost deputat socialist și văr de departe cu scriitorul – s-ar fi zis că va rămâne singura de care va avea nevoie un asemenea cătun obscur. Cu dimensiunile sale tocmai potrivite pieței, face monumentul în amintirea Primului Război Mondial, aflat la doar câțiva pași, să lase senzația unei prezențe umile, iar numele incrustate să pară oarecum de mai mică importanță, o pierdere mai puțin însemnată pentru Chitry decât cronicarul său ucis de arterioscleroză.

În satul acela rătăcit nu există nici un magazin, nici o cafenea, nici măcar o benzinărie soioasă; singurul motiv pentru care un călător se poate opri acolo este Jules Renard. Și undeva trebuie să se afle și fântâna, fără îndoială de mult secată, fântâna cu accidentul lui Mme Renard, întâmplat cu aproape un secol în urmă. Tricolorul de pe clădirea de vizavi de biserică semnalează *mairie*, unde atât François Renard, cât și fiul său și-au îndeplinit funcția lor cetățenească, unde Jules a fost sărutat pe buze de o mireasă pentru care tocmai încheiase ceremonia matrimonială („m-a costat 20 de franci”). Ulița asfaltată dintre *mairie* și *église* duce, câteva sute de metri afară din sat, spre cimitir, care se află încă în câmp deschis.

Este o zi caniculară de iulie, iar cimitirul pătrat, în pantă, arată pustiu și prăfuit ca un teren de paradă.

La poartă, o listă cu nume și numere de parcele: neînțelegând că se referă la concesiuni pe cale să expire, o iau mai întâi pe urmele unui alt Renard, de pe o altă parcelă. Singura prezentă (vie) din cimitir, în afara mea, este o femeie cu o stropitoare ce se strecoară ușor printre mormintele ei preferate. O întreb unde pot să-l găsesc pe scriitor. „Acolo, în stânga, lângă cișmea“, vine răspunsul.

Cel mai faimos locuitor al satului se află, într-adevăr, pus deoparte într-un colț al cimitirului. Îmi aduc aminte că Renard *peîre* a fost cel dintâi înmormântat aici, fără nici un ceremonial religios. Poate de aceea s-ar zice că mormântul familiei a fost plasat puțin mai la coada mesei, sau aproape de cișmea (dacă și atunci se afla tot acolo). O parcelă pătrată, lipită de zidul de împrejmuire, protejată de un garduleț metalic vopsit în verde, cu o porțiță în mijloc, înțepenită în straturile suprapuse de vopsea, de care trebuie să tragi cu forță și, dincolo de ea, două ghivece din piatră. Mormântul scund, orizontal, ocupă partea din spate a parcelei, fiind acoperit de o carte din piatră, deschisă, pe care sunt înscrise numele celor care odihnesc dedesubt.

Toți șase. Tatăl, care nu i-a vorbit soției sale vreme de treizeci de ani din cei patruzeci de mariaj, care s-a amuzat pe seama ideii că s-ar putea sinucide cu un revolver, dar a folosit pușca. Fratele, care și-a imaginat că dușmanul său de moarte ar fi sistemul de încălzire centrală din birou și s-a prăvălit pe canapea, cu capul sprijinit pe cartea de telefon a Parisului, al cărui sfârșit l-a aruncat pe Jules într-o stare de „furie împotriva morții și a trucurilor ei imbecile“. Mama, redusă în sfârșit la tăcere, după o viață de vorbit neîncetat, de o moarte „impenetrabilă“. Scriitorul, care s-a folosit de ei toți. Soția scriitorului, care, rămasă văduvă, i-a ars o treime din *Journal*. Fiica, niciodată căsătorită și

înmormântată aici în 1945, sub numele de Baie. A fost ultima oară când s-a deschis groapa aceea adâncă, la marginea căreia Jules văzuse un vierme gras și țănoș, în ziua în care a fost înhumat fratele său, Maurice.

Privindu-le cripta, gândindu-mă cum stau toți acolo, înghesuiți împreună – doar sora, Amélie, și fiul său, Fantec, reușind să scape – și amintindu-mi povestea lor plină de ceartă, de ură și de tăcere, îmi vine gândul că Frații Goncourt ar fi îndreptățiți să răspundă cu același *Hé! hé!* mai tânărului lor coleg, pentru compania în care se află, pentru cartea deschisă, din piatră, jalnic clișeu sculptural, pentru ghivecele acelea obosite. Dar și inscripția sub care zace însuși Renard, care începe, nesurprinzător, *Homme de lettres*, după care te-ai aștepta să urmeze, ca un ecou filial, *Maire de Chitry*. Ei, bine, nu, recunoașterea complementară a scriitorului se face sub forma de membru *de l'Académie Goncourt*. Pare o mărunță scânteie de răzbunare pentru acea mențiune de jurnal: „...suficient, considerau ei.“

Mă uit iarăși la ghivecele din piatră. Unul e gol, celălalt conține un conifer pitic și palid, nuanță care aruncă în derizoriu, ai zice, ideea de proaspătă amintire. Mormântul nu este deloc mai vizitat decât al Fraților Goncourt, deși apropierea cișmelei ar trebui să sporească traficul. Iar după ce observ că pe filele cărții de piatră a mai rămas loc pentru câteva înregistrări, mă întorc la femeia cu stropitoarea și o întreb dacă mai există urmași Renard în sat sau în împrejurimi. Ea crede că nu. Adaug că în criptă nu a mai fost adus nimeni, din 1945. „Ah“, răspunde, nu neapărat legat de subiect, „mă aflam la Paris, atunci.“

Nu contează ce ți se pune pe mormânt. În ierarhia celor morți, important este numărul vizitatorilor.

Există oare ceva mai trist decât un mormânt nevizitat? La cea dintâi comemorare a morții lui Maurice, când s-a ținut o slujbă la Chitry, au fost de față numai trei bătrâne din sat, Jules și soția au adus o coroană din ceramică smălțuită. În *Journal*, notează: „Le dăruim morților flori de metal, flori veșnice.“ Apoi: „E mai puțin crud să nu-i vizitezi niciodată pe morți, decât să încetezi să-i mai vizitezi, după o vreme.“ Întrebarea care se pune este mai puțin „ce și-ar fi dorit ei“, cât „cum ar fi reacționat dacă ar fi știut?“ Ce se va întâmpla cu fratele meu, în mormântul său din grădină, când lamele și văduva sa vor muri și ele, iar casa va fi vândută? Cine își va dori un expert în Aristotel pe cale să se descompună, lent?

Dar există ceva și mai crud decât să-i lași pe morți nevizitați. Te poți odihni într-o *concession perpetuelle* pentru care ai plătit, dar dacă nimeni nu vine să te vadă, nimeni nu va angaja un avocat care să te apere când municipalitatea va hotărî că perpetuu nu înseamnă întotdeauna și inevitabil perpetuu. (Așa se face că vecinul Familiei Goncourt a fost înlăturat de „Miss Bluebell“.) Atunci, chiar și de acolo, ți se va pretinde să lași locul altora, să renunți în cele din urmă la spațiul ocupat pe acest pământ, să încetezi a mai spune: „Și eu am fost aici.“

Iată o altă demonstrație logică, de neevitat. Așa cum fiecare scriitor va avea un ultim cititor, și fiecare trup neînsuflețit va avea un ultim vizitator. Și nu mă gândesc la buldozeristul care îți va umbla în oseminte când cimitirul va fi scos la mezat, pentru a face loc suburbiilor. Mă gândesc la acel urmaș îndepărtat, ori, în ceea ce mă privește, la acel absolvent agreabil-inept (sau, preferabil, șarmant-inteligent) – rămas bibliofil multă vreme după ce lectura va fi fost înlocuită de mijloace mai deștepte de a transmite narațiunea, și gândul, și

emoția – care manifestă atașament straniu și solitar (sau absolut admirabil) față de un romancier de mult uitat din îndepărtata Eră a Tiparului. Dar un ultim vizitator nu e totuna cu un ultim cititor, căruia i-am spus să se ducă pe pustii. Vizita la mormânt nu este un amuzament stimulant; nu faci schimb de sugestii, cum ai face schimb de timbre. Prin urmare, îi voi mulțumi de pe acum studentului, sau studentei, pentru osteneală, și nu voi întreba ce crede cu adevărat despre cărțile mele, sau despre cartea mea, despre fragmentul inclus în vreo antologie, sau despre propoziția asta. Sau poate că, așa cum Renard s-a dus în Montmartre să-i vadă pe Frații Goncourt, cel din urmă vizitator al meu va lua calea cimitirului după un preaviz de la medic, după o revelație din categoria Fayum; întreaga mea compasiune.

Dar dacă eu aș primi un asemenea preaviz, mă îndoiesc că aș începe să bat cimitirele. Am tot făcut-o și, oricum, voi avea la dispoziție eternitatea (sau, cel puțin, până când perpetuu nu va mai însemna ce înseamnă). Voi prefera să-mi petrec timpul printre cei vii; și cu muzică, nu cu cărți. Iar în acele ultime zile va trebui să verific bine câteva lucruri. Dacă am început să miros a pește. Dacă groaza a pus stăpânire pe mine. Dacă nu cumva conștiința mi s-a scindat – și dacă voi reuși să-mi dau seama când anume s-a petrecut. Dacă, împreună cu doctorița mea de familie, vom parcurge călătoria despre care ea mi-a vorbit; și dacă voi fi înclinat să mă preocup de iertare, de aducere-aminte, de detalii pentru ultimul drum. Dacă m-au cuprins remușcările și dacă nu cumva pot fi risipite. Dacă sunt ispășit – sau amăgit – de ideea că, până la urmă, viața omenească este doar o narațiune, cu satisfacțiile cuvenite ale unui roman acceptabil. Dacă totuși curajul înseamnă să nu-i sperii pe alții, sau ceva mult mai mareț și probabil nu tocmai la îndemână. Dacă am limpezit

povestea asta cu moartea – sau măcar dacă am luminat-o puțin. Și dacă, ținând seama de părerea voastră, cartea asta va avea nevoie de un cuvânt de încheiere – în care *încheiere* să capete mai multă greutate ca niciodată.

Cam așa se văd lucrurile de aici, acum, din punctul în care, dacă sunt norocos – și dacă părinții mei reprezintă cât de cât un reper – am străbătut vreo trei sferturi din drumul vieții; deși moartea adoră să contrazică, și orice gară, orice trotuar și orice birou supraîncălzit sau orice trecere de pietoni se poate chema Samara. Este prematur, sper, să scriu pentru mine: adio. Prematur să scrijelesc pe peretele celulei: și eu am fost aici. Dar nu prematur să scriu cuvântul pe care, îmi dau seama, nu l-am scris niciodată în vreo carte de-a mea. Sau nu aici, pe ultima filă:

SFÂRȘIT

Nu e puțin cam strident? Poate mai bine cu literă mare la început și restul mici:

Sfârșit

Nu, nu arată... suficient de irevocabil. O ultimă dilemă, dar care poate primi răspuns.

Notă pentru tipografie: un joc de majuscule, vă rog.

SFÂRȘIT

Da, cred că așa arată mai bine. Tu ce crezi?

JB

Londra, 2005-7

Note

- 1 - Cluburi pentru femei, instituție specifică pentru Marea Britanie (n. tr.).
- 2 - „Cântece de laudă“, una dintre cele mai populare emisiuni ale postului BBC (n. tr.).
- 3 - Carte de imnuri a Bisericii Anglicane (n. tr.).
- 4 - Albastru-veritabil, fidel, credincios; de la prezbiterienii scoțieni din secolul al XV-lea, opuși monarhiștilor „roșii“ (n. tr.).
- 5 - Program muzical pe Radio BBC (n. tr.).
- 6 - Organizație pentru tinerii britanici (n. tr.).
- 7 - Versul al doilea, *without a city wall*, poate induce în eroare prin interpretarea greșită a cuvântului *without* (n. tr.)
- 8 - *Bring me my arrows of desire* („Adu-mi săgețile dorinței“), vers din cunoscutul poem al lui William Blake, pus pe muzică de Charles H.H. Parry (n. tr.).
- 9 - Termen echivoc, format prin alăturarea dintre *nobody* („nimeni“) și *daddy* („tată“, „tătic“) (n. tr.).
- 10 - Volum omagial, termen preluat din limba germană (n. tr.).
- 11 - Aluzie la Psalmul 55 (Psalmul 54 din Biblia ortodoxă) (n. tr.).

12 - Organizație pentru fete și tinere femei din Marea Britanie (n. tr.).

13 - Furnicar-african (n. tr.).

14 - Coctail despre care se susținea că ar întreține o viață lungă (n. tr.).

15 - Aluzie la un eseu al lui Roland Barthes (n. tr.)

16 - Schi fond (n. tr.).

17 - În engleză, *God* = Dumnezeu, *dog* = câine (n. tr.).

18 - Peter Singer, autor al *Eliberării animalelor*, filozof al eticii aplicate (n. tr.).

19 - „Parcele disponibile“, dar în sens mai larg, se poate interpreta și „oferim tot ce trebuie“ (n. tr.).

20 - „După aceea, noi cei vii, care vom fi rămas, vom fi răpiți, împreună cu ei, în nori, ca să întâmpinăm pe Domnul în văzduh, și așa pururea vom fi cu Domnul“, vezi Tesaloniceni I, 4:17. *Rapture*, termenul în lb. engleză, are și sensul de extaz (n. tr.).

21 - *Zeitgemässes über Krieg und Tod*, eseu apărut în 1915, la scurt timp după declanșarea Primului Război Mondial (n. tr.).

22 - *Chief Executive Officer* (n. tr.).

23 - În orig. *ghost*: „stafie“, dar și „negru“ - cf. DEX: Persoană folosită (și plătită) de cineva pentru a executa în numele acestuia, parțial sau total, și într-un anonimat deplin, anumite lucrări (care cer o calificare superioară) (n. tr.).

24 - Roman apărut sub titlul *Metroland* (n. tr.).

[25](#) - Joc de cuvinte: *Întrebări de muritor* sau *Întrebări mortale* (n. tr.).

[26](#) - Cancer al sistemului limfatic (n. tr.).

[27](#) - Citat din poemul „Provide, Provide“, de Robert Frost (*No memory of having starred / Atones for later disregard / Or keeps the end from being hard*) (n. tr.).

[28](#) - Urăștezeu cel Neguros (n. tr.).

[29](#) - *How We Die: Reflections on Life's Final Chapter* (Cum murim: reflecții asupra capitolului final al vieții), 1994, s-a bucurat de statutul de bestseller (n. tr.)

[30](#) - În orig.: *Do not go gentle into that good night /.../ Rage, rage against the dying of the light* (n. tr.).

[31](#) - *Erector set*, expresie ambiguă, care trimite și la jocurile de asamblare și construcție, din categoria Lego (n. tr.)

[32](#) - Suferință cauzată de perioade lungi de inactivitate petrecute în tranșeele pline de apă (n. tr.)

Table of Contents

Despre autor	2
Nimicul de temut	8
Note	304